

**II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ'NDE IRAK'LA İLGİLİ
HAZIRLANAN LAYİHALAR**

(Yüksek Lisans Tezi)

Halil İbrahim GÖRÜR

Kütahya - 2009

T.C.
DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Tarih Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

**II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ'NDE İRAK'LA İLGİLİ
HAZIRLANAN LAYİHALAR**

Danışman:
Yrd. Doç. Dr. Bayram NAZİR

Hazırlayan:
Halil İbrahim GÖRÜR

Kütahya - 2009

Kabul ve Onay

Halil İbrahim GÖRÜR'ün hazırladığı "II. Abdülhamid Dönemi'nde Irak'la İlgili Hazırlanan Layihalar" başlıklı Yüksek Lisans tez çalışması, jüri tarafından lisansüstü yönetmeliğinin ilgili maddelerine göre değerlendirilip kabul edilmiştir.

.../ ... /2009

Tez Jürisi	İmza	
	Kabul	Red
Doç Dr. H. Basri KARADENİZ		
Yrd. Doç. Dr. Bayram NAZIR (Danışman)		
Yrd. Doç. Dr. Emine DİNGEÇ		

Prof. Dr. Ahmet KARASLAN
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Yemin Metni

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum “II. Abdülhamid Dönemi’nde Irak’la İlgili Hazırlanan Layihalar” adlı çalışmamın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım kaynakların kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

...../...../2009

Halil İbrahim GÖRÜR

ÖZGEÇMİŞ

27.10.1980'de Aksaray'da doğdu. İlk ve Orta öğrenimini burada tamamladıktan sonra 2002 senesinde Kütahya, Dumlupınar Üniversitesi Tarih Bölümü'nü kazandı. 2006 senesinde lisans öğrenimini tamamladı ve aynı yıl, aynı üniversitede Tarih Anabilim dalı, Yakınçağ Tarihi programında yüksek lisansa kabul edildi. Halen aynı programda öğrenime devam etmektedir.

ÖZET

Osmanlı Devleti XIX. Yüzyıla siyasi, askeri, sosyal ve iktisadi kaynaklı pek çok meselenin sıkıntılarıyla girmiş ve bu yüzyıl boyunca da bu meselelerden kaynaklanan problemlerin çözümüne uğraşmak zorunda kalmıştır.

Osmanlı Devleti'nin bu yüzyıl içerisinde en sıkıntılı günlerini yaşamakta olduğu bir zaman diliminde Osmanlı tahtına oturan II. Abdülhamid, kendinden önceki Osmanlı padişahlarının yaptığı gibi, devletin içinde bulunduğu kötü durumdan kurtarılması ve eski gücüne kavuşturulması adına bir dizi reform çalışmaları başlatmıştır.

II. Abdülhamid bu reform çalışmalarını devletin Müslüman halkının çoğunlukta olduğu doğu topraklarında ve özellikle de Irak'ta uygulamaya çalışmıştır. Söz konusu reformların bölgede sağlıklı bir şekilde hayata geçirilmesi için II. Abdülhamid, bölge ile ilgili ön bilgi elde etmek ve reformları bu bilgiler ışığında hazırlamak ve uygulamak adına bölgeyle alakalı detaylı bilgiler veren bir takım raporlar hazırlatmıştır.

Bizim tezimizin de ağırlık noktasını oluşturan ve II. Abdülhamid'e bölgeyle ilgili detaylı bilgiler veren bu raporlar ve bu raporların değerlendirilmesine, çalışmamızın son bölümünde geniş bir yer ayırarak konuyla ilgilenen herkese ve bilim dünyasının değerlendirmelerine sunmaya gayret ettik. Bunu yaparken de öncelikle Irak'ın coğrafyasını, tarihi geçmişini ve Osmanlı hâkimiyetindeki zaman dilimini ve bu zaman dilimi içerisinde bölgede cereyan eden önemli hadiseleri ana hatlarıyla ortaya koymaya gayret ederek çalışmamızı tamamladık.

Çalışmamız ana başlıklarıyla Irak'ın tarihi geçmişi, Irak'ın Osmanlı hâkimiyeti altındaki dönemi ve II. Abdülhamid döneminde Irak ile ilgili hazırlanan raporlar ve bu raporların değerlendirilmesinden ibarettir.

ABSTRACT

The Ottoman Empire has entered to the XIX. century with military, social and financial problems and it tried top cope with the solutions of these problems during the century.

In the time period which the Ottoman Empire was living its most difficult days in this century, the ruler Abdülhamid the second, like the previous rulers did, started several reform studies for helping the empire to get out from these problems and turn back to its most powerful days.

Abdülhamid the Second tried to do these reform studies especially in the eastern areas which Muslims live in and Iraq. In order to actualize the mentioned reforms in the area, Abdülhamid the Second issued some reports related with the area for gathering pre-information about the area and preparing the reforms in the light of this information.

We presented these reports that are giving detailed information about the area to Abdülhamid the Second and that are composing the key point of our thesis and their analysis, thus we tried to provide these information to the world of science and everyone related to this by giving a large place to this issue at the last part of our study.

We completed our study by mentioning about Iraq's geography, history and it's time under the ruling of Ottoman Empire and important events during this period.

Our study is mainly composed of history of Iraq, Iraq's time period under the ruling of Ottoman Empire and the reports about Iraq that are issued by Abdülhamid the Second and their analyzes.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
KISALTMALAR	ix
TEZ HAKKINDA.....	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

IRAK'IN TARİHİ GEÇMİŞİ

1.1. OSMANLI DEVLETİ HÂKİMİYETİNE KADAR IRAK TARİHİ.....	9
1.1.1. İlk Devirler	9
1.1.2. Irak'ta Müslüman Arapların Hakimiyeti Dönemi.....	12
1.1.3. Irak'ta Büyük Selçuklular Dönemi	16
1.1.4. Irak Selçukluları Dönemi	21
1.1.5. Irak'ta Atabeylikler Dönemi ve Sonrası	24
1.1.5.1. Musul Atabeyliği (Zengiler).....	24
1.1.5.2. Erbil Atabeyliği	25
1.1.5.3. Türkmen Kıpçak Atabeyliği	25
1.2. IRAK'TA OSMANLI HAKİMİYETİ DÖNEMİ (1534-1918).....	27
1.2.1. Irak Fethi Öncesindeki Gelişmeler ve Osmanlı-Safevi Mücadelesi	27
1.2.2. Irakeyn Seferleri ve Irak'ın Fethi (1533-1535).....	31
1.2.3. Irak'ın Fethi Sonrasındaki Gelişmeler ve Amasya Muahedesi.....	35
1.2.4. IV Murad'ın Bağdat Seferi ve Kasr-ı Şirin Muahedesi	39
1.2.5. Irak'ta Osmanlı İdari Yapısı	44

İKİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYIL'DA IRAK VE IRAKLA İLGİLİ HAZIRLANAN LAYİHALARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

2.1. XIX. YÜZYIL'DA IRAK.....	50
2.1.1. Irak'ın Genel Durumu	50
2.1.2. Irak'ta Osmanlı - İngiliz Rekabeti.....	53
2.1.3. II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)	55
2.1.4. II. Abdülhamid'in Dış Politikası	63
2.1.5. II. Abdülhamid'in Reformları	64

2.2. II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ'NDE IRAK'LA İLGİLİ HAZIRLANAN LAYİHALAR.....	69
2.2.1. Basra Mutasarrıfı Mazhar Mühürlü Layihası.....	71
2.2.2. Süleyman Hüsnü Efendi Layihası.....	73
2.2.2.1. Bölgenin İdari, Siyasi ve Etnik Durumuna Dair Değerlendirmeler.....	74
2.2.2.2. Bölgenin Eğitim Durumu ve Bununla İlgili Tavsiyeler.....	76
2.2.2.3. Hamidiye Alayları ve Aşiretlerin Askerlik Durumuna Dair Değerlendirmeler.....	76
2.2.2.4. Arazi ve Vergi Sistemine Dair Değerlendirmeler.....	78
2.2.2.5. Bölgenin Zirai Durumuna Dair Malumat ve Islahat Tavsiyeleri.....	79
2.2.2.6. Bölgenin Ticari Yapısına Dair Bilgiler ve Tavsiyeler.....	79
2.2.2.7. Bağdat Şehrinin İmarı Meselesi.....	81
2.2.3. Mehmet Paşa Layihası.....	82
2.2.4. Ferik Süleyman Paşa Layihası.....	85
2.2.5. Mirliya Hüseyin Fahri Paşa Layihası.....	87
2.2.6. Müşir Nusret Paşa Layihası.....	90
2.2.6.1. Altıncı Ordu ve Diğer Askeri Birliklerin Genel Durumuna Dair Değerlendirme.....	91
2.2.6.2. Bölge Aşiretlerinin Durumuna Dair Genel Değerlendirmeler.....	92
2.2.6.3. İngiltere'nin Bölge Üzerindeki Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu.....	94
2.2.6.4. Nusret Paşa'nın Yapılacak Islahatlara Dair Düşünceleri ve Tavsiyeleri.....	101
2.2.6.4.1. Altıncı Ordunun Eksik Vasıtalarının Giderilmesi ve Islahı Meselesi.....	103
2.2.6.4.2. Bölge Aşiret ve Kabilelerinin Tespiti ve Yerleşik Hayata Geçirilmesi Meselesi.....	105
2.2.6.4.3. Bölgenin Ticari ve Zirai Durumuna Dair Değerlendirmeler ve Tavsiyeler.....	107
2.2.6.4.4. Irak Bölgesinin Eğitimi Meselesi ve Islahat Tavsiyeleri.....	110
SONUÇ.....	114
KAYNAKÇA.....	118
DİZİN.....	121

KISALTMALAR

a.g.e	Adı geçen eser
a.g.m	Adı geçen makale
A.Ü.S.B.F	Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi
Bkz.	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
“gös.yer”	Gösterilen Yer
İA	İslam Ansiklopedisi
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
s.	Sayfa
S.	Sayı
TTK	Türk Tarih Kurumu
Yay.	Yayınevi

TEZ HAKKINDA

Araştırmanın Problemi:

Osmanlı Devleti'nin her alanda hızlı bir çöküş sürecine girdiği 19. yüzyıl, Osmanlı Devleti için her açıdan çok teferruatlı bir şekilde incelenmesi gereken, son derece karmaşık bir zaman aralığıdır. Bu dönemde devlet pek çok sahada büyük bir acziyet içerisine düşmüştür. II. Abdülhamid Han, devletin en zor zamanlarını yaşamakta olduğu böyle bir dönemde tahta geçmiş Osmanlı padişahlarından biridir. Birbirinden karmaşık ve zor, pek çok problemle uğraşmak zorunda kalan padişah, aynı zamanda Osmanlı payitahtına yakın coğrafyalarda cereyan eden hadiselerden de uzak kalmamaya ve haberdar olmaya gayret göstermiştir. Bu doğrultuda, tarihin her döneminde büyük hareketliliklere sahne olan Irak coğrafyası padişahın dikkatini celb etmiş ve bu topraklardaki gelişmelerden haberdar olmak adına bir takım çalışmalar yaptırmıştır. Bizim çalışmamızın problemini, söz konusu dönem de Irakla ilgili yapılan çalışmaların ne olduğunun ortaya konulması oluşturmaktadır.

Araştırmanın Amacı:

Ortadoğu topraklarında savaş ve mücadele bu topraklardaki insanlık tarihiyle yaşittir. Yani bu topraklardaki ölüm kalım savaşı insanlık tarihiyle başlamıştır ve hala da devam etmektedir. 19. yüzyıla gelindiğinde hali hazırda bu topraklar üzerindeki hakim gücün Osmanlı Devleti olduğu görülür. Bu topraklardaki kanlı zaman dilimleri Osmanlı hakimiyeti ile bir nebze de olsa durmuş, bölge topraklarında uzun yıllar huzur ve sükunet sağlanmıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nin zayıflamaya başlamasıyla beraber bölge topraklarındaki huzur ve sükunet yerini, kargaşa ve kaosa terk etmiştir. Batılı devletlerinde bölge üzerinde, maddi temellere ve özellikle yer altı kaynakları ve ticarete dayalı çıkar mücadelesine girmesi, kısa zamanda bölge halklarını tekrar büyük bir çıkmazın içine sürüklemiştir. Ortadoğu topraklarının kısa zamanda ve uzun süreli bir kaos ortamına girmesinin temelinde yatan en geçerli etken, bölge topraklarının etnik ve dini açıdan çok renkli bir yapıya sahip olması gösterilmektedir. Irak'ın Osmanlı hakimiyetinden çıkması sürecinde, II. Abdülhamid Han'ın Irak ile ilgili hazırlanmış olduğu raporların bölgenin etnik ve dini bir haritasının belirlenmesi açısından son derece mühim olduğu aşikardır. Bizim de yapacağımız çalışma ile varmayı arzuladığımız nokta budur. Yani söz konusu dönemde Irak'ın sosyal ve siyasi yapısını kısacası Irak'ın o dönemdeki kimliğini ortaya koymaktır.

Araştırmanın Önemi:

Ortadoğu coğrafyası tarihin her döneminde büyük bir önem arz etmiştir. Yer altı kaynaklarının keşfedilmesi ve dünya sanayisi açısından öneminin kavranmasından önce, özellikle doğu ticaretinin kara bağlantısı üzerinde olması nedeniyle büyük bir öneme haizdi. Daha sonra ise ticari önemine yer altı zenginliklerinin de eklenmesiyle dünyanın göz bebeği konumuna gelmiş ve her geçen gün artan bir kıymetle dünyanın güçlü devletlerinin ilgi odağı olmuş ve hiçbir devlet bu topraklara karşı duyarsız kalmamıştır. Her devlet öyle ya da böyle bu topraklarda söz sahibi olma ya da zenginliklerinden bir şekilde pay alma çabasına girişmiş, dünya devletlerinin bu hedef doğrultusundaki yaptıkları her girişim ise bu toprakların savaşla ve kanla yazılı olan tarihini oluşturmuştur. Bu topraklarda savaş tarihte hiç eksik olmadığı gibi günümüzde de hala devam etmektedir. Irak, Ortadoğu toprakları içerisinde yeraltı zenginlikleri bakımından zengin ve son derece önemli bir ülkedir. Irak bu özelliği sebebiyle bu gün hala aktif bir mücadele ve savaş sahasıdır. Biz yapacağımız çalışmayla, bu gün hala bir mücadele sahası olan ve dünya gündüğünde hemen hemen her gün adı geçen bu ülkenin, yakın tarihindeki resmini çizeceğimize ve günümüz araştırmacılarına bu konuda önemli bir destek sağlayacağımıza inanmaktayız.

Araştırmanın Hipotezleri:

Biz yapacağımız çalışmanın, Irak'ın yakın tarihindeki portresini ortaya çıkaracağına ve günümüz Irak'ını incelerken yakın geçmişine bakılması noktasında faydalı bir çalışma olacağına inanmaktayız.

Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları:

Bu tez ağırlıklı olarak II. Abdülhamid dönemi ve bu dönem içinde Irak'ta yapılması planlanan ıslahat çalışmalarına dair layihaları içermektedir.

Araştırmanın Yöntemi:

Araştırmamızı, Başbakanlık Osmanlı Arşivi başta olmak üzere diğer arşivlerden ve yayınlanmış ilmi eserlerden istifade ederek tamamlamaya çalışacağız.

TEZ METNİ

GİRİŞ

Greklere “Mezopotamya” adını verdikleri ve tarih boyunca da bu isimle anılan bölgeye Araplar “Bilad-ü ma beyn'en- nehreyn” (iki nehir arasındaki ülke) veya “Beyn'en-nehreyn” (iki nehir arası) adını vermişlerdir. Günümüzde ise “Irak” olarak isimlendirilen bölge XI. yüzyılın sonuna kadar iki ayrı isimle anılmaktaydı. Bölgenin kuzey bölümüne “Irak'ul-Acem”(Acem Irak'ı), güney bölümüne ise “Irak'ul-Arap”(Arap Irak'ı) denilmekteydi.¹ Irak ismi² ilk olarak Müslüman Arap kuvvetlerinin Basra bölgesi ve Şattü'l-Arap çevresinde hakimiyetini sürdüren İran Sasani devletine karşı girişmiş oldukları mücadelenin 642 yılında Nihavend Meydan Muharebesinin kazanılması ve bölgedeki Sasani hâkimiyetine son verilmesiyle neticelenmesi sürecinde Araplar tarafından kullanılmıştır.³

Irak dünya üzerinde 29°00'-37°40' kuzey enlemleri ile 38°70'-48°50' batı boylamaları arasında bulunan bir Orta Doğu ülkesidir.⁴ Dar manası ile Irak, Basra körfezinin kuzeyinden itibaren güneydoğu-kuzeybatı istikametinde uzanan çukur bir sahadır ki, aynı istikametteki uzunluğu 700 km'ye uzandığı halde, genişliği 200 km'yi geçmez. Anadolu dağlarından inen Fırat ve Dicle nehirleri ile İran hududu tarafından gelen ırmakların taşıdığı alüvyonların birikim sahasıdır.⁵

Irak'ın resmi adı el-Cumhuriyyetü'l-İrakiyye olup başkenti Bağdat'tır. Basra Körfezindeki dar bir kıyı şeridiyle de dünya denizlerine açılır. Kuzeyinde Türkiye, doğusunda İran, güneyinde Suudi Arabistan ve Kuveyt, batıda Ürdün ve Suriye ile

¹ Sinan Marufoğlu, **Osmanlı Döneminde Kuzey Irak**, İstanbul, Eren Yay., 1998, s.25-26.

² Irak isminin menşei ve kapsadığı coğrafi alan hakkında da değişik dönemlerde farklı bilgiler verilmiş ve genellikle Irak kelimesinin Arapça mı Farsça mı olduğu hususu üzerinde durulmuştur. Arap coğrafyacıların bir kısmı bölgenin Fırat ile Dicle Nehirleri arasında yer alan alçak, ziraata elverişli ve ormanı bol bir araziye sahip olması sebebiyle Arapça “kıyı” veya “aşağı memleket” anlamına gelen bu ismi taşıdığını söylerken diğer bir kısmı ismin aynı anlamdaki Farsça İrah / İraf / Irak kelimelerinden Arapçalaştığını ileri sürmüşlerdir. Modern coğrafyacıardan Besim Darkot ise ikinci iddiayı muhtemel görürken Aşağı Irak'ın en eski yerleşim merkezlerinden birinin adının “Erek” olduğuna dikkat çekmektedir. Sasaniler döneminde Irak'ı da içine alacak şekilde İran'ın tamamına “İranşehr” adı veriliyordu. Bölgenin Farsça ilk adının “Suristan” olduğu, sonraları İranlıların buraya “Irakistan” dedikleri bilinmektedir. Ortaçağ İslam coğrafyacıları sadece Aşağı Mezopotamya'ya Irak, Yukarı Mezopotamya'ya ise el-Cezire diyorlardı; Mustafa S. Küçükbaşçı, “Irak” maddesi, **DİA**, C.19, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1999, s.85.

³ Mustafa Kafalı, “Kerkük Türkleri”, **Töre**, yıl 4, S.17, Ekim 1972, s.46.

⁴ Kemal Yavuz, **Türkiye-İrak İlişkilerinin Dünü, Bugünü, Yarını**, İstanbul, Harp Akademileri Basımevi, 1994, s.1.

⁵ Besim Darkot, “Irak” maddesi, **İA**, C.5, kısım 1, İstanbul, MEB Yay., 1950, s.667.

çevrilidir. 438.317 km²'lik yüzölçümüne sahip ülke topraklarının 900 km²'den fazlası sulak alanlarla kaplıdır.⁶

Irak toprakları yüzey şekilleri ve iklim bakımından birbirinden hayli farklı özellikler gösteren dört bölgeye ayrılabilir. Kuzey ve kuzeydoğudaki dağlık alanlar, bu dağlık alanların eteğinde uzanan el-Cezire bölgesi, batıda Fırat vadisinden Suudi Arabistan ve Ürdün sınırına kadar uzanan çöllerle kaplı sahalar ve Fırat-Dicle nehirleri arasında kalan bölge ile yine bu iki nehrin birleşmesinden meydana gelen Şattü'l-Arap'ın oluşturduğu delta ve bataklıkları içeren alüvyonlarla kaplı alan.

Irak'ın kuzey ve kuzeydoğusunda Alp kıvrım kuşağı içerisinde bulunan ve Güneydoğu Torosları ile Zağros dağlarının uzantısı olan yüksek dağlar yer alır. Bu dağların yükseltisi genellikle 2000 metrenin üzerindedir. Dağların eteklerinden güneye ve batıya gidildikçe yükseklikleri basamaklar halinde azalan plato ve tepelik arazilere rastlanır. Güneyde Bağdat yakınlarına kadar uzanan el-Cezire bölgesinin plato ve tepeciklerinde genelde step karakterli çalılıklara ve otsu bitkilere rastlanır.

Ülkenin batı ve güneybatısında Arabistan yarımadasının büyük bir bölümünü kaplayan ve Ürdün-Suudi Arabistan sınırından Fırat vadisine kadar devam eden, bitki örtüsünden yoksun geniş çöl sahaları yer alır. Bu çöl sahaları Irak topraklarının yaklaşık %40'ını kaplar. Irak'a hayat veren Fırat-Dicle havzasıdır. Dicle nehri Mezopotamya olarak ifade edilen bu havzaya kuzeydeki dağlık bölge ile güneydeki el-Cezire platolarında açtığı derin vadilerden geçerek ulaşır. Bu yolculuk esnasında Büyük ve Küçük Zap nehirleriyle birleşerek Tikrit dolaylarında geniş bir tabana ulaşır. Fırat Nehri ise Suriye sınırından derin bir vadiyle Irak topraklarına girer ve kuzeybatıdan güneydoğuya doğru akarak, el-Cezire bölgesini geçtikten sonra yayvanlaşır ve genişler. Fırat ve Dicle Nehirleri Bağdat dolaylarında birbirine yaklaşp tekrar uzaklaştıktan sonra daha aşağı kesimlerde Kurna yakınlarında Gurmet Ali denilen mevkide birleşerek Şattü'l-Arap adını alarak tek kol halinde 160 km devam ettikten sonra Basra Körfezine ulaşırlar.⁷

⁶ Erdoğan Akkan, "Irak" maddesi, **DİA**, C.19, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1999, s.83.

⁷ **a.g.e.**, s."gös.yer"

Irak'ın coğrafi yapısından bahsederken Fırat ve Dicle nehirlerine ve bu iki nehrin Irak için ne anlama geldiğine burada ayrı bir parantez açmak gerekir. Çünkü tarihin ilk dönemlerinden beri Irak'ın beşeri coğrafyasını belirleyen faktörlerin başında bu iki nehir ve onlara bağlı sulama faaliyetleri gelmektedir. Irak'ın özellikle de güney bölgesinin topraklarının teşekkülünde bu nehirlerin doğrudan etkisi vardır. Fırat nehri genellikle bahar aylarında sıkı sık taşıyor ve yatağını değiştirerek geniş bataklıklar meydana getirip yerleşim birimlerinin bir kısmını yok ediyordu. Bu da bölgenin yerleşimini önemli oranda etkiliyordu.

Bu iki nehir Irak topraklarının sulanmasının dışında ayrıca bölge içerisinde bir ulaşım vasıtası konumundaydı. Emeviler ve Abbasiler döneminde milletlerarası ticaretin başlıca iki yolu Fırat ve Dicle nehirlerini takip etmekteydi. Uzakdoğu'ya giden gemiler bu iki nehrin ulaştığı Basra Körfezinden denize açılıyordu. Irak içerisinde Fırat ve Dicle'ye bağlı ulaşım Bağdat merkezli beş karayolu ile destekleniyordu. Bunlar Hulvan üzerinden İran ve Orta Asya'ya giden doğu yolu, Musul ve el-Cezire'ye giden kuzey yolu, Basra ve Vasıt'a giden güney yolu, Küfe, Arabistan ve Hicaz'a giden güneybatı yolu ve Rakka, Suriye ve Mısır'a giden batı yollarıdır. Kısaca söylemek gerekirse bu iki nehir bugün olduğu gibi tarihte de Irak için hayat demektir.⁸

Irak arazisi genel olarak kuzeyden güneye ve doğudan batıya alçalan, kuzey ve kuzeydoğu kısımları dağlık, batı ve güneybatı bölgeleri çöl, orta kesimleri ve güneyi ise Fırat ve Dicle Nehirlerinin meydana getirdiği geniş bir çöküntü ovası görünümündedir.⁹ Bölgeler arasında yüzey şekillerinde olduğu gibi iklim koşullarında da belirgin farklılıklar vardır. Dağlık bölgelerde yüksek dağ iklimi olan alpin iklimi koşulları hakimken el-Cezire bölgesinde daha ılıman iklim koşulları hüküm sürmekte olup bu bölgede de yazlar çok sıcak geçmektedir. Genel olarak yüzey şekillerinin de etkisiyle sıcaklıklar kuzeyden güneye doğru artarken yağışlar aynı oranda azalmaktadır.

Dağlık bölgelerde sıcaklıklar yıl boyu ortalama 10°C dolaylarındadır ve yine yıl içerisinde kırk-elli gün sıcaklıklar sıfır derecenin altında seyreder. Dağların yüksek kesimlerinde Ocak ayı sıcaklık ortalamaları daha aşağı seviyelerde seyrederken güneye gidildikçe sıcaklık değerlerinde artış gözlenir. Özellikle yaz aylarında bölgenin güney

⁸ Küçüktaşçı, "Irak" maddesi, **a.g.e.**, s.86.

⁹ Yavuz, **a.g.e.**, s."gös.yer"

kesimlerinde dayanılmaz derecede sıcaklık değerleri ortaya çıkar. Pek çok yerde gölge de dahi sıcaklık değerleri 50°C'yi aşar. Yıllık yağış miktarları da bölgeden bölgeye hatta yıldan yıla bile değişik değerler gösterir. Yüksek dağ bölgeleri hariç hemen hemen hiç kar yağışına rastlanmaz.¹⁰

Irak'ın bugünkü nüfusu yaklaşık olarak 23 milyon olup bu nüfusun %77'si Arap, %19'u Kürt ve %1,7'si de Türk'tür. Bunun yanı sıra her birinin oranı %1'den daha az olan Farisiler, Lurlar, Nasturiler ve Çerkezler de Irak topraklarında yaşamaktadır.¹¹

Irak nüfusu etnik bakımdan incelendiğinde nüfusun % 30'unu azınlık grupları oluşturmaktadır. Azınlıklar başta Kürtler olmak üzere, Türkler, Farslar, Lurlar, Yezidiler, Nasturiler, Ermeniler ve Asurî şeklinde devam etmektedir. Irak'ta yaşayan Kürtlerin yerleşim bölgeleri Irak'ın kuzeyindeki Suriye, Türkiye ve İran sınırı bölgeleri yani Dohuk, Erbil, Musul, Kerkük ve Süleymaniye ile buralara bağlı köy ve kasabalardır.

Bölgede yaşayan Türk nüfusun gerçekte ne kadar olduğuyula ilgili sağlıklı bir bilgilendirme söz konusu değildir. Bunda gerek bölgenin sürekli bir kargaşa ve savaş coğrafyası olması ve gerekse de bölgede uzun yıllar etkin bir politika takip eden İngilizlerin bölgedeki Türk azınlığı olduğundan daha az sayıda göstermenin kendi politikalarına sağlayacağı yararları dolayısı ile gerçek rakamların saptırılmasının etkisi vardır. Ancak bölgede yaşayan Türk nüfusunun nerelerde daha yoğun olduğu kesin olarak bilinmekte olup Türkler Irak topraklarında Kerkük başta olmak üzere, Musul, Erbil ve Bağdat'ta yoğun olarak bulunmaktadır.

Farslar ve Lurlar genellikle birlikte mütalaa edilmektedirler zira her iki azınlık grupta Şii olup şive farkları olsa da Farsça konuşmaktadır. Farslar güney Irak'ta Necef, Kerbela ve Samara gibi Şiiler için kutsal kabul edilen yerlerde ve Bağdat'ın Nizamiye semtinde yoğun olarak yaşamaktadırlar. Lurlar'ın büyük çoğunluğu Irak'ın İran hudut bölgelerinde yaşamaktadırlar.¹²

¹⁰ Akkan, a.g.e., s.84.

¹¹ Yaşar Onay, **Neden Irak ?**, Ankara, Babil Yay., 2003, s.64.

¹² Yavuz, a.g.e., s.18-22.

Irak'ta yerleşim ve nüfusun dağılımı üzerinde yüzey şekillerinin, özellikle de Fırat ve Dicle Nehirleri ile yeraltı zenginliklerinin doğrudan etkisi vardır. Nehirlerin arasında kalan bölgeler nüfusun yoğun olarak bulunduğu yerlerken, özellikle dağlık alanlar, çöl sahaları ve bataklık araziler de nüfus son derece azdır. Nüfusun ve kentleşme oranlarının en yüksek olduğu bölgeler, Bağdat, Basra, Necef, Hille, Kerbela ve Nasıriye çevreleridir. Yine zengin petrol yatakları sebebiyle kuzeyde bulunan şehirlerin nüfusu giderek artmakta olup özellikle Musul, Kerkük ve Süleymaniye sürekli göç alan yerlerdir.

Halkın geri kalan kısmı nüfusu 10,000'den az olan kasaba ve köylerde göçebe olarak yaşamaktadırlar. Özellikle çöl alanları ile el-Cezire bölgesindeki platolarda göçebelik çok yaygındır. Ülke nüfusunun %77'sinin ana dili Arapçadır. Kürtçe konuşanların oranı %10 ve Türkçe konuşanların oranı ise %1,4'tür. Nüfusun % 0,8'i de Farsça konuşur. Irak halkının %95,5'i Müslüman olup bu oranın %61,5'i Şii, %34'ü Sünni'dir. Ülkedeki Hıristiyanların oranı ise %3,7 kadardır.¹³

Irak'ta Arapların ve diğer bazı azınlıkların kabul ettiği İslam dini toplumsal birleşimi sağlayan temel unsurlardan biridir. Sünniler sayıca az olmalarına rağmen ülke yönetiminde son derece etkin bir konumdadırlar. Zira Sünniler son derece iyi eğitim görmüş, zengin ve nüfuzlu unsurları bünyelerinde barındırmaktadırlar. Ayrıca okur-yazarlık oranları yüksek olup üst kademelerde görev almakta ve idarede söz sahibi olmaktadır. Irak'ta yaşayan Sünniler daima Şiileri Müslüman toplumun ayrılmaz bir parçası olarak görmüşlerdir. Ancak Sünnilere oranla daha muhafazakâr bir yapıya sahip olan Şiiler bu durumun yan etkisi olarak dış gelişmelere kapalı olmaları, okur-yazar oranının düşüklüğü gibi etkenlerden dolayı Sünnilerle bugüne kadar bir bütünlük oluşturamamışlardır. Şiilerin çoğu çiftçilikle uğraşmakta olup az bir kısmı da ticaretle uğraşmaktadır.¹⁴

Irak ekonomisinde petrol ve petrol yan ürünleri ile tarım ön plandadır. Özellikle petrol Irak'ın en önemli ekonomik getiri kaynağıdır. Osmanlı yönetiminden alınan izinlerle 1902 yılında İngilizler tarafından başlatılan sondaj faaliyetleri 1907'de olumlu gelişmelerle neticelenmiş ve 1927 yılında Kerkük töresinde başlayan üretim her

¹³ Akkan, a.g.e., s. "gös.yer"

¹⁴ Yavuz, a.g.e., s.24.

yılı artarak 1975 yılında 100 milyon tonu aşmıştır. Petrol İhraç Eden Ülkeler Teşkilatı'nın(OPEC) kurucu üyelerinden olan Irak, 1970'li yıllarda ihracat gelirlerinin %90'ından fazlasını petrol gelirlerinden sağlamaktaydı.¹⁵ Irak petrollerinin ana kaynakları Kuzey Irak'ta bulunmaktadır. Bugün Irak'ta dört önemli petrol bölgesi bulunmakta olup bunlar; Kerkük, Musul, Hanekin ve Basra kaynaklarıdır.

Irak'ın ekonomi dengesini belirleyen, ayakta tutan temel güç petroldür ve bu sektöre yönelik tüm işletim hakkı devlet tarafından yürütülmektedir. Diğer önemli yeraltı zenginliği doğal gaz olmakla beraber yeterli tesis inşası hayata geçirilememiş olduğundan, ekonomideki payı petrol kadar üst seviyede değildir.¹⁶

Petrol üretiminin beraberinde endüstriyel ilerlemeler getirmesine ve topraklarının ancak %15'i kadarının tarıma elverişli olmasına rağmen, tarım ülke ekonomisinde önemli bir yer işgal etmekte ve çalışan nüfusun yarısına yakını tarımcılıkla uğraşmaktadır. Tarım ürünlerinin başında ise kuzeyde buğday ve arpa, güneyde ise hurma gelmektedir. Hurma üretiminde dünyanın en önde gelen ülkesi olup hurma sadece meyve olarak değil endüstriyel hammadde olarak ta kullanılmaktadır.

Bunların dışında özellikle Irak'ın güney bölgelerinde şeker kamışı ve bataklık sahaların çevresindeki sulak arazilerde yapılan çeltik tarımı da Irak ekonomisi için önemli bir yer tutar. Kuzey Irak'taki bakliyat ve narenciye ile akarsu boylarındaki sebze üretimi ise ülkenin kendi ihtiyacının bir kısmını da olsa karşılaması bakımından önemlidir. Ülke topraklarının büyük aşiret ailelerinin elinde olması ve halkın genelinin istifade edememesi tarımsal üretin noktasında sıkıntılar doğurmaktadır. Adil bir toprak dağılımı yapabilmek için 1958 ve 1980 yıllarında hayata geçirilen reformlar istenilen düzeyde olamamışsa da bu konudaki adaletsizliği bir nebze de olsa azaltmıştır.

Ülke topraklarının %10'unu kaplayan meralarda ise koyun, daha engebeli ve yüksek bölgelerde keçi ve delta arazileri üzerindeki düzlüklerde de sığır besiciliği ön plandadır.¹⁷ Son dönemde, Irak'ta yeni barajların inşası, sulama kanalları ve pompa istasyonlarının artırılması tarım yapılabilen arazi alanlarının da artmasına olanak vermiştir. Fakat her şeye rağmen hala güney Irak'ta klasik vaha görünüşü devam

¹⁵ Akkan, **a.g.e.**, s.85.

¹⁶ Sami Öngör, **Orta Doğu (Siyasi ve İktisadi Coğrafya)**, Ankara, A.Ü.S.B.F. Yay., 1965, s.210.

¹⁷ Akkan, **a.g.e.**, s.“gös.yer”

etmektedir.¹⁸ Ayrıca Irak geçmişten bu güne Orta Doğu'nun en önemli ticari güzergâhlarından biridir. Geçen yüzyılın başlarına kadar karada deve ve atlarla yapılan taşımacılık denizlerde ve taşımacılığa uygun suyollarında gemilerle yapılmaktaydı. Yüzyılın başlarından itibaren dünya da baş gösteren teknolojik ilerlemeler sayesinde Irak'ta da taşımacılık karada ağırlıklı olarak kara ve demir yolu ağlarına bırakmıştır. Yüzyıllardır coğrafi yapısı gereği önemli bir ticaret yolu olan Irak'ta pek çok önemli kara yolu Fırat ve Dicle nehirlerinin akış güzergâhına göre şekillenmiştir. 2300 kilometreyi aşan ve üç ana hat şeklinde olan demiryolu ağı ülkenin üç önemli şehrini Bağdat-Basra-Musul'u birbirine bağlar ve kuzeyde Suriye'den geçerek Türkiye'ye ulaşır. Irak'ın karayolu uzunluğu ise 30.000km den fazla olup bu yolun yaklaşık üçte biri asfalt kaplıdır. Kuzeye uzanan karayolu Habur sınır kapısında Türkiye karayollarıyla birleşir. Deniz aşırı taşımacılık ise Basra, Ümmükaşr ve Fav limanlarından yapılır. Gemiler Şattü'l-Arap'tan 100 km kadar içeri girerek Basra Limanına ulaşırlar. Ayrıca Fırat özellikle de Dicle nehri üzerinden Basra'dan Bağdat hatta Musul'a kadar küçük gemilerle yük ve yolcu taşımacılığı yapılabilmektedir. Elbette ki bu nehirlerde eskiye oranla her türlü taşımacılık belirli seviyede azalmıştır.¹⁹

¹⁸ Yaşar Canatan, **Türk-Irak Münasebetleri (1926-1958)**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 1996, s.7.

¹⁹ Akkan, **a.g.e.**, s.“gös.yer”

BİRİNCİ BÖLÜM
IRAK'IN TARİHİ GEÇMİŞİ

1.1. OSMANLI DEVLETİ HÂKİMİYETİNE KADAR IRAK TARİHİ

1.1.1. İlk Devirler

Dünyada ilk medeni eserlerin vücuda geldiği yerlerden biri olan bu coğrafyanın çok eskilere uzanan bir tarihi geçmişi vardır. Gerçekten beşer tarihine dair en eski devirleri anlatan eserler bu topraklara aittir. Geçen yüzyıldan beri, özellikle petrol araştırma çalışmalarının ve kazılarının artması neticesinde, yapılan kazılarda çivi yazısıyla yazılmış pek çok kerpiçlerin bulunması ve okunması Mezopotamya denilen bu bölgenin derin tarihinin geniş ölçüde aydınlatılması noktasında önemli katkılar sağlamıştır.²⁰

Tarihte Mezopotamya adıyla bilinen son derece stratejik bir öneme sahip Irak toprakları en eski devirlerden itibaren pek çok göç ve istilalara maruz kalmış ve pek çok medeniyete beşiklik etmiştir. Bunların başında Sümer medeniyeti gelmektedir. Daha sonraları ise sırasıyla Akad, Babil, Asur, Pers, Grek, Roma, Bizans ve Sasaniler gibi geçmiş çağların en gözde devletleri ve medeniyetleri bölgede hakimiyet kurmuşlardır. İslamiyet öncesi dönemde ise Güney Arabistan'dan gelerek Hire'de devlet kuran Lahmiler ve diğer bir takım kabileler vasıtasıyla bölge cahiliye döneminin bedevi Araplarıyla tanışmıştır.²¹

Bu süreçte özellikle çivi yazısının da mucidi Sümerlerin bölge tarihi üzerindeki payı büyüktür. M.Ö. 4.000'lerde bu bölgeye yerleştikleri bilinen Sümerler içinde bulunulan çağa göre yüksek düzeyde bir medeniyet inşa etmişlerdir. Öyle ki bölgedeki bataklıkları kurutarak ziraata elverişli geniş alüvyon ovaları ortaya çıkarmışlar, madenleri işleyerek çeşitli eşyalar üretip o döneme göre son derece modern kabul edilecek eserler vücuda getirmişlerdir. Kurmuş oldukları şehirler zaman içerisinde nüfus ve medeniyet olarak ileri bir seviyeye ulaşmış olup bu şehirler kendi iç işlerinde bağımsız ancak dış müdahale ve saldırılara karşı birlikte hareket eden bir federasyon görünümündeydiler. Her şehrin başında yarı ilah kabul edilen bir kral bulunmaktaydı. Şehir krallarından biri bu federasyon'un genel kralı olarak seçiliyordu.

²⁰ Kadir Mısıroğlu, **Musul Meselesi ve Irak Türkleri**, İstanbul, Sebil Yay., 1994, s.35-36.

²¹ İmadüddin Halil Et-Talib, "Irak" maddesi, **DİA**, C.19, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1999, s.87.

Zamanına göre son derece modern kabul edilebilecek bu sistem uzun bir süre iyi bir şekilde devam ettirildikten sonra federatif devletlerarasında bazı uyuşmazlıklar ve federasyon'un genel yönetimini kendi ellerinde tutmak isteyen federe devletlerarasında savaşlar ortaya çıktı. Sümerlerin arasında baş gösteren bu kargaşadan yaralanan Akadlar M.Ö. 2750 yılında zengin Sümer şehirlerini hakimiyetleri altına aldılar. Bunlar Mezopotamya'ya Sümerlerden sonra gelmiş ve dağlık kuzey bölgelere yerleşmiş olan Sami ırkına mensup insanlardı. Medeniyetçe Sümerlerden geri olmalarına karşılık Sümerlerle olan komşuluk münasebetleriyle onlardan yazı ve bir takım sanatları öğrenmiş ve geliştirmişlerdi. Akadlar'ın arasından Sargon adında bir lider çıkararak aynı Sümerlerde olduğu gibi Akadları bir birlik etrafında toplamış ve onları Sümerlere hakim bir vaziyete getirmiştir. Ancak bu kişinin ölümünden sonra Akad-Sümer mücadelesi yeniden başlamış ve yaklaşık iki yüz sene süren bu mücadelenin neticesinde Sümerler tekrar bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Ancak bu uzun sürmemiş ve yine Sami ırkıdan olan Amuru'ların kurmuş olduğu Babil Devleti hem Sümerleri hem de Akadları esaret altına almışlardır.²² Ancak bölgede uzunca bir süre Akad-Sümer kültürünün devam ettiği görülmüştür.²³

Amuruların bölgede görülme tarihleri M.Ö. 3000'lere kadar dayanmaktadır. Bu kavmin bir kısmı Filistin ve Suriye bir kısmı ise Akad ve Sümerlere yakın bölgelere yerleşerek kısa zaman içerisinde güçlenmişlerdir. Bu kavmin kurduğu Babil Devletinin en güçlü olduğu dönem tarihin en meşhur kanun vaizlerinden biri olarak kabul edilen Hamurabi ve onun krallığı dönemidir. Kral Hamurabi etrafındaki kavimleri birer birer mağlup ederek Mezopotamya bölgesini tek bir devletin hakimiyeti altına aldıktan sonra kendisi ağırlıklı olarak imar faaliyetlerine girişmiş, birçok tapınaklar ve kaleler inşa etmiştir. Ayrıca o güne kadar yürürlükte olan hukuk kurallarını da bir araya toplatarak tabletler üzerine yazdırtmıştır ki bunlar tarihte bilinen ilk yazılı kanunlardır.

Babiller kralları Hamurabi'nin ölümünden sonra hem üstünlüklerini hem de bağımsızlıklarını uzun süre koruyamamışlardır. Kuzeyden gelen saldırılara daha fazla karşı koyamamışlar ve önce Hititlerin daha sonra da Asurluların hakimiyeti altına girmişlerdir(M.Ö.1710).²⁴ Mezopotamya'nın kuzeyine yerleşmiş olan Asurlular M.Ö.

²² Mısıroğlu, **a.g.e.**, s.“gös.yer”

²³ Öngör, **a.g.e.**, s.215.

²⁴ Mısıroğlu, **a.g.e.**, s.37.

2000'lere kadar henüz bağımsız bir devlet değildi. Ancak yerleştikleri bölgede hızlı bir şekilde kuvvetlenmeye başlamışlardır. Bunların yerleştikleri ilk şehir Dicle kenarındaki Asur şehri iken sonradan Ninova (Musul)'ya taşınmışlardır. Asurlular askeri sahada son derece güçlüydüler çünkü o dönemin savaş aletlerine kıyasla son derece gelişmiş demir silahlar kullanmaktaydılar ve her an savaşa hazır kuvvetli birlikleri vardı.²⁵ Bunun yanı sıra Asurlular ziraata müsait olmayan dağlık bir bölgeye yerleşmişlerdi ki bundan dolayı avcılık ve hayvancılık temel geçim kaynaklarını teşkil etmekteydi ve bu uğraşlardan dolayıda daha savaşçı bir yapıya sahiptiler.²⁶ Asurlular bu üstün savaş güçleri sayesinde Babil şehrini zapt ederek şehri yağmalamışlardır. Özellikle Hititlerin Babil Devletine son vermesinden sonra Asurlular çok hızlı bir şekilde bölgeye yayılmışlardır. Anadolu'da Kayseri dolaylarına kadar yayılan Asurlular ayrıca Irak, Suriye, Filistin hatta İran ve Mısır'ı dahi ele geçirerek büyük bir imparatorluk haline gelmişlerdir. Bu büyük devlet komşularının devamlı şekilde saldırılarına maruz kalmış ve yavaş yavaş yıpranmaya ve güç kaybetmeye başlamıştır. Önce Mısır, Asurluların hakimiyetinden kurtuldu daha sonra ise Kafkaslar üzerinden güneye yönelen İskitlerin bir kolu olan Kimerler Asurlulara sürekli saldırılarda bulunarak onları zayıf düşürdü. Bu durumdan faydalanan Babiller ve Medler birleşerek Asurlularla savaşa tutuştular ve uzun yıllar süren mücadelelerin sonunda Asurlular daha fazla dayanamayarak Babil-Med ittifakına mağlup oldu(M.Ö.612).²⁷

Asurluların yıkılmasından sonra eski Babil Krallığı ikinci defa bölgeye hakim oldu. İkinci Babil Krallığının en ünlü hükümdarı olan Buhtunnasır(Nabukadnezar) Suriye ve Filistin'i M.Ö. 586 yılında ele geçirerek buradaki Yahudi Devletine son verdi ve Kudüs'ü yakıp yıkarak buradaki Yahudileri esir etti. Buhtunnasır bu Yahudi esirlerden de faydalanarak Babil'i yeniden inşa etti. Burada pek çok mabedler, saraylar ve asma bahçeleri inşa etti ki bugün dünyanın yedi harikasından biri olarak gösterilen Babil Kulesi'de onun eseridir. Ancak bu devletin şan ve şöhreti de Bahtunnasır'dan sonra çok sürmedi. M.Ö. 539 yılında Perslerin saldırısıyla ikinci Babil Krallığı da son buldu. Bundan sonra burası İran'ın bir vilayeti konumunu aldı ve esir edilen Yahudiler

²⁵ Fritz Grobba, **Irak**, Çev: Feridun Akkor, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1951, s.6.

²⁶ Mısıroğlu, **a.g.e.**, s. "gös.yer."

²⁷ **a.g.e.**, s.38.

de tekrar Filistin'e gönderildi.²⁸ İran hükümdarı III. Dara'nın M.Ö. 331 yılında Erbil yakınlarında Büyük İskender'e yenilmesiyle beraber Mezopotamya'nın idaresi Makedonların eline geçti. İskender Mezopotamya'yı özellikle Babil'i çok beğenmiş ve burayı ikametgah olarak seçmişti. Ancak kendisi M.Ö. 321 yılında Hindistan Seferi'nden döndükten sonra Babil'de vefat etmesi üzerine ele geçirdiği geniş topraklar onun generalleri arasında paylaşıldı. Bu toprak paylaşımında Mezopotamya İskender'in generallerinden Selefkus'a düştü. Ancak bu paylaşımın elde edilen topraklarda kurulan devletler çok uzun ömürlü olmadılar.²⁹

Selefkus ve ailesi Bağdat'ın güneyi ve Dicle'nin batı kesimlerinde kendi idarelerini kurarak yaklaşık 175 yıl bölgeye hakim oldular. Ancak İran taraflarından gelen ve istilacı bir kavim olan Partlar bölgede ağırlıklarını hissettirerek buradaki Selefkus varlığına son verdiler. Ancak buradaki Partlar hakimiyeti de uzun sürmemiştir. Kısa bir süreliğine bölgenin hakimiyeti Romalıların eline geçmişse de M.S. 226 yılına gelindiğinde ise Mezopotamya'da hakimiyet tekrar el değiştirmiş bu defa bölge Sasanilerin hakimiyetine girmiştir.³⁰ Bölge Sasani hakimiyetine girmesiyle beraber yeniden geçmişteki ihtişamlı günlerine dönmüş, Sasaniler bölgeyi iktisaden tarihindeki en üst seviyeye çıkarmış özellikle sulama kanalları baştan aşağı yenilenmiştir. Ancak Sasaniler de gerek iç ve gerekse dış kaynaklı birçok gaitle uğraşmak zorunda kalmışlardır ki bu devleti her geçen gün zayıflatmıştır. M.S. 636 yılına gelindiğinde ise Sasaniler Müslüman Araplarla yaptıkları Kadisiye Savaşını kaybederek bu toprakları onlara terk etmek zorunda kalmışlardır. Böylece Mezopotamya Müslüman Arap Devleti'nin bir vilayeti konumuna gelmiştir.³¹

1.1.2. Irak'ta Müslüman Arapların Hâkimiyeti Dönemi

Irak gerek topraklarında bulunan Arap kabileler ve gerekse dünyaya nam salan şöhreti ve zengin arazisi yüzünden Arabistan'da yaşayan Araplar tarafından yakinen bilinen bir bölgeydi. Hz. Peygamberin vefatının ardından yarımada siyasi birliğin sağlanmasının hemen ardından öncelikli hedef Irak'ın İslam idaresi altına alınmasıydı. Çünkü çok daha önceki tarihlerde ülke dışında fetih hareketlerine girişen İslam

²⁸ Grobba, **a.g.e.**, s.7.

²⁹ Mısıroğlu, **a.g.e.**, s.40.

³⁰ Grobba, **a.g.e.**, s. "gös.yer"

³¹ **a.g.e.**, s. "gös.yer"

ordularına Hz. Peygamber Sasanileri hedef olarak göstermişti. Sasanilere karşı girişilecek fetih hareketinin ilk safhasını teşkil eden Irak'ın fethi sadece bu yüzden önem arz etmiyordu. Ayrıca bölgenin Sasani-Bizans mücadele sahası olmaktan kurtarılması ve ileride İran, Hindistan, Horasan ve Maveraünnehir taraflarına yapılacak olan seferler için bir üs noktası olarak düşünölmekteydi.³²

Bu gibi amillerden dolayı daha ilk halife Hz. Ebu Bekir zamanında Halid Bin Velid komutasındaki Müslüman Arap orduları Irak'ın bir kısım şehir ve kasabalarının fethine girişmişti. Irak'ın İslam orduları tarafından fethi süreci bu şekilde başlamış olup daha sonra Halife Hazreti Ömer zamanında Sa'd İbni Vakkas komutasındaki İslam orduları bölgenin fethini tamamlamışlardır.³³ Basra ve Kufe'de iki güçlü kale inşa edildi ve bu bölgeye Irak el-Arabi adı verildi. Basra ve Kufe'ye Hz. Ömer tarafından iki ayrı vali tayin edildi. Bu dönemde İslamiyet içerisinde baş gösteren ilk ayrılık hareketleri ve anlaşmazlıkların gün yüzüne çıkmasında önemli bir hadise olan Cemel Vakası bu bölgede yani Basra yakınlarında meydana gelmiştir. Hz. Ali'nin halifeliği zamanında cereyan eden bu hadiseden sonra Hz. Ali Medine'ye geri dönmemiş Kufe'de kalmış ancak 661 yılında burada şehit edilmiştir. Bu tarihten ve bu hadiseden sonra Müslüman Araplar arasında büyük bir kargaşa ve iç çekişme baş göstermiştir. Hz. Ali'nin şehit edilmesinden sonra Kufeliler Hz. Ali'nin büyük oğlu Hz. Hasan'ı halife olarak ilan ederek onu Kufe'ye davet ettiler ancak Hz. Hasan gelişen veya gelişmesinden endişe ettiği bir takım olumsuz hadiselerden dolayı bazı şartların kabul edilmesine karşılık halifeliği Muaviye'ye devretti. Ancak Muaviye'nin halifeliği veraset yoluyla oğlu Yezid'e devredeceğini bildirmesi yeniden büyük bir kargaşaya neden oldu. Bu gelişmeler üzerine Kufeliler bu defa da Hz. Ali'nin küçük oğlu Hz. Hüseyin'i biat etmek üzere Kufe'ye davet ettiler. Hz. Hüseyin yakın akrabalarının tüm uyarılarına rağmen Müslümanlar arasındaki bu kargaşaya bir son vermek için Kufe'ye doğru hareket etti. Ancak Kufe Valisi İbn-i Ziyad'ın güçleri tarafından Kerbela mevkiinde şehit edildi. Bu hadise sadece bölgedeki Müslüman Araplar üzerinde değil aynı zamanda tüm İslam dünyasında büyük bir üzüntüye sebep olmuştur ki yankıları hala devam etmektedir.³⁴

³² Et-Talib, a.g.e., s. "gös.yer"

³³ Meryem İmamzade, **Irak Dosyası**, İstanbul, Akabe Yay., 1986, s.11-12.

³⁴ a.g.e., s. "gös.yer"

Söz konusu hadise Irak halkı üzerinde büyük bir üzüntü ve aynı zamanda Emevi ailesine ve hilafetine karşı büyük bir kini de beraberinde getirdi. Irak'ta toplum içerisinde gizli gizli Emevi aleyhtarı gruplar ve örgütlenmeler ortaya çıkmaya başladı.³⁵ Hz. Ali taraftarları, Hariciler, Mevali ve Zübeyriler gibi bir takım oluşumlar Emevilere karşı muhalefetlerini giderek arttırmaya başladılar. Bu gruplar bazen açıktan bazen de gizli olarak merkezi otoriteye karşı yoğun bir mücadeleye girdiler. Emevi Devleti'nin doğu toprakları Irak'tan yönetilmekteydi. Dolayısıyla Irak'ta otorite sağlanamaması ve muhalif girişimlerin durdurulamaması halinde devletin doğu topraklarında önemli bir takım sorunlar ortaya çıkabilirdi. Bunu önlemek için Emevi yönetimi eyalet valiliği sistemini hayat geçirmeye çalışmıştır. Merkezi Kufe olan bu idari sistem Basra, Umman, Bahreyn, Kirman, Horasan ve Maveraünnehir'i içine alıyordu. Ancak hayata geçirilmeye çalışılan tüm girişimler sonuçsuz kalıyordu. Hatta muhalefet odaklarına karşı son derece sert önlemler olarak ayaklanmaları kanlı bir şekilde bastırsalar da bir türlü sükûneti sağlayamadılar.

718 yılından sonra başlayan Abbasi propagandasında Irak merkez üs konumunu almış ve halkın geneli Abbasi hareketinin yanında yer almıştır. Bu dönemde Emevi Halifesi olan II. Mervan bölgede vuku bulan iç karışıklıkları bir süre durdurmuşsa da Abbasi hareketinin yaygınlaşmasını engelleyemedi ve Zap Suyu Savaşında yenilerek hayatını kaybetmesiyle Irak'ta Emevi hâkimiyeti de sona erdi(750).³⁶ Bölgede Emevi hâkimiyeti sona erdirildikten sonra Abbasiler hilafet merkezini Şam'dan Bağdat'a taşımışlardır ve böylece Irak İslam dünyasının idari merkezi konumuna yükselmiştir. Abbasi hilafeti döneminde ayrıca Türklerin hızlı bir şekilde siyaset sahnesinde yer almaya başladıkları görülmektedir.³⁷ Abbasiler hilafeti Türkler sayesinde elde ettiklerinin bilincinde olarak onlara karşı özel bir ilgi ve alaka göstermişler hatta sadece Türklerden müteşekkil bir ordunun ikameti için Samarra şehrini kurmuşlardır. 1258 yılına kadar varlığını devam ettirecek olan Abbasi Devleti'nde Türkler son derece etkin bir konumda olacaklardır.³⁸

³⁵ Mısıroğlu, **a.g.e.**, s.44.

³⁶ Et-Talib, **a.g.e.**, s.88-89.

³⁷ İmamzade, **a.g.e.**, s.13.

³⁸ Mısıroğlu, **a.g.e.**, s.“gös.yer”

Türkler İslamiyet'ten önce Asya'dan göçlerini kuzeydoğu istikametinde yapmaktaydılar. Ancak İslamiyet'i kabul eden Türklerinde etkisiyle göç yönü güneydoğu istikametine dönmüştür. Bu itibarla da Irak, Suriye ve Anadolu'ya kitleler halinde Türk göçleri vuku bulmuştur.³⁹ Bu yoğun Türk kitlelerinin askeri gücünden istifade etmek isteyen Abbasiler ordularının büyük bir bölümünü Türklerden oluşturdu. Bu durum Türklerin İslamiyet'i muhafaza ve müdafaalarının başlangıç tarihi olarak görülebilir. Abbasilerin Bizans'tan aldıkları topraklara Türkleri yerleştirmeleri bu bölgelere olan göçlerin yoğunluğunu da arttırmıştır hatta IX. asır başlarından itibaren Irak bölgesine akın eden Türk göçleri en üst seviyeye çıkmıştır.⁴⁰

Abbasiler zamanında gerek başşehir Bağdat ve gerekse Irak coğrafyasının tamamı kültürel, sosyal ve iktisadi alanda büyük ilerlemeler sağlamıştır. Bu dönemde Irak ve özellikle Bağdat doğunun kültür ve ticaret merkezi konumuna gelmiştir. Abbasi devleti Hint Okyanusu ile Akdeniz arasında büyük bir ticari üs haline gelip iktisadi olarak büyük bir refaha kavuştu ki bunda Bağdat'ın payı büyüktür. Zira şehir doğu-batı ticaretinin yol güzergâhında olup Çin'den başlayan İpek Yolu Irak topraklarından özellikle Bağdat'tan geçmekteydi. Ayrıca Irak sadece İpek Yolu'nun değil İran, Bizans, Suriye ve Mısır arasındaki ticari sevkياتında ana yollarından biriydi.

Abbasi Devleti'nin kuruluş yıllarında ve özellikle de Harun Reşid(767-809)'in döneminde Abbasiler ve Irak coğrafyası en huzurlu zamanlarını yaşamıştır. Ancak Harun Reşid'den sonra Irak'ta tekrar bir takım sıkıntılar baş göstermeye başlamıştır. Emin ile Me'mun arasındaki savaşlarda Irak toprakları ve bilhassa Bağdat Me'mun'un orduları tarafından harap edilmiştir. Halife Mu'tasım zamanında da isyanlar durdurulamadı. Başkent Bağdat'tan Samarra'ya taşındı. Ancak bu da kötü gidişata engel olamadı. Halife Mu'temid döneminde başkent tekrar Bağdat'a taşındığında Abbasi devleti sadece Irak topraklarından ibaret bir hale gelmişti ve İslam dünyasında irili ufaklı pek çok devlet ortaya çıkmaya başlamıştı. Bu devletlerin bir kısmı hilafet merkeziyle iyi geçinerek halifeler adına hutbe okutup sikke bastırıyorsa da bir kısmı da hilafet merkezi olan Bağdat'ı ele geçirmeye çalışmaktaydı.

³⁹ A.Refik Altınay, **Muhtasar Tarih-i Umumi**, C.4, İstanbul, Matbaa-i Hayriye Yay., 1914, s.282.

⁴⁰ Mısıroğlu, **a.g.e.**, s.“gös.yer”

X. yüzyıl başlarından itibaren bir kısım Arap kabileleri de devlet kurma eğilimi içerisine girerek Hamdaniler Musul ve çevresinde, Mezyediler Hille ve Orta Irak'ta birer emirlik kurdular. Bu dönemde Batı Irak'ı işgale başlayan Karmati hareketi kısa bir süre içerisinde Bağdat'ı tehdit eder duruma gelince Halife Müstekfi'nin daveti üzerine Bağdat'a gelen Büveyhilerden Ahmed emirü'l-ümera olarak tayin edildi. Muizzüdevle unvanını alan Ahmed bir süre sonra Halife Müstekfi'nin gözlerine mil çektirerek yerine Muti-Lillah'ı halife olarak tayin edince Irak Büveyhilerin hâkimiyeti altına girmiş oldu. Aslında Büveyhiler Abbasi hilafetine sadece siyasi sebeplerden dolayı bu dönemde tamamen son vermemişler sembolik olarak devam etmesine göz yummuşlardır.

Bu arada Bahaüdevle Irak'ta azalan Büveyhi nüfuzunu yeniden arttırmak için büyük gayret göstermişse de onun ölümüyle beraber oğulları arasında hâkimiyet mücadelesi baş göstermiş ve bu mücadeleler babalarının kurmuş olduğu Büveyhi birliğini parçalamıştır. Bu kargaşa ortamında dönemin Abbasi Halifesi Kaim-Biemrillah Büyük Selçuklu Hükümdarı Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet etmiştir. Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelmesiyle(1055) Irak'ta hâkimiyet Büveyhi oğulları'ndan Selçuklulara geçmiş oluyordu. Abbasi Halifeleri ise bu tarihten itibaren sadece manevi bir temsiliyet noktası olarak kalmıştır.⁴¹

1.1.3. Irak'ta Büyük Selçuklular Dönemi

Büyük Selçuklu Devletinin batı yönündeki fetihleri ve bu esnada Bağdat'ta meydana gelen olaylar üzerine Halifenin Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet etmesi ve Tuğrul Bey'in de bu davete icap etmesi üzerine gelişen hadiseler aslında Türklerin Irak'ta yüzyıllar boyu devam edecek olan etnik ve siyasi varlıklarının temelini teşkil edecektir. Şii Büveyhoğulları'nın Abbasi Halifesi üzerindeki baskılarını arttırmaları ve Bağdat'ta şii-sünni çatışmasını körüklemeleri Tuğrul Bey'in bölgeye alaka duymasındaki diğer önemli etkidir.⁴² Bağdat'ta güvenliğin sağlanmasının ardından hükümet sarayına yerleşen Tuğrul Bey zaman kaybetmeden devlet işleriyle meşgul olmaya başlamış ilk önce Bağdat'tan kaçan veya esir düşen askerlerin mallarına, evlerine ve tımarlarına el koyarak bunları kendi ordu komutanlarına tahsis edip hazineyi de kendi idaresi altına almıştır. Bağdat ve Oğuzların yayıldığı Irak'ı Selçuklu ülkesine katan Tuğrul Bey,

⁴¹ Et-Talib, a.g.e., s.90.

⁴² Gülay Ögün Bezer, "Selçuklular Zamanında Irak", **Irak Dosyası I**, İstanbul, Tatav Yay., 2003, s.48.

halifeye dini otorite olmanın dışında başka bir hak tanımamıştır. Böylece hilafet makamını da himayesi altına alarak Sünni İslam dünyasının savunuculuğunu üstlenmiş oluyordu.⁴³

Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'i Irak topraklarında en çok uğraştıran meselelerin başında Büveyhilerin Türk asıllı kumandanı Arslan Besasiri'nin Fatimilerden ve bölgedeki diğer Şiiilerden aldığı destekle Selçuklulara karşı başlatmış olduğu ve yaklaşık üç yıl kadar süren itaatsizliği ve mücadelesi olmuştur.⁴⁴ Tuğrul Bey, Besasiri üzerine ilk önce Kutalmış'ı gönderdi. Ancak Sincar civarında yapılan savaşta(1057) Kutalmış ağır bir yenilgiye uğradı ve pek çok kayıplar verdi. Bu gelişmeler üzerine Sultan bizzat kendisi Besasiri'nin üzerine yürüdü. Tuğrul Bey, Yakuti ile İbrahim Yinal'ın da askerlerinin katıldığı büyük bir orduyla Musul'a yönelince Besasiri Suriye'ye kaçtı. Bunun üzerine Sincar ve Musul'u itaat altına alan Sultan buraları Yakuti ve İbrahim Yinal'a teslim ederek tekrar Bağdat'a döndü.

Ancak İbrahim Yinal'ın Musul'dan ayrılmasını fırsat bilen Besasiri tekrar Musul bölgesinin istila etti. Bu gelişme üzerine Tuğrul Bey tekrar Musul üzerine yürüyünce Besasiri tekrar bölgeyi terk etti. Sultan, bölgenin huzurunu iyiden iyiye bozan Besasiri meselesine kesin çözüm getirmek için onun peşine düştüğü sırada Selçuklu Şehzadesi İbrahim Yinal'ın Fatimiler ve Besasiri ile anlaşarak büyük bir orduyla Hemedan'a yürüdüğü haberini aldı. Şehzade İbrahim Yinal'ın büyük bir isyan girişimi içerisinde olduğunu anlayan Tuğrul Bey hızlı bir şekilde Hemedan'a yöneldi. Sultan Hemedan da asi şehzade Yinal ile mücadele ederken Besasiri Bağdat üzerine harekete geçti ve savunmasız şehri fazla uğraşmadan ele geçirdi. 28 Aralık 1058 yılında Bağdat'a giren Besasiri halifeyi esir alarak hutbeyi Mısır Fatimi halifesi adına okuttu.

Bağdat'ta hakim bir durumda olan Besasiri Basra ve çevresinin ele geçirilmesiyle uğraşırken Tuğrul Bey'in İbrahim Yinal'ı yendiği haberini alır almaz Bağdat'a geri döndü. Tuğrul Bey'in İbrahim Yinal'ı bertaraf ederek Bağdat'a yöneldiği ve Kasr-ı Şirin yakınlarında olduğunu öğrenince de derhal Bağdat'tan ayrıldı ve yaklaşık bir yıl Besasiri istilasında kalan Bağdat tekrar Selçuklu hakimiyetine geçti(15 Aralık 1059). Ancak Sultan Besasiri meselesini kesin çözüme kavuşturmak için en

⁴³ Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, Ankara, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yay., 1965, s.47.

⁴⁴ Bezer, **a.g.m.**, s.49.

değerli ordu komutanlarını da yanına alarak Besasiri'nin peşine düştü. Neticede Hille'de yakalanarak tüm kuvvetleri yok edilen Besasiri 18 Ocak 1060 tarihinde öldürülerek bu mesele nihayete erdirildi. Bu meselenin İslam dünyası ve Selçuklu Devleti adına iyi bir şekilde sona erdirilmesi Bağdat'ta büyük sevinç gösterileriyle kutlandı. Harap edilen Bağdat ve diğer şehirler Tuğrul Bey tarafından yeniden imar ettirildi ve devlet işleri yeniden düzene konularak Emir Porsuk Bağdat şahnesi⁴⁵ olarak görevlendirildi. Tuğrul Bey'in zevcesi Altun-can'ın bu dönemde vefat etmesi üzerine kendisi Halife Kaim'in kızı ile evlendi. Ancak kısa bir süre sonra hastalanarak 3 Eylül 1063 tarihinde vefat etti.⁴⁶

Tuğrul Bey'in vefatından sonra Selçuklu şehzadeleri arasında başlayan taht mücadelesini Alp Arslan kazanarak 27 Nisan 1064 tarihinde amcası Tuğrul Bey'in yerine Rey'de Selçuklu tahtına oturdu. Alp Arslan'ın tahta oturma sürecinde onun başarılı veziri Nizamü'l-Mülk'ün büyük payı söz konusudur. Sultan Alp Arslan Selçuklu fetihlerini kaldığı yerden ve daha hızlı bir şekilde ilerletmeye başladı. 1071 yılındaki Malazgirt Zaferi tarihin seyrini değiştiren nadir savaşlardandır.⁴⁷ Sultan Alp Arslan halifeye karşı daima saygılı ve iyi ilişkiler içerisinde olmuştur ancak derin bir samimiyetten de uzak durmuştur. Amcası gibi Bağdat'ta ikamet etmemiştir ancak şahneler vasıtasıyla buranın idaresini yakından takip etmiştir.⁴⁸

İslam düşünce ve eğitim tarihinin en büyük inkılâplarından birisi olarak kabul edilen Nizamiye medreselerinin kuruluşu da yine Alp Arslan döneminde gerçekleşmiştir ki şüphesiz bu gelişme Türk-İslam medeniyetinin en önemli atılımlarından biri olmuştur. 1066 yılında Bağdat'ta Dicle kenarında kurulan Nizamiye Medresesi, zengin kütüphanesi, Ebu İshak Şirazi ve Gazali gibi, devrin en büyük bilim adamları ve İslam hukukçularının hocalığı ile eğitime başlamış, böylece Sünniliği halk arasında bilim ve eğitim yoluyla yaymak ve yerleştirmek hususunda büyük rol oynamıştır. Bağdat Nizamiyesi yüksek vasıflara haiz bilginlerin yetiştirilmesinin yanı sıra ayrıca devlet

⁴⁵ Selçuklu sultanları Irak'ı tayin ettikleri şahneler ve amidler vasıtasıyla yönetmekteydi. Şahneler, Selçuklu sultanları tarafından atanan, büyük divana bağlı ve eyalet merkezinde ikamet eden kumandanlardır. Amidler ise yine sultanlar tarafından atanan ancak sivil idareden sorumlu kimselerdir. Daha detaylı bilgi için bkz.: İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular" maddesi, **İA**, C.10, İstanbul, MEB Yay., 1966, s.399.

⁴⁶ Turan, **a.g.e.**, s.48-50.

⁴⁷ **a.g.e.**, s.51.

⁴⁸ Bezer, **a.g.m.**, s.50.

geneline gönderilen din adamları ve kadıların da yetiştirildiği bir kurumdu. Yine devletin çeşitli kademelerinde görev yapan üst düzey memurlarda buradan yetişenler arasından çıkmaktaydı. Ayrıca Bağdat Nizamiyesi'nin eğitim programları daha sonra İslam dünyasının pek çok yerinde kurulacak diğer eğitim kurumları için örnek teşkil edecektir.⁴⁹ Sultan Alp Arslan'ın 25 Kasım 1072 tarihinde hançerlenerek öldürülmesi üzerine, veliaht olan oğlu Melikşah sultan ilan edildi. Ancak amcası Kavurt onun saltanatını tanımayarak isyan ettiyse de yakalanarak esir edilince Melikşah'ın sultanlığı halife tarafından da tasdik olundu.⁵⁰ Melikşah Selçuklu tahtına geçtikten sonra hızlı bir fetih hareketine girişmiştir. Selçuklu Devleti'nin o dönem önde gelen ordu komutanı Aksungur ve diğer bazı Türkmen Beyleri Musul'a gönderilmiş ve bu bölge tamamen Selçuklu hakimiyetine alınmıştır.⁵¹

Melikşah döneminde Irak ve Suriye bölgesi daha bir önem kazanmıştır. Bunun en önemli sebeplerinden birisi, kendileriyle şiddetle rekabet eden Türkiye Selçuklularının bu bölgedeki yoğun faaliyetleridir. Sultan Melikşah, Türkiye Selçuklularını Sultanı Süleyman Şah'ın el-Cezire'ye ulaşmadan önce yolunu kesmek ve zaman zaman Şiiilerle işbirliği yapmalarından dolayı güven vermeyen Mervaniler'i cezalandırmak için bölgeye ordu gönderdi. Diyar-ı Bekr Selçuklu mülküne dahil edildikten sonra Musul üzerine yüründü. Zira Musul'un Arap valisi Müslim b. Kureys Selçuklulara bağlı olmasına ve hatta Sultan'ın halasıyla evli olmasına rağmen Selçuklu karşıtı faaliyetlerden geri durmuyordu. Müslim'in hedefi Fatımi halifesinin de desteğini alarak Irak ve Suriye topraklarında birleşik bir Arap devleti kurmaktı. Bu yüzden Suriye'nin Selçuklu meliki Tutuş ile bir rekabete girdiği gibi Diyar-Bekr kuşatması sırasında da itaatsizlik yapmıştı. Ancak Selçuklu ordusunun Musul'a varmasıyla af dileyerek bağışlanmıştı. Fakat Süleyman Şah'ın Antakya'yı fethederek Suriye sınırlarına dayanması neticesinde vuku bulan mücadelede Müslim hayatını kaybetti(1085). Ancak onun ölümüyle beraber Süleyman Şah-Tutuş rekabeti ortaya çıktı ve Halep hâkimiyeti için yapılan savaşta Türkiye Selçuklu hükümdarının ölmesi Melikşah'ı yeni hedeflere yönlendirdi. 1086 yılında Suriye'ye gelen Sultan, Urfa, Antakya ve Halep gibi önemli şehirlere valiler tayin edip Musul'u da Çökermiş'e iktâ

⁴⁹ Kafesoğlu, **a.g.m.**, s.353-382.

⁵⁰ Turan, **a.g.e.**, s.52.

⁵¹ Kafesoğlu, **a.g.m.**, s.373.

olarak verdi. Böylece el-Cezire, Suriye ve Anadolu üçgenindeki bu mühim şehir doğrudan Büyük Selçuklu idaresine katılmış oldu.

Bu dönemde Türkistan seferinden Bağdat'a dönen(1092) Melikşah'ın Halife Muktedi ile arası açılmıştır. Selçuklu sultanları her ne kadar halifelere karşı son derece saygılıysa da asla idari meselelerde onlarla yetki paylaşımına rıza göstermemişlerdir. Melikşah İdari meselelere karışmasından dolayı Muktedi'nin Bağdat'ı terk etmesini istemiştir. Ancak tam da bu sıralarda Melikşah muhtemel bir suikast sonucu hayatını kaybetti(19 Kasım 1092). Onun ölümüyle beraber Türk hâkimiyet anlayışının kaçınılmaz bir sonucu olan taht kavgaları başlamıştır. Aynı dönemde Türk-İslam dünyasına yönelik Haçlı seferleri başlamış ve İslam dünyasının kâbusu olmuştur.⁵²

Melikşah'ın ölümünden yaklaşık bir ay önce de Vezir Nizamü'l-Mülk'ün bir Batı tarafından hançerlenerek öldürülmüş olması Selçuklu devletini büyük bir çıkmazın içerisine sürüklemiştir. Devlet şehzadeler arası taht mücadelelerine sahne olmuştur. Şehzadeler Mahmud, Berkyaruk, Mehmed Tapar kendi aralarında taht için mücadele ederken bu mücadeleye amca Tutuş da katılmış ve devlet büyük bir siyasi krizle karşı karşıya gelmiştir. Bu siyasi kriz devleti parçalanma noktasına getirmiş ve Türkiye Selçuklularıyla beraber Selçuklu Devleti dört ayrı devlete ayrılmıştır. Bunlar:

1. Irak ve Horasan Selçukluları
2. Kirman Selçukluları
3. Suriye Selçukluları
4. Türkiye Selçukluları

Melikşah'tan sonra arka arkaya hükümdar olan dört oğlu zamanında İmparatorluktan ayrılan devletler şeklen de olsa devlete bağlı kalmışlarsa da özellikle son sultan Sencer'den sonra söz konusu devletler tamamen kendi istikametlerinde varlıklarını devam ettirmişlerdir.

11 Ağustos 1119 tarihinde Selçuklu tahtına Sultan Sencer geçti ve yeğeni Mahmut ile mücadeleye başladı. Sultan Sencer onu yakalayarak esir ettiyse de bir anlaşma yaparak onu serbest bıraktı. Antlaşmaya göre Rey Sultan Sencer'in idaresinde olacak ve devletin batı toprakları Sultan Sencer'e tabi olmak koşuluyla Mahmut'a

⁵² Bezer, a.g.m., s.51.

bırakılacak ve Mahmut'ta Sultan unvanıyla anılacaktı. Bu antlaşmayla önceleri merkezi İsfahan daha sonra ise Hemedan olan Irak Selçuklu Devleti vücuda gelmiş oluyordu.

Sultan Sencer'in hâkimiyetini şeklen de olsa kabul eden Irak Selçukluları onun vefatıyla beraber tamamen bağımsız bir devlet halini almıştır ve Büyük Selçukluların devamı olarak kabul edilmiştir. Ancak Anadolu'da gerek Haçlılar ve gerekse Bizans ile girdiği mücadelelerde büyük zaferler kazanan Türkiye Selçukluları, onlara göre daha pasif kalan Irak Selçuklularını gölgede bıraktığı için Sultan Sencer'den boşalan büyük Türk Hakanlığı Tahtına Türkiye Selçuklularını halef olarak kabul etmek Türk tarihinin genel seyrine de uygun düşmektedir. Ayrıca Irak Selçukluları Devleti Irak'ta ancak 1194 yılına kadar hüküm sürmüş olup bu tarihten itibaren ülke Harzemşahlar'ın idaresine girmiştir.⁵³

1.1.4. Irak Selçukluları Dönemi

Büyük Selçuklu Sultan'ı Mehmet Tapar'ın vefatından sonraki süreçte kurulan Irak Selçukluları yaklaşık 75 yıl Irak'ta hakimiyetlerini devam ettirmiş olup ilk hükümdarları Sultan Mahmut ve son hükümdarları II. Tuğrul'dur. Sultan Sencer'in vefatına kadar Büyük Selçuklulara tabi iken onun vefatıyla beraber bağımsız bir devlet olarak 1194 yılına kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir.⁵⁴

Sultan Mahmut Irak Selçukluları tahtına oturduktan sonra kendinden küçük olan kardeşleri Mesud ve Tuğrul'un ihtiraslı atabeyleri ile mücadele etmek zorunda kaldı. Halife Mustarşid ile de arası iyi olmadığı için Bağdat'ta Selçuklu kuvvetleri ile halife kuvvetleri arasında şiddetli çatışmalar cereyan etmekteydi. Bütün bu karışıklıklar Sultan Mahmut'un otoritesini ve gücünü zayıflatmış olduğundan hükümet işlerini atabeylere bırakarak kendisi avlanmakla meşgul oluyordu. Sultan Mahmut'un 1131 yılında vefat etmesinden sonra kardeşleri Tuğrul ile Mesud arasında taht kavgaları başladı. Duruma müdahale eden Sultan Sencer Tuğrul'un tarafını tutarak Mesud'a karşı üstünlük kurmasını sağladı ve 1132 yılında Tuğrul Irak Selçukluları hükümdarı oldu. Ancak kendisi kısa bir süre sonra 1134 yılında vefat edince Irak Selçukluları tahtı tekrar el değiştirerek Sultan Sencer'in de onayı ile Mesud'a geçti.

⁵³ İbrahim Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, İstanbul, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yay., 1972, s.81-85.

⁵⁴ Güçlü Demirci, "Irak'taki Türkler", **Irak Dosyası II**, İstanbul, Tatav Yay., 2003, s.105; Erşat Hürmüzlü, **Irak Türkleri**, Ankara, Irak Milli Türkmen Partisi Bürosu Yay., 1994, s.25.

Irak Selçuklu Devleti şehzadeleri arasındaki taht mücadelelerini körükleyen halife, kardeşler arasındaki mücadeleden faydalanarak, halifelerin fiili hakimiyeti tekrar elde etmeleri için büyük gayret sarf ediyordu. Sultan Mesud'un rakipsiz bir şekilde Irak Selçukluları tahtına oturması halifeyi rahatsız etmişti. Sultan Mesud'un asi komutanların başlattığı bir takım isyan meseleleriyle uğraşmasını fırsat bilen Halife Mustarşid, Musul'u kuşatma altına aldı. Onun bu hareketi sultan ile halife arasındaki gerginliğin fiili mücadeleye dönmesine sebep oldu. Sultan halifenin bu hareketine karşı birlikleriyle onun üzerine yürüdü ve bu gelişme üzerine halife kuşatmayı kaldırdığı gibi Bağdat'ı da terk etti. Ancak halife çevresine topladığı kuvvetlerle tekrar harekete geçince savaş kaçınılmaz oldu ve 1135 Mayıs'ında yapılan savaşta halifenin askerleri karşısındaki kuvvetlerinde kendilerinin de Türk olması nedeniyle savaşmayacaklarını bildirince Halife Mustarşid esir oldu ve Sultan Mesud ile beraber Maraga'ya götürüldü.⁵⁵ Halife Mustarşid'in yerine geçen Raşid'i Sultan Mesud tanımayarak onu azledip yerine Muktefi'yi halife olarak ilan etti. Böylece bölgede Selçuklu hakimiyeti yeniden sağlandı. Bölgede yeniden huzur ve sükuneti tesis eden Sultan Mesud 2 Ekim 1157 tarihinde hastalanarak hayatını kaybetti. Sultan Mesud'un kendi oğlu olmadığından yerine yanında bulunan ve Sultan Mahmut'un oğlu olan yeğeni Melikşah Irak Selçukluları tahtına oturdu.⁵⁶ Sultan Mesud Irak Selçuklu Devleti'nin en kudretli sultanlarından biriydi. Döneminde isyan eden atabeyler ve fiili hâkimiyet sevdasına düşen halifeler itaat altına alınmış, devlet huzur ve sükûnete kavuşturulmuştur. Ancak ondan sonra tahta geçen yeğen Melikşah, Sultan Mesud'un aksine son derece basiretsiz, eğlenceye ve içkiye düşkün zayıf karakterli biridir ve Sultan Mesud'un ardından böyle basiretsiz birinin tahta geçmesi devlet bünyesinde büyük bir otorite boşluğu doğurmuştur ki tahta geçer geçmez devlet yönetiminin Hasbeğ'e kaptırılmış olması da bunun kanıtıdır. Memleketin her tarafında ardı ardına karışıklıklar baş göstermeye başladı. Özellikle Halife Muktefi çoktandır beklediği fırsatın geldiğine inanarak Irak'taki Selçuklu varlığına son vermek için askeri faaliyetlere hız verdi. Bağdat'taki Selçuklu şahnesinin ve askerlerinin kovduktan sonra Hille, Kufe, Vasıt, Tirit ve Basra'yı ele geçirdi(1153-1154).

⁵⁵ İmadü'd-din al-Katip al-İsfahani, **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, Çev: Kıvameddin Burslan, Ankara, TTK Yay., 1943, s.164.

⁵⁶ Faruk Sümer, "Mes'ud b. Muhammed Tapar", **İA**, C.8, İstanbul, MEB Yay, 1971, s.135-141.

Sultan Melikşah bu gelişmelere müdahale etmek istediye de başarılı olamadı ve durumun her geçen gün kötüye gittiğini fark eden Selçuklu devlet adamları düzeni sağlamak için Sultan Melikşah'ı tahtan indirip yerine Melik Mehmed'i sultan yapma kararı verdiler ve bu kararlarını da hemen hayata geçirdiler.

Ancak Melik Mehmed sultan olur olmaz ilk icraat olarak kendisini bu makama getiren Emir Hasbeg ve Zengi Candar'ı öldürtmek oldu. Her ikisinin de kesik başlarını gözdağı vermek amacıyla itaatsizlik eden emirlere özellikle de Azerbaycan Atabeği İldeniz'e gönderdi. Ancak Sultan Mehmed'in bu girişimi bölge içerisindeki kargaşa ve itaatsizliklerin daha da artmasına sebep oldu. Başta meliklerin isyanı uzunca bir süre Sultan Mehmet'i meşgul etti. Bu kargaşaya bir de Halife Muktefi'nin faaliyetleri ve kışkırtmaları eklenince bölgede ve devlette huzur ve asayiş kalmadı. Sultan Mehmed uzunca bir süre Halife Muktefi'nin girişimlerini takip ettikten sonra pek çok iç huzursuzluğun baş mimarı olan bu kişinin varlığına son vermek için harekete geçti ve 1157 yılında Bağdat'ı kuşattı. Birkaç ay süren kuşatmadan bir netice alınamayınca ve tam bu sırada da İldeniz'in isyan ettiği haberi gelince kuşatma kaldırıldı. Bu son seferden de bir netice alınamayınca Abbasi Halifeliği'nin bölgedeki hakimiyeti tescillenmiş oldu. Sultan bu seferden kısa bir süre sonra hastalanmış ve 1160 yılında hayatını kaybetmiştir. Sultan Mehmed'den sonra Irak Selçukluları tahtına sırasıyla Süleymanşah, Arslanşah ve II. Tuğrul sultan olarak geçmişlerdir. Ancak devlet bir türlü kargaşa ve isyanlardan kurtulamamıştır. Özellikle Arslanşah zamanında Atabey İldeniz Irak Selçuklularının yönetimini tek başına üstlenmiş ve hatta bu dönemde Gürcülerle çok ciddi mücadeleler yapılarak iki defa büyük sefer düzenlenerek Gürcüler itaat altına alınmıştır. Fakat yine de devletin yıkılışına engel olunamamıştır. II.Tuğrul dönemine gelindiğinde ise devlet artık iyice zayıflamıştı. Kutluğ İnanc Mahmut'un bu dönemde Harzemşah hükümdarı Alaaddin Tekiş'ten II. Tuğrul'a karşı yardım istemesi üzerine Sultan II. Tuğrul ve Harzemşah hükümdarı Alaaddin Tekiş'in orduları 19 Mart 1194 tarihinde Rey yakınlarında büyük bir savaşa tutuştular. Savaş sırasında Sultan II. Tuğrul'un bazı emirlerinin ona ihanet etmesi sonucu II. Tuğrul yalnız başına savaşmak zorunda kaldı ve hayatını kaybetti(25 Mart 1194). Bu yenilgiyle beraber Irak Selçukluları Devleti tarihe karıştı ve bölge Harzemşahlar'ın idaresine girdi.⁵⁷ Fakat

⁵⁷ Hüseyin Kayhan, "Irak Selçukluları(1120-1194)", **Genel Türk Tarihi**, C.3, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.201-205.

bugünkü Irak'ın kuzeyi ile Suriye'nin bazı bölgeleri daha evvelden Musul Atabeyleri(Zengiler) ile Erbil Atabeyliklerinin idaresi altında bulunuyordu.⁵⁸

1.1.5. Irak'ta Atabeylikler Dönemi ve Sonrası

Selçuklu merkezi otoritesinin kaybolması ve devletin yıkılmaya yüz tutması üzerine, idari açıdan güçleri elinde bulunduran atabeyler⁵⁹ de kendi bölgelerinde hâkimiyetlerini ve bağımsızlıklarını ilan etmeye ve merkezden bağımsız olarak hareket etmeye başlamışlardır. Bu dönemden sonrası için biz Irak'ta Atabeylikler dönemi diyoruz. Irak topraklarında Selçuklu otoritesinin kaybolmasından sonra kurulan ve bölgede etkili olan atabeylikler şunlardır:

- Musul Atabeyliği (1127-1233)
- Erbil Atabeyliği (1144-1233)
- Türkmen Kıpçak Atabeyliği (1130-13. yy.başları)

Irak'a hakim olan bu Türkmen beylikleri, bu coğrafyanın imarı ve iskanında son derece önemli faaliyetler de bulunmuşlar ve bu topraklara gerek kültürel gerek toplumsal yaşayışlarıyla hayat vermişler ve Türk kültürüne, tarihine önemli hizmetlerde bulunmuşlardır.⁶⁰

1.1.5.1. Musul Atabeyliği (Zengiler)

Musul Atabeyliğinin kurucusu Aksungur'un oğlu İmadeddin Zengi'dir. Aksungur Oğuzlar'ın Avşar boyuna mensup bir Türk emiri olup, Kasımü'd Devle unvanı ile Melikşah tarafından 1087 yılında Halep valiliğine tayin edilmiştir.⁶¹ Bölgede kurulan Türkmen beylikleri arasında en ünlü olanı Musul Atabeyliği olup, siyasi ve

⁵⁸ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.85.

⁵⁹ İlk olarak Selçuklular döneminde geçen "atabey" unvanı, Türkçe "ata" ve "bey" sözcüklerinden oluşan birleşik bir deyimdir. Tarihi kaynaklarda Atabeyliğin, Büyük Selçuklu Devleti'nde son derece üstün bir görev ve unvan olduğu anlaşılmaktadır. Selçuklu sultanları geniş devlet topraklarının yönetimini aile fertleri arasında idari olarak tahsis ederken küçük yaştaki şehzadelere yol göstermeleri, devlet yönetimiyle ilgili bilgi ve deneyimlerini onlarla paylaşarak şehzadelere en iyi şekilde yetiştirilmelerini sağlamak amacıyla eğitici olarak yanlarına bir atabey tahsis etmekteydi. Son derece bilgili ve deneyimli olan bu atabeyler, pek çok zor görevlerin üstesinden başarıyla gelmiş, önemli görevlerde bulunmuş Oğuz Beylerinden veya sultana sadıqlığını ispat etmiş kölelerden veya hizmetçilerden seçilmekteydi. Babadan oğula veya yakın akrabaya geçtiği de görülen atabeylik merkezi otoritenin zayıfladığı dönemlerde bağımsız olarak hareket ederek merkezi idareyi sıkıntıya soktuğu da görülmüştür. Atabeylik Osmanlılarda da devam etmiştir ancak Osmanlılarda "lala" adını almıştır; H. Namık Orkun, **Türk Tarihi**, C.3, Ankara, Akba Kitabevi Yay., 1946, s. 86; Hürmüzlü, **a.g.e.**, s."gös.yer"

⁶⁰ Hürmüzlü, **a.g.e.**, s."gös.yer"

⁶¹ Orkun, **a.g.e.**, s."gös.yer"

askeri dehalarıyla ün yapan ve özellikle haçlılara karşı başarılı bir mücadele ortaya koyan İmadeddin Zengi ve oğlu Nurettin Zengi'ye atıfta bulunularak bu beyliğin adı “Zengiler” olarak ta anılmaktadır. Musul Atabeyliği 1127 yılından 1233 yılına kadar hüküm sürmüş bir atabeylik olup, 1233 yılından sonra ise beylik yine bu ailenin yanında yetmişmiş olan Lu'lu ailesi tarafından 1262 yılına kadar devam ettirilmiştir. Bu atabeyliğe Musul'u kendilerine merkez yapan İlhanlılar son vermiştir.

1.1.5.2. Erbil Atabeyliği

Bu atabeylik Erbil, Şehriboz, Hakkari, Tikrit, İmadiye, Harran ve Sincar toprakları üzerinde Selçuklu komutanlarından Beğtiğin'in oğlu Zeyneddin Ali Küçük tarafından 1114 yılında kurulmuştur. Kendisinden sonra oğulları Zeyneddin Yusuf ve 65 yıl kadar Erbil'i idare eden Muzaffereddin Gökbörü bu atabeyliği devam ettirmişlerdir. Özellikle Gökbörü dönemi Erbil atabeyliğinin altın çağıdır. Kendisinin erkek evladı ve halefi bulunmadığı için toprakları Abbasi halifesi Mustansir tarafından 1233 yılında zapt edilmiş ve bu atabeylikte bu şekilde tarihe karışmıştır.⁶²

1.1.5.3. Türkmen Kıpçak Atabeyliği

Selçuklular döneminde Irak toprakları üzerinde, özellikle de kuzey bölgelerine yerleşen Türkmen boylarına mensup komutanlar tarafından, önceleri merkezi idareye bağlı daha sonra ise otoritenin kaybolmasıyla da kendi bağımsız beyliklerini kurmuşlardır. Şehrizer kalesi ve çevresinde şekillenen beylik ise Arslantaş oğlu Emir Kıpçak(Kıpçak)'ın idaresinde kurulmuş olduğundan Türkmen Kıpçak Beyliği adını almıştır(1130). Emir Kıpçak, Türkmen Kıpçak Beyliğinin en tanınan ve en sevilen lideridir. Türkmen toplulukları ve beyleri üzerinde müthiş bir otoritesi ve saygınlığı vardır. Bölgede o kadar çok bir nüfuzu sahiptir ki 1130 yılında Sultan Mahmut öldüğünde Irak Selçukluları tahtına göz koyan Mesud dahi ondan önemli sayıda asker temin etmiştir. Ancak haçlılarla yaptığı mücadelede bölgedeki Türkmen beyliklerini de emri altına almayı isteyen İmadeddin Zengi, Emir Kıpçak'ın üzerine de önemli miktarda bir asker gönderince Emir Kıpçak Şehrizer kalesinin ve o bölgeyi terk ederek İmadeddin Zengi'ye boyun eğmiştir.

⁶² Hürmüzlü, a.g.e., s.26.

İmadeddin Zengi'ye tabi olarak varlığını ve beyliğini bir süre daha devam ettiren Emir Kıpçak'tan sonra beyliğin bir kısmı Suriye Hükümdarı Nurettin Zengi'ye(1173) ve bir kısmı da Eyyubilere(1189) bağlanarak tarihi kaynaklara göre 13. yüzyılın sonlarına kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir.⁶³

Tarihi süreçte bir türlü sükûnete kavuşamayan Irak toprakların da atabeylikler döneminin sona ermesiyle beraber belki de bölge tarihinin tanık olduğu en büyük yıkımların gerçekleştiği süreç olan Moğol saldırıları dönemi başlamıştır. 1231 yılında Harzemşah Sultanı Celaleddin Harzemşah'ın Çarmagun Noyan'a yenilmesiyle beraber bölgede ardı arkası kesilmeyen Moğol saldırıları başlamış ve tarihte pek çok medeniyetin doğum yeri olan Irak toprakları büyük bir tahribat ve yıkıma maruz kalarak Moğolların hâkimiyetine girmiştir. Doğudan batıya doğru ilerleyen Moğollar geçtikleri her bölgede büyük bir tahribat yapmışlardır ki bu yıkım ve tahribattan Bağdat'ta nasibini almıştır. Su kanallarından camilere ve medreselere, imarethanelere ve kütüphanelere varıncaya kadar pek çok tarihi eser yakılıp yıkılmıştır. Aynı süreçte 10 Şubat 1258 tarihinde Bağdat'ı ele geçiren Moğollar Abbasi Halifesi Müsta'sım-Billah'ı dahi katlederek buradaki Abbasi hâkimiyetine de son vermişlerdir.

Moğol istilasıyla beraber bölge her açıdan bir kargaşa içerisine düşmüştür. İlhanlılar'dan Gazan Han tahta geçince Sünniliği tercih etmiş ve bu doğrultuda icraatlar yapmış ancak onun ardından gelen Olcaytu Şiiliği tercih ederek bu doğrultuda hareket etmiştir. Bu dini kargaşa bölge halkı arasında dini kökenli çatışmalara yol açmıştır. Su kanallarının tahribatı tarım gelirlerinin ve refah düzeyini düşürmüş, otorite boşluğu ise yağmacılık ve talan ortamını doğurmuştur. Moğol kabilelerinden Celayirliler 1340'ta Bağdat merkez olmak üzere yeni bir devlet kurdular. Ancak 1393 yılında Bağdat Timur'un eline geçti. Bu gelişme üzerine Ahmet Celayir Mısır'a kaçtı. Bu süreçte Osmanlılara sığınan Ahmet Celayir'in iadesi meselesi 1402 tarihli Ankara Savaşının da sebeplerinden biridir. Bu savaştan sonra Ahmet Celayir Bağdat'ı tekrar ele geçirdiyse de bu defa da burayı Karakoyunlu Kara Yusuf'a terk etmek zorunda kaldı. 1410 yılında Karakoyunlularla yapılan savaşı kaybeden Ahmed Celayir bu savaşta hayatını da kaybedince Bağdat'ta Celayirliler dönemi sona ererek Karakoyunlular dönemi başladı(1410-1467). Irak toprakları 1467 yılında ise Akkoyunlu hakimiyetine girdi ve

⁶³ Faruk Sümer, **Oğuzlar(Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., 1999, s.127-128.

bu süreçte Sünni-Şii rekabetinden kaynaklanan şiddetli çatışmalara sahne oldu ve devlet güç kaybederek bölgeyi Safevilerin hakimiyetine terk etti(1508-1534). Sadece 26 yıl bölgede hakimiyeti ellerinde tutan Safeviler 1534 yılında bölge hakimiyetini Kanuni'nin Irakeyn Seferleri sonucu Osmanlılara bıraktılar.⁶⁴

1.2. IRAK'TA OSMANLI HÂKİMİYETİ DÖNEMİ (1534-1918)

1.2.1. Irak Fethi Öncesindeki Gelişmeler ve Osmanlı-Safevi Mücadelesi

Irak'ın Osmanlı hâkimiyetine alınması süreci, doğrudan Kanuni döneminde vuku bulan Irakeyn seferleriyle izah edilecek kadar kısa bir tarihi süreçten ibaret değildir. Irak'ın Osmanlı hakimiyetine alınmasının tarihi bir arka planı vardır. Öyle ki bu fetih sürecini Safevi Devleti'nin kuruluşu ve bölgede ki etkinliğini arttırmasına kadar götürmek gerekir. Zira Osmanlı padişahının ve devlet adamlarının, devletin genel fetih politikasını batı istikametinden doğuya çevirmesinde Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarında kurulan ve hızlı bir şekilde Osmanlı Devleti aleyhine gelişme gösteren Safevi Devleti'nin büyük payı vardır.

Safevi Devleti resmi olarak Şia inancını benimsemiş ve bu inanç çerçevesinde bir devlet politikası takip ederek Osmanlı topraklarında nüfuzunu arttırmaya çalışmıştır. Safevi Devleti'nin bu tavır ve girişimi elbette ki İslam'ın Sünni inancını benimsemiş ve geneli Sünni inanç üzerine olan İslam âleminin koruyuculuğunu da üstlenmiş olan Osmanlı Devleti tarafından kabul edilemez bir durumdu. Elbette ki iki Türk devleti arasındaki gerginliğin ve savaşların sebebi olarak sadece din ve dine dayalı etkenlerin gösterilmesi yeterli değildir. Devletlerarasındaki gerginliğin savaşlarla neticelenmesine sebep olan diğer amiller iktisadi ve siyasi kökenlidir. Irak'ın o dönemde doğu-batı, kara ve deniz ticaretinde üstlendiği tarihi misyon iki devlet arasındaki mücadelelerin iktisadi boyutunu ifade ederken, söz konusu devletlerin, devlet politikaları doğrultusunda yaptıkları sınırlarını genişletme girişimleri de iki devlet arasındaki savaşların siyasi boyutunu ifade eder.

Bu dönemde bir cihan devleti olma yolunda emin adımlarla ilerleyen Osmanlı Devleti'nin, hemen yanı başında vuku bulan ve kendi aleyhinde gelişme gösteren siyasi bir oluşuma göz yumması beklenemezdi. Safevi Devleti için ise Osmanlı Devleti'nin

⁶⁴ Et-Talib, a.g.e., s.90.

doğu topraklarında yaşayan ve Safevilerle dini inanç bağı olan Türkmen topluluklarından faydalanmak bu devletin varlığı ve hayatîyetinin devamı için kaçınılmazdı. İki Türk devletini karşı karşıya getiren temel amiller bunlardır. Savaşlardan ve Irak'ın fethinden önce vuku bulan diğer bir takım hadiseler ise meselenin görünen sebepleridir.

Osmanlıların İran ile ilişkilerinin tarihi çok daha öncelere dayanmaktaysa da, olayların yoğunluk kazanması, zıtlasmalar ve savaşlar daha çok bölgede Safevi Devleti'nin kurulması ve sonrasında vuku bulan gelişmelerle alakalıdır. Safevi Devleti'nin kurucusu olan Şah İsmail, İran'da Erdebil dolaylarında sofî temele dayalı bir tarikat kuran Şeyh Safiyüddin adlı bir din adamının altıncı kuşaktan torunu olup aslen Türk'tür. Söz konusu tarikat ve mensupları önceleri Sünnî inanç üzere iken sonradan Şia inancını benimsemişlerdir. Şah İsmail Erdebil'de sofilerin başına geçtikten sonra nüfuzunu arttırmaya çalışmış, yöredeki Türkmenlerin sevgi ve saygısını kazanmış ve her geçen gün gücüne güç katmıştır.

1501 yılında Akkoyunlular'dan Tebriz'i aldıktan sonra burada Azerbaycan Şahı adıyla taç giymiş ve bu tarihten itibaren de etkinliğini hızla arttırarak önce İran'ın büyük bir kısmını ardından da 1502 yılında Azerbaycan'ın tamamını hakimiyeti altına almıştır. Daha sonra yine Akkoyunlular'dan 1503 yılında önce Şiraz'ı sonra da Bağdat'ı aldı. Şah İsmail İran, Azerbaycan ve Irak'ı hakimiyetine aldıktan sonra yönünü Anadolu'ya çevirdi. Zira Anadolu topraklarında pek çok Alevî vardı ve bunların Erdebil'deki sofularla eskiden beri sıkı bir ilişkileri söz konusuydu. Şah Anadolu'daki bu kitleden yararlanmak ve onları tamamen kendi yanına çekmek istiyordu ve bu doğrultuda Anadolu topraklarına kendi adamlarını göndererek propagandasını yaptırıyor ve halkı Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtıyordu. Daha önce II. Beyazıt döneminde vuku bulan Şahkulu İsyanı, Anadolu'da Şiilerin devlet aleyhinde ortaya koydukları en önemli isyanlardan biridir. Şah İsmail de dedeleri ve babasının politikasını takip etme kararı vermiş ve bu niyetini hayata geçirmeye çalışınca da Osmanlı Devleti ile karşı karşıya gelmiştir.⁶⁵

Safevilerin Osmanlı ordusuyla ilk teması Yavuz Sultan Selim döneminde olmuştur. Hatta Irak'ın kuzey kesiminde bulunan bazı önemli şehirler(Musul, Şehrîzor,

⁶⁵ Yavuz, a.g.e., s.47-48.

Kerkük, Erbil) yine Yavuz döneminde Osmanlı hakimiyetine girmiştir.⁶⁶ Yavuz Sultan Selim daha Trabzon'da vali iken Şah İsmail'in Anadolu'da yürüttüğü faaliyetlerden haberdardı. Anadolu'daki Safevi etkinliğini kırmak için henüz şehzade iken harekete geçmiş ve Şah İsmail'in ülkesine dahil olan Erzincan'ı ele geçirmiştir. Yavuz Osmanlı tahtına oturduğunda ise bu konuda daha kararlı adımlar atmaya başladı ve Safeviler üzerine bir sefer düzenledi. Bu seferin temel gerekçeleri olarak Şah İsmail'in Anadolu'da yürüttüğü şia propagandası, Şehzade Ahmet'in oğlu Murat'ı himaye etmesi ve Sultan Selim'in tahta geçmesini geleneklere uygun olarak kutlamaması gösterilebilir. Ayrıca bu dönemde Doğu ve Güneydoğu Anadolu tam olarak Osmanlı hakimiyetinde değildi ve batı yönünde yapılacak bir fetih girişimi sırasında devlet doğu topraklarından gelebilecek bir tehlike karşısında zor durumda kalabilirdi. Yavuz tüm bu gerekçeleri göz önünde bulundurarak Safeviler üzerine bir sefer düzenlemiş ve 1514 yılında Çaldıran Ovasında vuku bulan Çaldıran Savaşı neticesinde devletin doğu topraklarında baş gösteren Safevi tehdidini bir süreliğine(1533'e kadar) durdurmuştur.⁶⁷

1514 Çaldıran Savaşı, Safevi Devletini yaklaşık 19 yıl en azından Osmanlı Devletine karşı hareketsiz bırakmıştır. Fakat Osmanlı Devleti ile Safeviler arasındaki münasebetler düzelmemiş ve Şah İsmail'in Anadolu'yu tahrik etmeye devam etmesi yüzünden de bu devletle bir sulh imza edilememiştir.⁶⁸ Yavuz Sultan Selim 21 Eylül 1520 yılında vefat edince yerine oğlu Şehzade Süleyman(Kanuni) 30 Eylül 1520'de Osmanlı tahtına oturdu. Aynı dönemde Safevi Devleti tahtı da el değiştirerek Şah İsmail'in vefatı üzerine(1524) oğlu Şah Tahmasb Safevi Devleti tahtına oturdu. Her iki Türk devleti tahtındaki bu değişikliklerle beraber iki devlet arasındaki gerilim de yeniden tırmanmaya başlamıştır.

Kanuni saltanatının ilk yıllarında, özellikle de 1526-1529 yılları arasında, Osmanlı ordusu Macaristan meselesi ile uğraşırken Anadolu'da ciddi bir takım ayaklanmalar ve isyanlar meydana gelmiştir. Baba Zünnun, Kalender Çelebi ve Üzeyirli Seyid isyanları bu zaman dilimi içerisinde vuku bulmuş olup bu isyanların hepsinde Safevi kışkırtmasının olduğu söylenemez. Fakat hepsinde Türkmenlerin ve Alevilerin

⁶⁶ Sinan Marufoğlu, "Osmanlı Döneminde Güney Irak'ta Devlet-Aşiret İlişkileri(1831-1914)", **Irak Dosyası I**, İstanbul, Tatar Yay., 2003, s.317.

⁶⁷ Yavuz, **a.g.e.**, s.50-52.

⁶⁸ İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Büyük Osmanlı Tarihi**, C.2, Ankara, TTK Yay., 1988, s.348.

önemli rol oynadıkları açıktır. Hatta söz konusu isyanlardan Kalender Çelebi isyanının lideri olan Kalender Çelebi bir Bektaşî şeyhidir.⁶⁹ Elbette ki Şah Tahmasb'ın faaliyetlerinin etkisi vardır ancak bu isyanların diğer önemli sebebi sosyo-ekonomik kaynaklıdır. Şöyle ki Osmanlı Devleti'nin vergi sistemi gereği halkı kayıt altına alma çalışması özellikle eski Dulkadirli ve Ramazanoğulları topraklarında yaşayan Türkmenlerin serbest yaşama tarzları ve istekleriyle zıtlıklar içermekteydi. Onların bu nedenlere dayanarak başlattıkları isyanı elbette ki Şah Tahmasb ve Şia taraftarları da kendi politikalarına uygunluğu sebebiyle kışkırtmışlar veya doğrudan desteklemişlerdir. Özellikle 1527 yılında Karaman'dan Maraş'a kadar uzanan ve daha önce bahsettiğimiz ve Bektaşî Şeyhi olan Kalender Çelebi'nin başlattığı isyanda, Safevilerin büyük etkisinin olduğu Şah'ın mektupları ve yaptığı para yardımını götüreren Safevi ajanlarının yakalanmasıyla ortaya konulmuştur.⁷⁰

Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin fetih yönünü batıdan doğuya çevirmesine sebep olan, Irak'ın Osmanlı hâkimiyetine alınması sürecini hızlandıran ve Osmanlı Devleti ile Safevi Devletini karşı karşıya getiren asıl sebeplerin ötesinde, günümüz ifadesiyle bardağı taşıran son damlalar diyebileceğimiz, diğer bir takım gelişmeler söz konusudur. Bunlar, evvela Şah Tahmasb'ın Osmanlı Devleti aleyhine Habsburg İmparatoru Charles-Quint (Şarlken) ve kardeşi Ferdinand ile yapmış olduğu bir takım ittifaklar söz konusudur ki Şah'ın bu tutumu iki Türk devleti arasındaki uçurumun daha da derinleşmesine sebep olmuştur.⁷¹

Yine bu dönemde Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarında cereyan eden bazı hadiseler söz konusu süreci daha da hızlandırmıştır. Örneğin Şah Tahmasb ile arası açılan Bağdat (Irak) umumi valisi Zülfikar Han 1529 yılı başlarında idaresindeki eyaleti Osmanlılara kattığını ilan edip, hutbeyi Kanuni adına okutmuş ve yine Bağdat darphanelerinde Kanuni adına sikke kestirtmiş, şehrin anahtarlarını İstanbul'a göndererek Kanuni'ye bağlılığını bildirip kendisinden yardım istemiştir. Bu gelişme üzerine harekete geçen Şah büyük bir ordu ile Bağdat'a hareket etmiş ve asi valinin kellesini vurdurarak yerine Tekeli Mehmet Han'ı tayin etmiştir. Bu süreçte Kanuni

⁶⁹ Metin Kunt, "Osmanlı Tarihi", **Türkiye Tarihi**, C.2, İstanbul, Cem Yay., 1997, s.126.

⁷⁰ Feridun Emecen, "Sultan Süleyman Çağı ve Cihan Devleti", **Genel Türk Tarihi**, C.6, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.26.

⁷¹ Mehmet Öz, "Osmanlı Siyasi Tarihi", **Tarih El Kitabı**, Ankara, Grafiker Yay., 2004, s.130.

Viyana yolunda olması hasebiyle duruma müdahale edememiş ve Irak meselesi İran'ın lehine sonuçlanmıştır.⁷²

Diğer bir gelişme ise 1531 yılında İran'ın Azerbaycan umumi valisi Olama(Ulama) Han'ın da Şah ile arsının açılması sebebiyle Osmanlı Devletine sığınmasıdır. Olama Han daha önce II. Bayezid devrinde bir Osmanlı tımarlı sipahisi iken Şeytan-Kulu(Şahkulu)isyanında İran'a sığınarak Şii mezhebine ve Safevi hizmetine girmiştir. Osmanlı Devleti kendisine sığınan Olama Han'a beylerbeylik ve paşalık rütbesi vererek Hısn-ı Keyfa(Hasankeyf) ve bütün Bitlis arazisinin beylerbeyliği görevine getirmiştir.⁷³ Yavuz Sultan Selim zamanında İdris Bitlisi'nin teşvikleriyle Safeviler'den yüz çevirerek Osmanlı hakimiyetini kabul edip devlete bağlı bir şekilde Bitlis ve çevresinde hüküm süren Kürd Şeref Hanlar sülalesinden IV. Şeref Han 1532 yılında bu defa Osmanlılara yüz çevirerek İran'a kaçmıştır. Bu gelişme üzerine de Bitlis sancağı Olama'nın idaresine verilerek kendisi o tarafa yollanmıştır. Ancak Şeref Han İran'dan da yardım alarak Olama'nın şehri ele geçirmesine engel olmuşsa da Olama, Şeref Han ile mücadelesine devam etmiştir.⁷⁴

1532 yılında cereyan eden bu hadise Osmanlı Devlet erkânının asla kabul edemeyeceği bir durumdu. Zira Osmanlı toprağının bir başka devletin eline geçmesi hiçbir şekilde mazur görülemezdi. Osmanlı Devleti'nin doğu toprakların da cereyan eden bu hadiseler, devletin batı yönündeki politikalarını da olumsuz yönde etkiliyordu ve doğu da gelişen bu hadiseler daha fazla ertelenmeye gelmeyecek kadar mühim bir yöne doğru gidiyordu. Tam da bu süreçte Avusturya ile bir sulhun imzalanmış olması artık İran'a sefer yapmak için beklenen zamanın geldiğinin işaretiydi.⁷⁵

1.2.2. İrakeyn Seferleri ve Irak'ın Fethi (1533-1535)

1533'te Habsburglarla antlaşmanın imza edilmesinden sonra Avrupa'daki meselelerin belirli ölçüler de çözüme kavuşturulmasıyla beraber, vakit kaybedilmeden İran seferi için gerekli hazırlıklar tamamlanarak Veziriazam İbrahim Paşa önden İran üzerine gönderildi.

⁷² Yılmaz Öztuna, **Büyük Türkiye Tarihi**, C.4, İstanbul, Ötüken Yay., 1983, s.118.

⁷³ B. J. Von Hammer, **Osmanlı Devleti Tarihi**, C.5, İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1984, s.1401.

⁷⁴ Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.349.

⁷⁵ Öztuna, **a.g.e.**, s.“gös.yer”

Daha önceden yapılan plana göre İbrahim Paşa Bağdat üzerine gidecekti. Ancak Şeref Han meselesini Osmanlı Devleti lehine halleden Olama'nın ve İskender Çelebi'nin İran Şah'ının Horasan'da olduğu ve Tebriz'in savunmasız olduğu yönündeki telkinleri dolayısıyla Tebriz'e yönelmiştir. Veziriazam İbrahim Paşa 6 Ağustos 1534 tarihinde kısa süreli bir çarpışmanın ardından Tebriz'e girdi.⁷⁶

Bu arada Şeref Han'ın oğlu Şemseddin, İbrahim Paşa'ya Bitlis meselesiyle ilgili müracaatta bulunmuş ve İbrahim Paşa'da burasını daha önceden Olama'ya vaad edilmiş olmasına rağmen Bitlis hanlığını Şemseddin'e verilmiştir ki bu o dönem için son derece isabetli bir karardır. Zira yurtluk ve ocaklık olan Bitlis hanlığının, ellerinde bu hususta berat olmasına rağmen, bu hanedanın elinden alınarak başka birilerinin idaresine verilse, diğer yurtluk ve ocaklık sahibi Kürd beyleri bu durumdan şüphelenerek devlete güvenleri kalmayacak ve fırsatını bulduklarında İran'a tabi olacaklardır. Bu karar böyle bir riski ortadan kaldırmıştır ve İbrahim Paşa' da Olama'ya başka bir vazife verileceği vaadinde bulunmuştur.⁷⁷ Veziriazam İbrahim Paşa Tebriz'e yöneldiğinde ordunun yabancı topraklarda olması hasebiyle baş gösteren bir takım olumsuzluklar üzerine Kanuni'ye bir davet göndermiş ve Kanuni'de 11 Haziran 1534 tarihinde İstanbul'dan hareket etmiştir. Bu arada Veziriazam İbrahim Paşa bölgedeki pek çok kalenin anahtarını ve hanedanların bağlılık beyanlarını kabul etmiştir. Tebriz'e giren İbrahim Paşa büyük bir coşku ile karşılanmıştır. İbrahim Paşa Tebriz merkez olmak üzere Azerbaycan valiliğine Olama'yı tayin ederek ona olan vaadini yerine getirmiş, ayrıca Irak'ın idaresi de Akkoyunlu hanedanından Murat Bey'e verilmiştir.⁷⁸

Kanuni 28 Eylül 1534'te veziriazam İbrahim Paşa ile Tebriz'de buluştu. Kanuni Tebriz'e ulaştığında sefer mevsimi geçmiş olması hasebiyle ordunun burada karargâh kurması ve baharın sefere çıkması gerekiyordu. Bu arada da ele geçirilen yerler için daha sağlıklı bir idari yapının tesisi gerekirken Kanuni burada daha fazla oyalanmayarak 5 Ekim'de Osmanlı ordusunu Ucan yaylasından hareket ettirdi. Kanuni'nin hedefi Osmanlı ordusuyla doğrudan bir meydan savaşına girmekten kaçınan

⁷⁶ Emecen, **a.g.m.**, s.“gös.yer”

⁷⁷ Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.350.

⁷⁸ Ömer Faruk Yılmaz, “Kanuni Sultan Süleyman'ın Irakeyn ile IV. Murat'ın Bağdat Seferleri”, **Irak Dosyası I**, İstanbul, Tatav Yay., 2003, s.204-205.

Safevi ordusunu bulup yok etmek ve bu meseleyi kesin bir sonuca bağlamaktı.⁷⁹ Şah Tahmasb'ın ve Safevi ordusunun Sultaniye civarında olduğu haberi üzerine Osmanlı ordusu o istikamete doğru harekete etti. Ancak İran Şah'ı Osmanlı ordusuyla yapılacak doğrudan bir meydan savaşının kendi ordusunun sonu olacağını bildiği için yıpratma saldırıları düzenleyerek Osmanlı ordusuna verebildiği kadar zarar verme yolunu seçmiştir. Osmanlı ordusu gerek yanlış bir mevsimde sefere çıkmış olmanın ve gerekse gidilen yol güzergâhının çetin olması sebebiyle gerçekten büyük zorluklarla karşılaşmıştır. Sultaniye- Hanekin yolunda pek çok hayvan telef olmuş, taşıma sıkıntısı baş gösteren 100 kadar top parçalanarak düşman kuvvetlerinin eline geçmesin diye toprağa gömülmüştür.⁸⁰ Kanuni'nin tüm kışkırtmalarına rağmen Şah Tahmasb Osmanlı ordusunun karşısına çıkmamış ve her defasında izini kaybettirmiştir. Osmanlı ordusu bin bir güçlkle 29 Ekim'de Hemedan'a, 15 Kasım'da Kasr-ı Şirin'e ve 16 Kasım'da Hanikin'e ulaştı. Kanuni ve Osmanlı ordusu Hanikin'e gelince bölgedeki Kürd beyleri birbiri ardına itaatlerini bildirmeye başlamışlar bu arada Safevilerin Bağdat valisi Tekeli Mehmet Han'ın da padişaha itaatini bildiren mektubu Kanuni'ye ulaşmıştır.⁸¹ Tekeli Mehmet Han padişaha itaatini bildirmesine rağmen emri altındaki askerleri de alarak Bağdat'ı terk etmiştir. Bu gelişmeler üzerine Veziriazam İbrahim Paşa tamamen müdafaadan yoksun olan Bağdat'ı zapt etmek suretiyle yağmalanmasına engel olmak için önden gitti ve hiçbir mukavemetle karşılaşmadan şehre girerek Bağdat'ı zapt etti(28 Kasım 1534) ve ardından şehrin anahtarlarını padişaha gönderdi. 29 Kasım'da Bağdat'ın anahtarlarını eline alan Kanuni önce İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin kabrini ziyaret ederek şükür duasında bulunduktan sonra 30 Kasım 1534'de Bağdat'a girmiştir.⁸²

Abbasi halifelerine asırlarca payitahtlık etmiş ve İslam âleminin en meşhur şehirlerinden biri olan Bağdat bu fetihle Osmanlı hâkimiyetine girmiş oluyordu. Bu güzel şehrin herhangi bir zarara uğratılmaması için şehre asker sokulmamıştır.⁸³ Kanuni

⁷⁹ Öztuna, **a.g.e.**, s.126.

⁸⁰ Hammer, **a.g.e.**, s.1407.

⁸¹ Yavuz, **a.g.e.**, s.62.

⁸² Hammer, **a.g.e.**, s "gös.yer"

⁸³ Yavuz, **a.g.e.**, s.63.

Sultan Süleyman Burc-ı Evliya⁸⁴ da denilen Bağdat'ı aldıktan sonra kışı burada geçirip Irak'a ait bazı düzenlemeler yaptı. Arazi tahriri, zeamet ve tımar teşkilatı yapıldı. Ayrıca Sultan, İmam-ı Azamın kabri ve camii ile Abdülkadir Geylani Hazretleri'nin türbelerini ve diğer türbe ve müesseseleri tamir ettirdi.⁸⁵

Kanuni ayrıca Bağdat'ın güneyine kısa bir gezi yaparak Kербela ve Necef şehirlerine giderek burada bulunan Hz. Ali, Hz. Hüseyin ve İmam Musa Kazım türbelerini de ziyaret etti. Böylece bölgenin Sünni halkının olduğu kadar Şiiilerinde gönlünü aldı. Zira söz konusu türbeler Şiiiler için kutsal mekânlardır.⁸⁶

Kanuni yaklaşık dört ay Bağdat'ta kalmış olup bu süre zarfında Veziriazam İbrahim Paşa'nın telkinleriyle daha önce görevden azledilen baş defterdar İskender Çelebi burada idam edilmiştir(13 Mart 1535).⁸⁷ Yine Sultan Bağdat'ta iken Basra emiri Raşid bizzat Bağdat'a gelip Kanuni'nin elini öpmüştür. Böylece Osmanlı hâkimiyeti Basra Körfezine kadar ulaşmış ve az bir zaman içerisinde körfezin bütün batı, kuzey ve kuzeybatı kıyıları Osmanlı idaresine geçmiştir. Osmanlı kuvvetlerinin Tebriz'den ayrılmasından kısa bir süre sonra Şah Tahmasb tekrar harekete geçerek Azerbaycan üzerinde baskısını artırmış ve yeniden Azerbaycan'ı işgal ederek Tebriz'i ele geçirmiş ve Van Gölü'nün doğusunda kalan toprakları da tehdit etmeye başlamıştır. Bu gelişmeler üzerine Bağdat'ta bulunan Kanuni tekrar Tebriz üzerine harekete geçmiştir(1 Nisan 1535). Kanuni Tebriz'i tekrar Osmanlı hâkimiyetine katmıştır ancak Osmanlı ordusu buralardan ayrılınca bu şehir tekrar Safevilerin eline geçecektir. Osmanlıların hem Irak-ı Arap⁸⁸ hem de Irak-ı Acem topraklarına yapmış oldukları bu sefere İrakeyn(iki Irak)Seferi denir.⁸⁹

⁸⁴ Bağdat şehri tarihi süreç içerisinde sadece "Bağdat" ismiyle anılmamıştır. Bu şehir için pek çok değişik isim zikredilmiş olup örneğin Osmanlıların batı da Macarlara karşı hudut kapısı olan Belgard "darü'l-cihad" adıyla anılırken, doğuda da Acemlere karşı hudut kapısı olan Bağdat "darü'l-İslam" adıyla anılmıştır. Yine bu şehir Abbasi Halifeleri'nin makamı olduğu için "Darü'l-Hilafe", birçok evliyanın kabrinin burada bulunmasından dolayı "Burc-ı Evliya" ve şehir dış kapılarla örtülü bir yapıda olduğu için "Zevra" ismiyle anılmıştır. Yine bazı rivayetler "Bağdat" isminin, zaviyesi bugün şehrin bulunduğu bölgenin sınırları içerisinde olan bir dervişin adından alındığı yönündedir. Bağdat ismi ve şehri ile ilgili daha fazla bilgi için bkz; Hammer, **a.g.e.**, s.1408-1411.

⁸⁵ Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.352.

⁸⁶ Öztuna, **a.g.e.**, s.129.

⁸⁷ M. Tayyib Gökbilgin, "Süleyman I", **İA**, C.11, İstanbul, MEB Yay., 1970, s.90.

⁸⁸ Irak-ı Arap: Musul, Bağdat ve Basra topraklarını da içerisine alan bölge için, Irak-ı Acem de Hemedan ve Kirmanşah gibi İran topraklarını içine alan bölge için kullanılan bir isimlendirmedir.

⁸⁹ Öz, **a.g.m.**, s."gös.yer"

Kanuni Tebriz’de yaklaşık 17 gün İran Şahlarının sarayında ikamet ederek Safevi ordusunu beklemesine rağmen bu konuda bir gelişme olmadığı gibi Safevi ordusunun nereye çekildiği dahi öğrenilememiştir. Kanuni, İran Şah’ının asla Osmanlı ordusuyla karşı karşıya gelmeyeceğine kanat getirdikten sonra 20 Temmuz’da Tebriz’den Safevi ordusunu bulmak için ayrıldı. Ancak bir gün sonra Şah’ın kardeşi Sam Mirza ağabeyi ile arsının açılmasından dolayı ve Şah olmak için Osmanlı Devleti’nin desteğini talep etmek üzere Osmanlı ordugahına gelerek Kanuni’ye sığındı. Bu beklenmedik gelişme Şah’ı zor durumda bırakmış ve ardı ardına Kanuni’ye barış için elçiler göndermiştir. 3 Ağustos’ta gelen elçiler Kanuni’ye Şah’ın son tekliflerini iletmışlerdir. Şah’ın son teklifi, Doğu Anadolu ve Irak’ın güneyinde kalan bölgelerin Osmanlı’ya bırakılmasına karşılık, Azerbaycan ile Batı İran’da Osmanlı hakimiyeti altında bulunan tüm bölgelerin, hatta Aras’ın kuzeyindeki Osmanlı hakimiyetinde bulunan yerlerinde kendisine iade edilmesini istiyordu. Bunların kabul edilmemesi halinde asla sulhun gerçekleşmeyeceğini bildiriyordu. Kanuni İran Şah’ını bir meydan muharebesiyle yenmediği müddetçe bu bölgenin Osmanlı hakimiyetine tam olarak alınamayacağını ve Osmanlı ordusunun buradan ayrılmasıyla beraber buraların tekrar Safevilerin eline geçeceğini biliyordu ve İstanbul’da yapılacak çok iş vardı. Kanuni yaklaşık 18 gün Şah’ı aradı ancak bulamayınca tekrar Tebriz’e döndü. Burada bir hafta daha kalan Kanuni 27 Ağustos 1535’te Tebriz’den ayrılarak İstanbul’a hareket etti. Osmanlılar Azerbaycan topraklarından ayrılır ayrılmaz başta Tebriz olmak üzere Azerbaycan toprakları tekrar Safevilerin eline geçti ve Şah bununla da yetinmeyerek Van’a kadar ilerledi.⁹⁰

1.2.3. Irak’ın Fethi Sonrasındaki Gelişmeler ve Amasya Muahedesi

1533-1535 yılları arasında gerçekleştirilen İrakeyn Seferleri ve Irak’ın Osmanlı hakimiyetine alınması, iki devlet arasındaki mücadelelere yaklaşık 12 yıl kadar ara verilmesini sağlamakla beraber kesin çözüm getirmemişti. Bu süre zarfında Osmanlı Devleti Avrupa ve Akdeniz’deki meselelerle meşgul olduğundan doğu sınırındaki gelişmeleri ister istemez biraz göz ardı etmek zorunda kalmıştı. Ancak doğu sınırında meydana gelen bir takım gelişmeler devletin dikkatini tekrar bu yöne çevirmesine ve İran meselesini yeniden gündemine almasına neden oldu. Zira 1547 yılına gelindiğinde

⁹⁰ Öztuna, **a.g.e.**, s.131-132.

İran ciddi iç karışıklıklara sahne olmaktaydı. Bir yandan Safevilerin dayandığı Türkmen grupların sebep olduğu çekişme ve karışıklıklar diğer yandan da hanedan üyeleri arasındaki mücadeleler İran'ı ve Şah Tahmasb'ı içinden çıkılmaz bir durumla baş başa bırakmıştı. İran'ın içinde bulunduğu bu durumu fırsat olarak gören Osmanlı devlet erkânı, bu meseleye kesin çözüm getirilmesi noktasında bundan daha uygun bir zamanın olamayacağı kanaatindeydiler. Ayrıca Şah'ın kardeşi Elkas Mirza'nın Şah ile anlaşmazlığa düşerek Osmanlılara sığınması, Sünni halkın yardım mektupları ve Özbeklerin Safevilere karşı Osmanlı Devleti'nden yardım istemesi de Osmanlı devlet erkanının bu bölgeye yeni bir sefer yapılması yönündeki düşüncelerini körüklemiştir.

1547 yılında Habsburglarla bir barış antlaşmasının imza edilmiş olması ve bu yolla batı topraklarında sükunetin sağlanması da Osmanlı Devleti'nin doğu meselesini tekrar ele almasında önemli bir etken olmuştur. Bu gelişmeler neticesinde önce Elkas Mirza İran taraflarına gönderilmiş hemen ardından da bizzat Kanuni sefere çıkarak 28 Mart 1548 tarihinde İstanbul'dan ayrılmıştır.⁹¹ Osmanlı ordusu 20 Temmuz'da Türkiye-İran sınırını geçerek Azerbaycan'ın Hoy şehrine girdiği sırada Şah Tahmasb hala Tebriz'deydi. Ancak Şah daha önce yaptığı gibi Osmanlı ordusuyla asla meydan savaşına girmeyerek pasif savunma yapacaktı ve bu yüzden de Tebriz'den ayrıldı. Osmanlı ordusu 27 Temmuz 1548'de Tebriz'e girdi. Ancak Kanuni burada daha fazla kalmadı ve 1 Ağustos'ta buradan ayrıldı ve gelecek yıl İran'a sefer yapmak için Halep'te kışlamaya karar verdi.

Osmanlı ordusu Halep yolundayken onların çekildikleri yerler tekrar Safeviler tarafından ele geçirilmiştir. Ancak Safeviler bu defa ele geçirdikleri bölgeleri yakıp yıkmıştır. Safevi ordusu Van Gölü'nün kuzeyindeki bütün meskun yerleri, özellikle Eciş, Adilceviz ve Ahlat'ı resmen yakmışlar Muş ve Kemah'ta yine yakılıp yıkılmıştır. Kanuni baharın çıkmayı düşündüğü İran seferinden vazgeçerek Halep'ten İstanbul'a hareket etmiştir. Zira Şah Tahmasb'ı bir türlü savaş meydanına çekememiş ve dolayısıyla da kesin bir sonuç alamamıştır.⁹²

1551 yazında Şah Osmanlılara karşı ciddi bir hamlede bulunarak Osmanlılara tabi olan ve dört asırdan beri bölgede söz sahibi olan Şirvan-Şahlar hakimiyetine son

⁹¹ Emecen, **a.g.m.**, s.27.

⁹² Öztuna, **a.g.e.**, s.144 -147.

vererek Kuzey Azerbaycan ve Dağıstan'ı da doğrudan doğruya İran topraklarına dahil etti. Yine bizzat kendisi Doğu Anadolu topraklarına gelerek buralarda ağır tahribatlar yaptı Van ve Erzurum Beylerbeyinin üzerine yıpratma maksatlı akınlar düzenledi.⁹³

Şah Tahmasb'ın doğu da tekrar harekete geçmesi üzerine Kanuni 28 Ağustos 1553 yılında tekrar İran üzerine sefere çıktı. Kanuni bu defa Şah'ın daha önce yaptığı gibi meydan savaşından kaçmasını önlemek ve onu bir meydan savaşına çekmek için sefer yolundayken Şah'a bir mektup göndererek şayet ülkesini savunmazsa Osmanlı'nın bu seferinin müthiş bir yıkım ve yağma olacağını bildirdi. Şah bu uyarıya rağmen savaş meydanına çıkmayınca Sultan Süleyman Revan ve Nahçıvan'a kadar ilerledi ve bu esnada bu bölgede gerçekten bir yıkım yaparak orduyu geri çekti. Ancak Şah yine de meydan savaşına yanaşmadı. Fakat gerçekleştirilen yıkım Kanuni'nin bu defa çok daha ciddi bir kararlılıkla bölgeye geldiğini ortaya koyması hasebiyle Şah birbiri ardına barış yapılması için elçiler göndermeye başladı.⁹⁴

Osmanlı ordusu kışlamak üzere Amasya dolaylarına çekilirken Şah'ın elçileri iki devlet arasında kesin barışın sağlanması ve antlaşma imza edilmesi için ardı ardına Kanuni'nin huzuruna gelmekteydiler. Çünkü bu defa Kanuni'nin son derece ciddi olduğunun farkına varmışlardı.⁹⁵

Şah, eğer Osmanlı Devleti ile sefer mevsiminden önce sulh yapılamayacak olursa Kanuni'nin tekrar İran üzerine sefere çıkacağını ve her tarafı yakıp yıkarak İran memleketlerini çiğneyeceğini, küçük veya büyük pek çok yeri ele geçirerek kendi devletine katacağını biliyordu. İşte bu yüzden Şah Osmanlılarla sefer mevsiminden önce bir barış antlaşmasının tesis edilmesi için 10 Mayıs 1555'te tam salâhiyetli bir barış heyetini Amasya'ya gönderdi. Şah'ın baş murahhası Ferruh-zade Kemaleddin Bey Amasya'da sulh için müsait bir ortamın olduğunun bilincindeydi. Zira Osmanlı Devlet erkânı da ordusu da bu sonu olmayan kovalamacadan şikâyetçi olmaya başlamıştı. Osmanlı-Safevi müzakereleri çok fazla uzamadı belirlenen tüm konularda mutabakat sağlanarak 29 Mayıs 1555'te Amasya Muahedesi imzalandı.⁹⁶

⁹³ Öztuna, **a.g.e.**, s.149.

⁹⁴ Kunt, **a.g.m.**, s.129.

⁹⁵ Öz, **a.g.m.**, s.131.

⁹⁶ Öztuna, **a.g.e.**, s.157.

Amasya Antlaşması Osmanlı Devleti ile Safevi Devleti arasındaki ilk antlaşma olma özelliğine sahiptir. Antlaşmaya göre, Bağdat, Basra, Van, Şehrızor, Erzurum, Kars toprakları üzerinde ki Osmanlı hâkimiyeti Safeviler tarafından kabul ediliyordu. Gürcistan'daki Hıristiyan prenslikler iki Türk devleti arasında paylaşılmıştır. Buna göre, İmereti(Açıkbaş), Mingreli(Dadiyan), Guriel(Guria) prenslikleri bundan böyle Osmanlı'ya, Kartli, Kaheti ve Meshiya prenslikleri de daha önceden olduğu gibi yine İran'a tabi olarak kalacaklardı. Merkezi Ahıska olan Samışa prensliği Osmanlı'ya geçiyordu. Bu suretle Gürcistan'ın doğu yarısı İran'ın, batı yarısı Osmanlıların oluyordu. Ayrıca Hz. Ebu Bekir başta olmak üzere Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Aişe'ye ve diğer sahabeye yönelik ağır hakaret ve küfürlerin edilmemesi ve mukaddes makamlara hürmet edilmesi Safeviler tarafından kabul edildi. Buna mukabil Şiiilerin Irak topraklarında serbest bir şekilde hac vazifelerini ifa etmelerine müsaade edilmiştir. Dini hususlardaki şartlar daha sonraki antlaşmalarda da aynen tekrar edilmiştir.⁹⁷

Osmanlı Devleti'nin en uzun süreli askeri harekatı olarak tarihe geçen İrakeyn Seferlerinin Osmanlı Devleti'ne en büyük kazancı Bağdat ve civarının Osmanlı hakimiyetine alınmasıdır. Böylece Bağdat-Basra-Halep ticaret yolu kontrol altına alınmıştır.⁹⁸ Yine bu seferler neticesinde Basra'nın da Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle Hint Okyanusu'nda Portekizlilere karşı verilen mücadelede önemli bir üs ve önemli bir mevki elde edilmiş oldu.⁹⁹ Bunların ötesinde Irak'ın Osmanlı topraklarına katılmasının diğer önemli bir takım siyasi, dini ve iktisadi sonuçları vardır. Bir yandan Yavuz döneminde başlatılan Yakındoğu'daki Arap ülkelerini Osmanlı hakimiyetine alma ve dolayısıyla İslam aleminin liderliğini elde etme girişimi tamamlanırken, öte yandan Şiiliği temsil iddiasındaki Safevilere karşı tam bir üstünlük sağlanmış oldu. Bağdat'ın ele geçirilmesiyle doğu'daki Müslüman Arap dünyasının bütün siyasi ve ekonomik bağlantıları da Osmanlıların eline geçmiş oldu. Irak'ın fethi ayrıca Akdeniz ve Hint Okyanusu' arasındaki tüm ticari sevkıyatın denetiminin Osmanlıların eline geçtiğinin ifadesiydi. Böylece İpek Yolu üzerindeki ticari hâkimiyet tartışmasız bir şekilde Osmanlıların eline geçiyor ve bu sahada Avrupalıların rekabet gücü sıfıra iniyordu.¹⁰⁰

⁹⁷ Reşat Ekrem, **Osmanlı Muahedeleri**, İstanbul, M. Ahmet Halit Kitaphanesi Yay., 1934, s.45.

⁹⁸ Emecen, **a.g.m.**, s.“gös.yer”

⁹⁹ Öz, **a.g.m.**, s.130.

¹⁰⁰ Robert Mantran, “Irak” maddesi, **DİA**, C.19, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1999, s.91.

1.2.4. IV Murad'ın Bağdat Seferi ve Kasr-ı Şirin Muahedesi

1620'lere gelindiğinde ise Bağdat merkez olmak üzere Irak topraklarında bir takım karışıklıklar vücuda gelmeye başlamıştır. Özellikle Bağdat'ta cereyan eden hadiselerde dönemin Bağdat valisi Yusuf Paşa öldürülünce bölgede büyük bir nüfuzu olan Bekir Subaşı diğer muhaliflerini de bertaraf ederek ve uydurma bir valilik emri okutarak Bağdat yönetiminin merkezi idare tarafından kendisine verildiğini ilan etmiştir.

Durumdan haberdar olan İstanbul Bağdat valiliğine Süleyman Paşayı tayin etmiştir. Ancak Bekir Subaşı Bağdat idaresini Süleyman Paşa'ya teslim etmemiştir. Bu gelişme üzerine Diyarbekir valisi Hafız Ahmet Paşa, Subaşı'nı cezalandırılmakla görevlendirilmişse de Ahmet Paşa, Bekir Subaşı'nın İran Şah'ından yardım alacağını bildirerek meselenin sükûnetle çözümü için Bağdat idaresinin Subaşı'ya verilmesini teklif etmiş ancak İstanbul bu teklifi reddetmiştir.¹⁰¹

Bu arada İran Şah'ı bölgede cereyan eden hadiseleri yakından takip ederek Subaşı'nın isyanına destek veriyordu. Şah'ın Kasım Han'ı Kerkük ve Musul bölgelerine göndermesi üzerine Kerkük valisi Bostan Paşa şehri boşaltarak Diyarbekir taraflarına çekilmiştir. Kerkük'ü boş bulan İran ordusu Musul taraflarına doğru harekete geçmiştir.¹⁰²

Diğer yandan Hafız Paşa, emrine verilen birliklerle Bağdat üzerine yürümüş bu sırada karşı koymaya çalışan Subaşı kuvvetleri mağlup edilerek Bağdat kuşatılmıştır. Bekir Subaşı'ya şehri teslim etmesi halinde canının bağışlanacağı ve eski görevine devam edebileceği bildirilmişse de Subaşı bu teklife yanaşmamıştır zira kendisi beylerbeylik rütbesi ve Bağdat valiliğini istemekteydi. İsteklerinin yerine getirilmediğini görünce de vakit kaybetmeden İran Şah'ından yardım istemiştir.

Subaşı daha önceden Şah Abbas'a kendisinin korunması halinde Bağdat'ı Şah'a teslim edeceğini bildirmişti. Bekir Subaşı Bağdat'ın Şah'a ait olduğunu ilan ederek Osmanlı kuvvetlerinin derhal şehri terk etmesini istemiştir. Bu arada İran Şahı otuz bin kişilik bir kuvveti Subaşı'nın yardımına göndermiştir. Durumun ciddiyetini

¹⁰¹ İ.Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C.3, kısım 1, 4. Baskı, Ankara, TTK Yay., 1988, s.153-154.

¹⁰² Naima Mustafa Efendi, **Tarih-i Naima**, Çev: Zuhuri Danişman, C.2, İstanbul, Zuhuri Danişman Yayinevi, 1968, s.851.

fark eden Ahmet Paşa, Subaşı'yı Bağdat valisi olarak tayin ettiğini ilan etmiş ve kendisine de bir mektup göndermiştir. En başından beri ikili oynayan Subaşı bu gelişme üzerine Şah'ın gönderdiği askeri birliği Bağdat'tan kovmuştur.¹⁰³ Bu gelişmeler üzerine Şah Abbas Bağdat üzerine harekete geçerek şehri kuşatma altına aldı. Yaklaşık üç ay kuşatma altında kalan şehir, baş gösteren iase sıkıntısına rağmen Şah'ın kuşatmasına mukavemet göstermekteydi. Ancak fırsatını bulan bazı şahıslar kaleden kaçarak Şah'a sığınıyordu. Tüm sıkıntılara rağmen teslim olmayan keleyi ele geçirmekten vazgeçmeyen Şah hile yoluna başvurmuştur. İran Şahı kaleden kaçan şahıslar vasıtasıyla Subaşı'nın oğlu Derviş Mehmet'e bir mektup göndererek Bağdat hükümetini kendisine vaad etti. Bağdat kalesinde iç kalenin muhafazasından sorumlu Derviş Mehmet Şah'ın oyununa gelerek kalenin kapılarını gizliden İran askerlerine açtı(11 Ocak 1624).¹⁰⁴

Şehirde oturanların ve Osmanlı askerlerinin büyük bir kısmını köle ilan eden İran Şahı, başta İmam-ı Azam Hazretleri olmak üzere Abdülkadir Geylani Hazretleri ve diğer İslam büyüklerinin türbelerini tamamen tahrip ettirdiği gibi medreseleri dahi kapattı ve Orta Irak'ı hakimiyeti altına aldı.¹⁰⁵

Irak'ın İran hâkimiyetine girmesi Osmanlı Devleti'nin İran ile yeni bir savaşa girmesi demektir. Ekim 1625'te Hafız Ahmet Paşa Bağdat'ı kuşattı. Temmuz 1626 yılına kadar devam eden bu kuşatma ile neredeyse sonuç alınacakken, ordunun hastalık, yorgunluk ve yiyecek sıkıntısından dolayı zor durumda kalması ve mücadeleyi bırakması üzerine kuşatma kaldırılmıştır. 1629 yılında ise Hüsrev Paşa kırk gün kadar Bağdat'ı kuşatmış ancak o da bir sonuç alamamıştır. Birbiri ardına gelen bu başarısız kuşatmalar neticesinde IV. Murad bizzat kendisi 8 Mayıs 1638 tarihinde İstanbul'dan hareketle Bağdat seferine çıkmıştır.¹⁰⁶

Sultan Murad Han, Bağdat'ın elden çıkmasıyla büyük bir üzüntü yaşamıştır. Derhal geri alınması için de vakit kaybetmeden sefere çıkmıştır. Sultan Murad kendisinden önce Sadrazam Bayram Paşa'yı bölgeye göndererek yol güvenliğinin

¹⁰³ Uzunçarşılı, **a.g.e.**, C.3, s.155-157.

¹⁰⁴ Yavuz, **a.g.e.**, s.79.

¹⁰⁵ Mantran, **a.g.e.**, s.“gös.yer.”

¹⁰⁶ İ. Hami Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C.3, İstanbul, Türkiye Yayınevi Yay., 1972, s.372.

sağlanmasını ve gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir. Ayrıca halka hiçbir suretle zulüm edilmemesi için fermanlar göndermiştir. 15 Kasım 1638 tarihinde Bağdat'a gelen Sultan Murad ve Osmanlı askerleri şehri kuşatma altına aldı.¹⁰⁷ Şiddetli çarpışmaların olduğu kırk günün sonunda 24 Aralık 1638 tarihinde Bağdat tekrar Osmanlı hakimiyetine alındı. Bu arada İran'ın Bağdat Valisi Bektaş Han teslim olmak için Sultan Murad'ın huzuruna gelmiş kendisinin ve askerlerinin canının bağışlanmasını istemiş Sultan'da şehri bir gün içerisinde boşaltmaları şartıyla bu isteği kabul etmişti. Ancak İranlı askerlerin Türklerin hakim olduğu kulelerin altına lağım yerleştirmeye çalıştıkları öğrenilince mücadeleler tekrar başlamış ve kale kısa sürede tamamen ele geçirilmiştir. Bağdat'ta 30 bin kadar İran askeri bulunuyordu. Bunların 10 bin kadarı kuşatma sırasında ölümlerine uğradı geri kalan 20 bini canlarının bağışlanmasına karşın Osmanlı askerlerine tuzak kurmalarından dolayı öldürülmüşlerdir. Fetih gerçekleşikten bir gün sonra İmam-ı Azam'ın türbesini ziyaret etti ve bu türbelerin tamiri ile alakalı incelemeler yaptı. Sultan Bağdat'ta bir takım düzenlemeler yaptıktan sonra buradan ayrıldı. Sultan Murad ağır bir rahatsızlık geçirdiği için İran ile daha fazla uğraşabilecek bir durumda değildi. Sultan Musul'da iken İran elçisi Maksud Han'a bir Mektub göndererek barışa rıza göstereceğini beyan etti. 1623 yılından beri devam eden mücadeleler nihayet 17 Mayıs 1639 tarihinde imza edilen Kasr-ı Şirin Antlaşması'yla sona erdi. Bu antlaşma, iki devlet arasında asırlar boyu geçerli olacak sınırı belirlemiş olması bakımından tarihi öneme sahip bir antlaşmadır ve ayrıca da Bağdat'ın Osmanlılara ait olduğu bir kere daha tescillenmiştir.¹⁰⁸ Antlaşmaya göre; Bağdat, Basra ve Şehrizor havalisinden mürekkep bölge yani Irak-ı Arap Osmanlı hakimiyetinde, Erivan ise Safevilerin hakimiyetinde kalacaktı. Ayrıca Safeviler gerek Irak topraklarına ve gerekse Kars, Ahıska ve Van taraflarına saldırmayacaklardı.¹⁰⁹

Bu antlaşmayla beraber doğu topraklarında yeniden huzurun tesis edileceği düşünülüyordu ancak bu gerçekleşmedi. Zira kısa bir süre sonra bölge yine birbirini takip eden ayaklanmalar ve isyanlara sahne olmaya başladı. Bölgede nüfuz sahibi Yeniçeri ağaları, Bedevi Arap kabileleri ve Kürtlerin çıkardığı bir takım karışıklıklar

¹⁰⁷ Yılmaz, **a.g.m.**, s.209.

¹⁰⁸ Yavuz, **a.g.e.**, s.93-95.

¹⁰⁹ Yılmaz, **a.g.m.**, s.211.

bölgedeki huzur ortamını tekrar kargaşa ve düzensizliğe bıraktı.¹¹⁰ Osmanlı Devleti'nin özellikle 1683'ten sonra Avrupa'da oluşturulan Kutsal ittifak devletlerine karşı uzun süreli ve yıpratıcı savaflara girmesi, merkezden uzak olan Osmanlı eyaletlerinde bir takım zorbalardan türemesine ve bazı aşiretlerin ayaklanmasına fırsat vermiştir. Bu zorbalardan Müntefik Şeyhi Mani, Huveyze hanı Ferecullah Basra'ya hakim olmuşlar, daha sonra ise İranlılar Basra'yı ele geçirmişlerdir. Osmanlı Devleti batıda barış sağlanıncaya kadar ister istemez bu gelişmelere göz yummak zorunda kalmıştır.

Ancak 1699'da Karlofça Antlaşması'nın imza edilmesiyle beraber İstanbul Irak'taki gelişmelerle ciddi bir şekilde ilgilenmeye başlamış ve Daltaban Mustafa Paşa Bağdat Beylerbeyliğine tayin edildi. Mustafa Paşa'nın ilk icraatı Basra'nın yeniden Osmanlı hakimiyetine alınması yönünde oldu. Mustafa Paşa'nın Basra üzerine hareket etmesi İran Şahını tedirgin etti. Zira Osmanlılarla yeni bir savaşı göze alacak durumda değildi. Bu yüzden çok değerli bir elmas hediye ile Basra'nın anahtarlarını Osmanlı padişahına göndermiş ve böylece barışın devamını sağlamıştır. Basra da yeniden Osmanlı hakimiyetine alınmıştır(1701).¹¹¹ Bu dönemde bölgede yeniden huzur ve güven tesis edilmiş, merkezi otoriteye bağlılık sağlanmıştır. Ayrıca bunca karışıklığa rağmen bölge yeniden mamur hale getirilmiş bir biri ardına büyük yapılar inşa edilerek, Basra ve Bağdat eski göz kamaştırıcı görünümüne yeniden kavuşturulmuştur.¹¹²

1704'te Eyüplü Hasan Paşa'nın Bağdat Beylerbeyliğine atanması ve oğlu Ahmet Paşa'nın önce Basra sonra da Bağdat valiliğine getirilmesi Irak'ta yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Bu görevlendirmelerle Irak'ta Kölemenler dönemi başlamış oluyordu. Hasan Paşa yaklaşık 19 yıl süren Bağdat valiliği görevinde, asi aşiretleri yola getirmek ve bölge halkına Osmanlı idaresini benimsetmek yolunda büyük gayretler sarf etmiş ve bunda da muvaffak olmuştur. Birçok kabile şeyhi kendiliğinden Hasan Paşa'ya iltica ederek, devlete sadakat ve bağlılıklarını bildirmişlerdir. Aynı şekilde oğlu Ahmet Paşa'da Bağdat ve Basra eyaletlerinde güvenliği sağlayarak gerek ordu komutanlığı ve gerekse idaredeki başarılarıyla bölge halkı ve devlet nazarında sevilen ve sayılan biri olmuştur.¹¹³

¹¹⁰ Mantran, **a.g.e.**, s. "gös.yer"

¹¹¹ İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C.4, bölüm 1, 4. baskı, Ankara, TTK Yay., 1988, s.219.

¹¹² Mantran, **a.g.e.**, s. "gös.yer"

¹¹³ Uzunçarşılı, **a.g.e.**, C. 4, s. "gös.yer"

Gürcü kökenli olan ve sarayda yetişen Hasan Paşa İstanbul'da uygulanan idari, askeri ve sivil yapıyı aynen Bağdat'ta uygulamaya çalışmıştır. Çevresinde kendisi gibi iyi yetiştirilmiş, eğitilmiş ve merkezi idareye kesinlikle sadık kölemenler vardır ve bunlar yeniçerilerin gücünü dengeleyen Gürcü asıllı kölemenlerdir. Bölgede kurulan kölemen sistemi gerek Hasan Paşa ve gerekse daha sonra oğlu Ahmet Paşa ve ailenin diğer fertleri tarafından iyi bir şekilde tatbik edilmiş ve bölge 1831 yılına kadar bu kölemen ailesinin idaresinde kalmıştır. Özellikle Ebu Leyla Süleyman Paşa'nın valiliği döneminde(1749-1762) bölge her açıdan tarihinin belki de en refah ve huzur dolu zamanlarını yaşamıştır. Süleyman Paşa bölgede kanun hakimiyetini sağlamış, ticareti geliştirerek bölgeyi Yakın ve Ortadoğu'nun en gözde toprakları haline getirmiştir. İngilizlerin bölgeye ticari amaçlı gelmeleri de yine bu dönemde olmuştur(1763).

Ancak Süleyman Paşa'nın valiliğinin hemen ardından bölgede Vehhabi saldırıları ve işgalleri başlamıştır. Tüm mesailerini bu tehlikenin bertaraf edilmesine harcayan kölemenler bunda beklenen başarıyı gösterememişlerdir. Özellikle Süleyman Paşa'nın halefi Ebu Gaddare Ali Paşa Vehhabiler karşısında kayda değer bir başarı gösteremeyince Babıâli kölemenler dışında bir başka valiyi bölgeye göndermek istemişse de Fransız elçisinin telkinleriyle kölemen Küçük Süleyman Paşa bölgeye tayin edildi(1808).¹¹⁴ Süleyman Paşa her ne kadar Vehhabiler'i yenilgiye uğrattıysa da II. Mahmut'un merkezileştirme hareketine karşı çıktığı için İstanbul'dan gönderilen Halet Efendi vasıtasıyla bertaraf edilmiştir. Bu tarihten itibaren bölgede kölemenler ile Osmanlı idaresi arasında bir takım iktidar mücadeleleri olmuştur. Ancak dönemin en kudretli şahsiyetlerinden biri olan Halet Efendi'nin girişimleriyle yine bir kölemen olan Davut Paşa 1816 yılında Bağdat valiliğine tayin edildi.

Davut Paşa gayet dirayetli bir şahsiyetti ve kısa zamanda Bağdat'ta huzur ve sükûneti yeniden tesis etti. Tarım ve ticaret yeniden canlandırıldı, kumaş imalathaneleri ve bazı küçük sanayi tesisleri kuruldu. Ayrıca Davut Paşa yaya ve topçudan oluşan on bin kişilik bir ordu kurdu ki, bu ordunun batı tarzında eğitilmesi için Napoleon'un eski yaverlerinden Daveaux hizmete alınmıştır. 1821 yılında başlayan İran saldırılarının geri püskürtülmesinde bu ordunun son derece etkili olduğu görülmüştür. Ancak Davut Paşa'nın tüm bu girişimleri ve kölemenler ocağını yeniden canlandırması, merkezi

¹¹⁴ Mantran, **a.g.e.**, s. "gös.yer"

otoriteyi mutlak hakim kılmak kararlılığında olan II. Mahmut'un bir türlü içine sinmiyordu.

Bu dönemde patlak veren Rus harbinde kendisinden istenen askeri yardımın Davut Paşa tarafından gönderilmemesi, İstanbul'dan bölgeye gönderilen baş defterdar Sadık Efendi'yi öldürtmesi kölemen rejimi için bardağı taşıran son damla oldu. Sultan II. Mahmut tarafından asi ilan edilen Davut Paşa'nın halli için Halep Valisi Ali Rıza Paşa görevlendirildi. Ali Rıza Paşa'nın muhasarasına doksan gün dayanabilen Bağdat kalesi yaşanan kıtlığın hat safhaya varması sebebiyle daha fazla dayanamayarak Ali Rıza Paşa'nın kuvvetlerine kapılarını açtı ve tüm kölemen kuvvetleri yok edildi. Böylece Eyüplü Hasan Paşa tarafından kurulan kölemen ocağı ortadan kaldırıldı. Padişah tarafından affedilen Davut Paşa ve yakınları hayatlarını kurtarabildi ve Irak 17 Eylül 1831 tarihinden itibaren yeniden merkezi hükümetin hakimiyeti altına alındı. Irak bu tarihten 1918 yılına kadar doğrudan merkezi hükümete bağlı olarak idare edilmiştir.¹¹⁵

1.2.5. Irak'ta Osmanlı İdari Yapısı

Irak'ın Osmanlı Devleti hâkimiyetindeki idari yapısını ele almadan önce, Osmanlı Devleti'nin idari alanda uygulamış olduğu sistemi ana hatlarıyla ortaya koymak hem söz konusu bölgedeki idari yapının ve hem de genel manada Osmanlı idari sisteminin ana hatlarıyla kavranması noktasında daha yararlı olacağından evvela bu konuda kısa bir bilgilendirme yapmakta fayda vardır. Öncelikle Osmanlı ülkesi "vilayet" veya "eyalet" olarak adlandırılan büyük idari ünitelere ayrılmıştır. Bu büyük idari üniteler yani vilayet veya eyaletler ise "sancak" veya "liva" adı verilen alt idari birimlere, bunlar ise daha alt idari birimler olarak adlandırabileceğimiz kaza, nahiye, köy veya mezralara bölünmüştür. Vilayet ve sancakların başlarına sivil ve askeri yönetimi şahsında toplayan beyler atanmaktaydı. Bunlar vilayette "beylerbeyi", sancaklarda "sancakbeyi" adıyla anılmaktaydı. "Beylerbeyi" payesi, söz konusu vilayete bağlı sancakların her birinin başında bir bey olması ve bunlarında en nihayet vilayetin başında bulunan beye bağlı olmalarından ileri gelen veya ortaya çıkan bir unvandır.

Beylerbeyi ve sancakbeyi, sivil yönetici sıfatıyla eyalet ve sancaklarının sorumlu kişileri konumundaydılar. Fakat bunlar, aynı zamanda savaş halinde veya

¹¹⁵ M. Cavit Baysun, "Bağdat" maddesi, İA, C.2, İstanbul, MEB Yay., 1961, s.209-210.

başka bir zaruret durumunda illerinden ve sancaklarından çıkacak tımarlı askerlerden oluşacak kuvvetlerin komutanları konumundaydılar. Sancakbeyleri, kendi kuvvetlerinin kumandanı olarak beylerbeyinin sancağı altında toplanırlardı. Bunların atamaları divan tarafından yapılırdı. Yani merkezi hükümete karşı sorumluydular.

Beylerbeyi, eyaletteki sancaklardan birinde ikamet ederdi ve bu sancak “bey sancağı” adıyla anılırdı. Beylerbeyi’nin vilayette ikamet ettiği sancağa ikinci bir sancak beyi atanmazdı. Sancakbeyi ise, sancak merkezindeki bir kazada ikamet ederdi. Sancakbeyini daha alt idari birimlerde yani kaza ve nahiyelerde, “zaim”, “subaşı” veya “voyvoda” denilen ve daha çok asayiş işlerinden sorumlu bir kişi temsil ederdi. Sancakbeyine ait gelirleri de bunlar tahsil ederdi ancak beylerin aksine, bunların atamaları merkezi idare tarafından olmayıp, çalışacakları kazanın kadısına ellerinde sancakbeyi tarafından atandıklarını bildiren bir mektupla gelerek göreve başlarırdı ve muhtemelen görev süreleri de çok uzun değildi.

Kazalar ise, bir kadının yetki ve yargı bölgesidir. Ancak kadılar ne askeri ve ne de sivil kişiliği olan görevlilerdir. Asıl görevleri yargı meseleleridir. Ancak okur-yazar olmaları, hesap-kitap bilmeleri gibi meziyetlerinden dolayı bazı idari işlerde de görevlendirildikleri olmuştur. Fermanların birinci derecede muhatapları kadılardır ve vergi tahsilâtı işlerine de genellikle nezaret ederler. Kadılar merkezden atanmakta olup kendilerine özgü bir atama prosedürleri vardır. Genelde Şeyhülislam veya Kadıasker tarafından atanırlardı. Rumeli’deki kadıları Rumeli Kadıaskeri, diğer kıtalardaki kadıları da Anadolu Kadıaskeri atardı. Kadılar sancak merkezinde ikamet eder, diğer idari birimlerin yani kaza ve nahiyelerin hukuki meselelerine bakmak için gönderilen Naibleri kendileri atardı. Naibler genellikle yerli halktan kimselerdir ve senelerce aynı görevde kalabilmektedirler. Kadılar ise en fazla bir-iki yıl aynı görev bölgesinde kalabilmektedir.

Bu genel idari yapının yanı sıra devletin sınır bölgeleri ve merkeze çok uzak olan eyaletlerine özgü farklı bir takım idari metotlarda uygulanmaktaydı. Osmanlı valilerince yönetilen idari birimlerin yanı sıra, Kürt veya Arap idarecilerin görev yaptığı idari birimlerde vardı. Bölgenin durumuna göre yerli beylerin, soylu ailelerin etkin olduğu yörelerde bu ailelerin yönetimine müsaade edilmiş ve idare onlara bırakılmıştır. Osmanlı Devletine bağlılıklarını bildiren, yerel hükümetler, aşiretler ve kabilelerin

yönetimlerine müdahale edilmemiş onlara da idari birimin büyüklüğü veya küçüklüğüne göre unvanları tanzim edilmiş ve idari yetkilerinin babadan oğla geçmesine de müsaade edilmiştir. Fakat bunlar atama veya yetki bakımından ele alındığında asla sancakbeyi düzeyinde tutulmamış daha çok zaim veya subaşı derecesinde kabul edilmişlerdir.¹¹⁶

Osmanlı Devleti'nin Irak'taki hakimiyet süreci¹¹⁷ genellikle üç döneme ayrılarak ele alınmaktadır. Bunlar;

1. Birinci dönem 1534-1704 yılları arasındaki zaman dilimi olup, bu döneme doğrudan idarenin hakim olduğu dönem diyebiliriz.
2. İkinci dönem 1704-1831 yılları arasındaki zaman dilimi olup, bu döneme Kölemen valilerin hakimiyeti dönemi diyebiliriz.
3. Üçüncü dönem ise 1831-1923 yılları arasındaki zaman dilimi olup, bu döneme de doğrudan idarenin hakim olduğu ikinci dönem diyebiliriz.

Ancak bu süre zarfında Irak'taki Osmanlı hakimiyeti, Osmanlı-İran mücadeleleri sebebiyle iki defa kesintiye uğramıştır. 1587-1629 ve 1736-1747 yılları arasında İran'ın bölge üzerinde nüfuz elde etme çabaları, bölgedeki Osmanlı hakimiyetinin sürekliliğini aksatmıştır.¹¹⁸

Bazı bölgeler Osmanlı Devleti ile Safevi Devleti arasındaki hakimiyet mücadelesi sebebiyle sıklıkla el değiştirmiş dolayısıyla da her devlet kendi idari sistemini uygulamaya çalışmıştır. Bu genel görünüm çerçevesinde Irak'taki Osmanlı idari yapısına bakmak gerekirse, bilindiği üzere Irak'ın kuzey kesimleri Yavuz Sultan Selim zamanında Osmanlı Devleti hakimiyetine girmişti. Ancak Musul ve Şehrızor bölgesinde nüfuz sahibi olan emirlerin ve şeyhlerin bölge üzerindeki etkinliği göz önünde bulundurularak, Osmanlı Devleti'ne bağlılıkları ve vergilerini ödemeleri şartıyla idari yapıda bir değişiklik yapılmamıştır. Bu dönemde söz konusu bölge Diyarbekir

¹¹⁶ Halil Sahillioğlu, "Osmanlı Döneminde Irak'ın İdari Taksimatı", Çev: Mustafa Öztürk, **Bellekten**, C.LIV, S.211, Ankara, TTK Yay., 1991, s.1233-1234.

¹¹⁷ Irak'ta Osmanlı hakimiyeti süreci hususunda farklı değerlendirmeler vardır. Bu süreci; 1- Bağdat'ın 1534 yılında fethedilişinden 1622 yılında Safevi işgaline uğramasına kadar Osmanlı hakimiyeti dönemi, 2- Sultan IV. Murad'ın 1638 yılında Bağdat'ı tekrar Osmanlı hakimiyetine almasından 1749 yılında bölgede kölemen hakimiyetinin başlamasına kadar Osmanlı hakimiyeti dönemi ve 3- Bölgede kölemen hakimiyetinin son bulduğu 1831 yılından 1918 yılına kadar Osmanlı hakimiyeti dönemi olarak değerlendirilmektedir. Bkz.: Marufoğlu, **a.g.e.**, s.19.

¹¹⁸ Zekeriya Kurşun, "Osmanlı'dan Amerika'ya Tanımlanamayan Ülke: Irak", **Irak Dosyası I**, İstanbul, Tatav Yay., 2003, s.1.

Vilayetine bağlanmıştır ve Hit, A'ne, Hadise, Sincar, Musul ile Suriye taraflarından Rakka sancaklarından oluşmaktaydı. Bölgede hüküm süren sancakbeyleri meşruiyetlerini, adlarını taşıyan ve sultan adına vali tarafından çıkarılan buyruhdular ile elde etmekteydiler.

Kanuni döneminde gerçekleştirilen Irakeyn seferleriyle beraber bölgede yeni bir idari yapı hayata geçirilmiştir. Bu yapı Irak'ın beş ayrı eyalete bölünerek idare edilmesinden ibarettir. Bu dönemde oluşturulan eyaletler kuzeyde Musul ve Şehrizer, ortada Bağdat ve güneyde Basra ve el-Ehsa'dır. Bu dönemde oluşturulan eyaletlerin sancakları ise şunlardır;

Musul Eyaleti: Musul, Bacvanlu, Tikrit, Eski Musul, Horen ve Bane sancaklarından oluşmaktaydı.

Şehrizer Eyaleti: Erbil, Kessaf, Acur, Benköle, Şehr-i Bazar, Berman, Cebel-i Hamrin, Mavran, Hezarmerd, Baf, Dulcuran, Brend, Merkave, Belkas, Harir me'a Rodin, Oşni, Bel-u tarı, kal'a-i Gazi-i Keşan, Seyid Burencin sancaklarından oluşmaktaydı.

Bağdat Eyaleti: Hille, Zengiabad, Cevazir, Ramahiyye, Cengula, Karadağ, Dertenek, Semavat, Beyat, Derne, Debela, Vasıt, Kered, Demirkapı, Kazaniye, Geylan, Al-Sayih, İmadiye sancaklarından oluşmaktaydı.¹¹⁹

Basra Eyaleti: Basra, Kabban, Zekiye, Sehloğlu, Sadr-ı Süveyb, Garraf, Rahmaniye, Ceziretü'l-Mihrizi, Beni Hamid, Şatiha, Suruş, Hammar, Şatt-ı Ebu Garbe, Ma'den ve Tavil sancaklarından oluşmaktaydı.

Ahsa(Ehsa) Eyaleti: Lahsa(el-Ahsa), Uyun, Katif, Safva, Bender Garif sancaklarından oluşmaktaydı.¹²⁰

Osmanlı Devleti Irak'ta bu idari düzeni oluştururken, bölgenin coğrafi ve askeri konumunun yanı sıra, sosyal ve iktisadi konumunu da dikkate almıştır. Bu eyaletlerin idaresi 1831 yılına kadar, genelde Bağdat'ta ikamet eden askeri ve sivil yetkilere sahip bir genel vali tarafından yürütülmekteydi. Diğer eyaletlerin valileri de her ne kadar padişah tarafından görevlendirilmişlerse de onların yetkileri ve nüfuz

¹¹⁹ Marufoğlu, a.g.e., s.35-36.

¹²⁰ Sahillioğlu, a.g.m., s.1241.

sahaları Bağdat valisinin askeri ve siyasi gücüne göre belirlenmekteydi veya değişiklik arz etmekteydi.¹²¹

Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa isyanı (1831) ve Osmanlı ordularına karşı sağlamış olduğu üstünlük ise bölgede çok köklü değişikliklerin fitilini ateşlemiştir. Yaşanan bu gelişmeler karşısında Osmanlı Devleti hızlı bir merkezileştirme politikasını uygulamaya koymuştur.¹²²Bu tarihten sonra Irak'ta planlı bir şekilde merkezi yönetimi sağlamak ve yarı bağımsız emirleri saf dışı etmek yönünde bir politika takip edilmiştir. Bu politika doğrultusunda Diyarbekir Valisi Ali Rıza Paşa'nın görevlendirilmesiyle(1831) Irak'taki kölemen hakimiyetine, 1834 yılında Revendüz'deki Soran Emirliğine, 1839 yılında İmadiye'de Behdinan Emirliğine, Hafız Mehmet Paşa'nın görevlendirilmesiyle 1845 yılında Musul ve Şehrizor'daki Kürt Emirliklerine ve 1850 yılında Süleymaniye'deki Baban Emirliğine son verilerek bu emirlikler ortadan kaldırılmıştır. Elbette bölgedeki idari yapı tesis edildiği gibi kalmamış, bölgede meydana gelen gelişmeler doğrultusunda bazı değişikliklere gidilmiştir. Bazı sancakların bağlı olduğu vilayetler değişmiş bazıları ise tamamen kaldırılmış veya yeni sancaklar oluşturulmuştur. Mesela 1851 yılında Musul ve Şehrizor vilayetleri sancağa dönüştürülerek Bağdat vilayetine bağlanmışlardır.¹²³ Osmanlı Devleti, özellikle 1831 yılı ve sonrasındaki gelişmelerden sonra çok farklı bir politikayı gündemine almıştır. Bu tarihten sonra Irak'ta yeni idari düzenlemelere gidilmiş ve Tanzimat yasalarını, Bağdat ve Şehrizor vilayetlerinde 1843 yılında, Musul vilayetinde ise 1847 yılında uygulanmaya konmuştur. Mithat Paşa dönemiyle beraber(1869-1872) Irak'ta vilayet sistemi uygulanmaya başlanmış ve Irak bölgesi,1878 yılından itibaren Osmanlı Devleti'nin elinden çıktığı I.Dünya savaşı sonrasına kadar idari olarak kuzeyde Musul, ortada Bağdat ve güneyde Basra olmak üzere üç ayrı vilayetten oluşan bir yapıda kalmıştır.¹²⁴

¹²¹ Marufoğlu, **a.g.e.**, s.“gös.yer”

¹²² Marufoğlu, **a.g.m.**, s.320-321.

¹²³ Marufoğlu, **a.g.e.**, s.37-39.

¹²⁴ Marufoğlu, **a.g.m.**, s.“gös.yer”

İKİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYIL'DA IRAK VE IRAKLA İLGİLİ HAZIRLANAN LAYİHALARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

2.1. XIX. YÜZYIL'DA IRAK

2.1.1. Irak'ın Genel Durumu

Osmanlı Devleti XIX. Yüzyıl başlarından itibaren devletin doğu topraklarında, özellikle Irak başta olmak üzere Arabistan Yarımadası gibi Müslüman tebaanın yoğunlukta olduğu bölgelerde idari anlamda bir takım değişikliklere gitmiştir. Pek çok tarihçinin ve bilim adamının merkezileştirme politikası adını verdikleri bu yeni uygulamanın esası, eskiden beri gelen ve Osmanlı Devletine tabi olmakla beraber yarı bağımsız olarak hareket eden emirlerin veya bölgede nüfuz sahibi olan kimselerin, idari anlamda bertaraf edilerek bu bölgelerin doğrudan merkezi idareye bağlanmasını, yani merkezden görevlendirilen valiler veya diğer idareciler tarafından yönetilmesini ifade etmektedir.

Osmanlı devlet erkanını böyle bir uygulamaya götüren en büyük etkenlerden biri şüphesiz Mehmet Ali Paşa'nın isyanı ve devleti gerek iç ve gerek dış siyasette zor durumda bırakmasıdır. Ancak yine de devleti merkezileştirme politikasına sevk eden tek gerekçe bu değildir. Söz konusu dönemde veya daha öncesinde de bölgedeki nüfuz sahibi kimseler pek çok kere devlete karşı bazı itaatsizlikler göstererek veya hakim oldukları bölgenin idaresini kendi çıkar hesapları dolayısıyla başka bir devlet idaresine bağladıklarını bildirmeleri gibi, devleti hiç beklenmedik zamanlarda ciddi bir takım sıkıntılarla karşı karşıya koymuşlardır. Daha önceki bölümlerde yer yer temas ettiğimiz bu meselelerden dolayı, örneğin Zülfikar Han, Olama Han ve Şeref Hanlar meselesi ve diğerleri gibi, devlet bir başka devletle savaş durumuna gelmiş hatta bu nüfuz sahibi kişilerin kendi başlarına hareket etmeleri yüzünden devletler savaşa girmiştir.

Ayrıca öteden beri bölgede yerleşik hayatın ve yerleşik tebaanın düşmanı olan, onların mallarını mülklerini yağmalayan, ticaret kervanlarına büyük zararlar veren bedevi aşiretler meselesi de bölgeyle alakalı bir başka önemli meseledir ve ayrıca da merkezileştirme politikasının diğer bir önemli gerekçesidir. Bölgede hayatı çekilmez hale getiren ve bölgedeki büyük sıkıntıların temel nedenlerinden biri olan bedevi aşiretler ve bu aşiretlerin bölge üzerindeki olumsuz etkilerinin bilincinde olan XIX. yüzyıl Osmanlı idarecileri, bedevilerin yerleşik hayata geçirilmesi için bir takım ıslahat projeleri hazırlayarak bunların hayata geçirilmesi için büyük gayret sarf etmişlerdir.

Bu ve benzeri gelişmelerden ve gerekçelerden dolayı Osmanlı devlet erkânı XIX. yüzyıl başlarından itibaren ve özellikle de 1831 yılından sonra bölgeye doğrudan merkezden valiler atamak suretiyle, bilhassa Irak coğrafyasında geniş bir imar faaliyeti başlatılmıştır. Bir taraftan Tanzimat ruhunun getirdiği hareketlilik, diğer taraftan Basra körfezinde uluslar arası rekabetin artması Osmanlı Devleti'nin tüm dikkatini bu bölgeye yoğunlaştırmasına neden oldu. Osmanlı Devleti'nin idareyi merkezileştirme politikasına uygun olarak seçip bölgeye gönderdiği valiler, gerçekten modern Irak'ın tesis edilmesinde son derece önemli katkılar sağlamışlardır. Örneğin Namık Paşa, Reşit Paşa, Takiyuddin Paşa ve özellikle Mithat Paşa gibi güçlü ve dirayetli valiler Irak'ta -bilhassa Bağdat ve Basra taraflarında- önemli toprak reformları ve diğer bir takım yenilikler yapmışlar ve merkezi hükümette göçebe unsurların toprak sahibi yapılarak yerleşik hayata geçirilmesi adına önemli kararlar almıştır.¹²⁵

Özellikle 1840'ta Mehmet Ali Paşa'nın Suriye'den çekilmesiyle beraber bölgenin çehresini değiştirecek pek çok ilerleme kaydedilmiş, Tanzimat Fermanı'nın öngördüğü reformların tatbikine hız verilmiştir. Söz konusu reformlar bölgede aşama aşama uygulandığı için Bağdat ve Basra'da 1844'ten, Musul'da ise 1848'den itibaren hayata geçirilmeye başlanmıştır. Bu süreçte 1848 yılında yapılan bir düzenlemeyle merkezi Bağdat'ta bulunan ve daha sonra 6. Ordu ismini alan, Irak ve Hicaz Ordusu kuruldu.

Önceleri son derece yavaş ilerleyen reformların uygulanması çalışmaları, 1849 yılından sonra Nadir Paşa ve Namık Paşa'nın girişimleriyle hız kazanmaya başladı. Bölgeye bir defterdar tayini ile birlikte, askerlik ve vergi işlerini düzenlemek için nüfuz sayımı, tarım ve sulama işlerini düzenlemek ve iyileştirmek için ise arazi düzenleme çalışmaları başlatılmıştır. Ancak söz konusu çalışmalar çok pahalıya mal olduğu gibi, patlak veren isyanlar ve aşiretlerin vergi vermekten kaçınması bölgenin kendi gelirleriyle bu işlerin üstesinden gelmesine yetmiyor ve merkezi hazineden para isteniyordu. Bu mali sıkıntılar bölgede Osmanlı hakimiyeti boyunca devam etmiş hatta bazen ordudakilerin maaşlarının dahi ödenemediği zamanlar olmuştur.

¹²⁵ Zekeriya Kurşun, **Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti, Vehhabi Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı**, Ankara, TTK Yay., 1998, s.4-5.

Namık Paşa'nın valiliği sırasında tüm sıkıntılara rağmen, aşiretlerin ıslahı, nüfus sayımı, askeri birliklerin ihtiyaçları için kaynak bulma, sulama ve nehir taşımacılığı gibi meselelerde son derece başarılı çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Hemen onun ardından valilik görevini devralan Reşid Paşa döneminde de pek çok reform başarılı bir şekilde tatbik edilmiştir. 1860'lı yıllara gelindiğinde Kırım Savaşı'nın verdiği sıkıntılarda sona ermiş ve bölgedeki reform çalışmaları tekrar hız kazanmış olup bu dönemde Namık Paşa tekrar bölge valiliğine getirilmiştir. Namık Paşa ikinci valiliğinde iktisadi, askeri ve idari alanlarda olduğu gibi haberleşme alanında da önemli bir reforma imza atarak, Fav Limanı üzerinden Hindistan'a, Hanikin üzerinden de İran'a bir telgraf ağı tesisi etti. İç kesimlerde ise Kerbela, Necef, Kut, Bedre, Mendeli, Karun ve Avaz tali hatları kuruldu.¹²⁶ Bölgeye en büyük hareketliliği ve değişimi ise 1869 yılında Bağdat'a vali olarak atanan Mithat Paşa getirmiştir. Tuna vilayetindeki başarılı çalışmaları sonrasında Bağdat'a gelen Mithat Paşa, bölgede ulaşım, eğitim, sağlık ve benzeri faaliyetlerin yanı sıra, kabileler arasındaki çekişmelerin doğurduğu güvensizlik ortamını da bertaraf etmeye çalışmıştır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Basra Körfezi'nde kaybetmek üzere olduğu nüfuzunu da yeniden kazanmasını sağlamıştır. Onun tüm bu girişimlerinin neticesinde Irak'ta eğitim faaliyeti yaygınlaşmış ve yetişen pek çok Irak kökenli subay ve memur devlet bünyesinde önemli görevler almıştır.¹²⁷

Ayrıca Mithat Paşa 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi ve 1864 tarihli Vilayet Kanunnamesi'nin uygulanması noktasında da başarılı çalışmalar ortaya koymuştur. Özellikle Arazi Kanunnamesi'nin uygulanışı ve modern Irak için yarattığı sonuçlar bu gün bile hayret edilerek incelenmektedir. Bu dönemde Dicle ve Fırat nehirleri üzerinde ulaşım imkânları geliştirilmiş, Basra-İstanbul arasında buharlı gemi seferleri başlatılmış, Kazimiye kasaba'sı ile Bağdat arasında atlı tramvay yolu yapılmış, bir matbaa kurulmuş ve Türkçe-Arapça olarak ez-Zevra adlı resmi gazete yayımlanmaya başlanmış, bir sanayi mektebi ve bir de hastane yapılmıştır. Mithat Paşa'dan sonra bölgeye tayin edilen valiler fazla etkinlik gösterememişler ve devletin içinde bulunduğu genel duruma uygun olarak, Irak'ta da siyasi, idari ve iktisadi istikrarsızlık 1877-78 Osmanlı- Rus Harbi sonuna kadar devam etmiştir.¹²⁸

¹²⁶ Gökhan Çetinsaya, "Irak" maddesi, **DİA**, C.19, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1999, s.93-94.

¹²⁷ Kurşun, **a.g.m.**, s.4-5.

¹²⁸ Çetinsaya, **a.g.e.**, s."gös.yer"

1877–78 Osmanlı-Rus harbi öncesine kadar Irak'ta ciddi ıslahat çalışmaları yapılmış ve uygulamaya konulmuştur. Irak bu süre zarfında büyük bir değişim yaşamış ve pek çok sahada geleceğe yönelik ciddi yatırımlar gerçekleştirilmiş ve modern Irak'ın temelleri atılmıştır. Ayrıca yüzyıllardan beri bölgede devam eden şahsi, ailevi veya kabile nüfuzuna dayalı üstünlükler ve ayrıcalıklar bu süre zarfında sona erdirilmiş ve bölgede mutlak devlet otoritesi sağlanmıştır. Bölgede söz sahibi olan, Behdinan ve Bedir Han Beyliklerinin otoriteleri, Celili ailesinin nüfuzu kırılarak, yapılması düşünülen ıslahat girişimlerinin önündeki önemli engeller ortadan kaldırılmış ve ıslahatların önü açılmıştır. Yine güney bölgesindeki aşiret ve kabileler de devlet kontrolüne alınarak buralarda da devlet otoritesi sağlanmış ve bütün Irak merkezi yönetimin otoritesi altına alınmıştır.¹²⁹

2.1.2. Irak'ta Osmanlı - İngiliz Rekabeti

XIX. yüzyıl başlarından itibaren Osmanlı devlet yönetimi bölgede meydana gelen tüm iç isyanlara ve kargaşaya rağmen, en gözde valilerini bu bölgeye göndermek suretiyle istikrarlı bir şekilde bölgenin imarı, iskânı ve ıslahatı meseleleriyle meşgul olurken, bir yandan da bu yüzyıl içerisinde bölgeye ilgisini aşırı derece de arttıran İngilizler ile uğraşmak durumunda kalmış ve bölge üzerinde Osmanlı-İngiliz çekişmesi bu yüzyıl içerisinde en üst seviyeye çıkmıştır.

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu şartlardan en iyi derece de istifade etmeyi başaran İngilizler, XIX. yüzyıl boyunca başta Basra Körfezi olmak üzere bölgenin iç kesimlerinde de nüfuzlarını arttırmak adına yoğun bir faaliyete girişmişlerdir. Bir taraftan Basra Körfezi'ndeki ticari çıkarlarını korumaya çalışan İngiltere, körfezdeki irili ufaklı aşiretlerle ve şeyhlerle gizli antlaşmalar yaparak onları kendine bağlamaya çalışmakta, diğer taraftan da mümkün olduğu kadar Osmanlı Devleti'nin tepkisini çekmeden iç taraflarda ve hatta Kuzey Irak'taki ahalinin içine fesat tohumları saçmaktaydı. Bu faaliyetlerini arkeolog, misyoner ve seyyah kimliğini kullanarak sürdüren kimseler, bölgedeki İngiliz ve Fransız konsolosluklarınca da himaye edilmekteydiler. İngiliz memurları çeşitli unvan ve isimlerle Musul'dan Van'a ve Erzurum vilayetlerine varıncaya kadar bölgeyle alakalı bilgiler toplamakta ve aynı zamanda da bölge halkını Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtmaktaydılar.

¹²⁹ "Irak" maddesi, **Türk Ansiklopedisi**, C.19, Ankara, MEB Yay., 1971, s.452–454.

Nitekim İngilizlerin yaptığı bu gizli veya açık araştırmalar neticesinde Irak topraklarında, özellikle de Kuzey Irak'taki petrol kaynaklarının varlığının keşfedilmesi bölge üzerindeki mücadelelerin daha da kızışmasını, başta İngilizler olmak üzere pek çok Avrupalı sermayedarın dikkatini bölgeye yoğunlaştırmasına sebep olmuştur.¹³⁰ Daha 1830'da Davut Paşa'nın verdiği müsaade ile Fırat ve Dicle su yollarından faydalanılarak Birecik'ten Basra'ya kadar bir hat kurmak amacıyla harekete geçen İngilizleri, önce Fransız konsolosunun Osmanlı nezdindeki girişimleri, daha sonra da Osmanlı Devleti'nin Basra Körfezi meseleleriyle ilgilenen deniz kuvvetleri komutanı, yani Basra kapudanının girişimleri engellemiştir. Ancak İngilizler İstanbul'daki nüfuzlarını kullanarak bu iki nehrin haritalarını çıkarma iznini elde edebilmişlerdir. Basra kaptanının muhalefetiyle beş yıl ertelenen harita çalışmalarına nihayet 1839'da başlanmış ve 1842 yılında da harita çalışmaları tamamlanmıştır. İngiltere bu haritalardan özellikle I. Dünya Savaşı'nda iyi derecede istifade etmiştir.¹³¹

İngilizlerin bölgedeki faaliyetlerini son derece iyi takip eden Reşid Paşa, durumu değerlendirerek 1855'te yarısı devlet tarafından, yarısı da bölgede ticaret yapan tüccarlar tarafından karşılanmak üzere bir deniz seyrüsefer şirketi kurmuş, "Fırat" ve "Dicle" adını taşıyan iki buharlı geminin siparişini de İngilizlere vermiştir. Ancak Vali Reşid Paşa'nın ölümü bu projenin uygulanmasını bir süre ertelemiş ve daha sonra 1868 yılında Vali Namık Paşa, Osmanlı-Umman Deniz Nakliyat Şirketi'ni kurmuş ve İngiliz Lynch şirketiyle rekabet etmeye başlamıştır.

Namık Paşa daha önceki gemilere ilave olarak "Musul" ve "Rusafe" adında iki gemi daha yaptırmış, iskeleler inşa ettirmiş, her iskelede sıhhi tedbirlerle yükümlü müdüriyetler oluşturmuş ve bir yandan da merkezi hükümeti bölgede İngilizlere imtiyaz verilmemesi hususunda uyararak buna engel olmaya çalışmışsa da bunda muvaffak olamamıştır. Namık Paşa kara yolu ticaretinde İngilizlere rakip olmak adına Bağdat-Basra-Musul ve Bağdat-Hanikin yollarını yaptırmıştır. Bu arada İngilizler de Atlas demir yolu adını verdikleri geniş bir kara ve deniz ticaret yolunu bu dönemde hayata geçirmek için Osmanlı yönetimi nezdinde girişimlere başlamışlarsa da Süveyş kanalının açılması bu projeyi iptal ettirmiştir.¹³² Yine bu dönemde II. Abdülhamit'in takip ettiği

¹³⁰ Kurşun, **a.g.m.**, s."gös.yer"

¹³¹ "Irak" maddesi, **Türk Ansiklopedisi**, s.454.

¹³² **a.g.e.**, s.455.

denge politikası ve özellikle 1890'lardan sonra Almanya ile kurulan yakın ilişkiler ve Bağdat demiryolu projesi ile bölgenin uluslar arası rekabete açılması, İngilizlerin bölgedeki etkinliğini geçici de olsa yavaşlatmıştır.¹³³

2.1.3. II. Abdülhamid Dönemi (1876–1909)

II. Abdülhamit, 21 Eylül 1842 tarihinde doğmuş olup, babası Padişah Abdülmecid(1839–1861),annesi Tir-i Müjgan Kadın-Efendi idi. II. Abdülhamid, 31 Ağustos 1876'da 34. Osmanlı padişahı olarak tahta çıktı. Yaklaşık 33 yıl süren bir saltanatın ardından, 27 Nisan 1909'da tahttan indirildi. Kalan ömrünü önce Selanik, sonra Beylerbeyi'nde konak hapsinde geçiren II. Abdülhamid, 10 Şubat 1918'de öldü.¹³⁴

II. Abdülhamid'in çocukluğu oldukça kalabalık bir saray ortamında ve Osmanlı tarihinin en önemli değişim hamlesi olan Tanzimat'ın ilk başlardaki şaşası içerisinde geçti. Bu süreçte II. Abdülhamid'e babası gerekli ilgiyi göstermediği gibi annesi de henüz o 11 yaşındayken vefat etmiştir. Bütün bu gelişmeler onun şahsiyetinin temel niteliklerini belirleyen unsurlar olmuş ve II. Abdülhamid belki de bu yüzden içine kapanık, yalnızlığı ve sessizliği seven, kendi kendine yeterli olabilmeyi başarmış ve mücadeleci bir yapıda olmuştur. Saray geleneği içerisinde şehzadeler özel eğitim aldıkları için, II. Abdülhamid de dönemin en iyi hocalarından dersler alarak iyi bir şekilde yetiştirilmiştir. Ömer Efendi'den Türkçe, Ali Mahfi Efendi'den Farsça, Ferit ve Şerif Efendilerden Arapça ve dini ilimler ve Vakanüvis Lütfi Efendi'den Tarih dersleri almıştır. Ayrıca yabancı hocalardan da Fransızca ve Batı musikisi öğrenmiştir. Yine saray hayatı içerisinde Arnavutça ve Çerkezceyi konuşulanları anlayabilecek derece de öğrenmiştir. II. Abdülhamid'in gençlik yılları ise Tanzimat'ın sıkıntılarını bizzat görerek ve hissederek geçti. Reformların beklentileri gerçekleştirilememesi, Kırım Savaşı'nın devlete getirdiği külfetler, Islahat Fermanı ve bu fermanın ilanına rağmen devletin muhtelif bölgelerindeki hoşnutsuzlukların devam etmesi, isyanlar ve kargaşalar, her geçen gün devletin Müslüman ve Hıristiyan tebaası arasındaki gerginliklerin artması ve hatta çatışmaların başlaması, devlet adamları arasında güç ve iktidar mücadelesinin giderek kızışması ve gün yüzüne çıkması, her geçen gün artan

¹³³ Kurşun, **a.g.m.**, s.5-6.

¹³⁴ Engin Akarlı, "II. Abdülhamit: Hayatı ve İktidarı", **Osmanlı**, C.2, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 1999, s.253.

masraflar ve buna karşılık hesapsızca Avrupa'dan alınan borçlar ve Avrupalı devletlerin her geçen gün artan müdahaleleri II. Abdülhamid'in gençlik yıllarında şahit olduğu meselelerdi. Amcası Abdülaziz ve ağabeyi V. Murad'dan sonra Osmanlı tahtının üçüncü varisi olması hasebiyle de bu gelişmelerden uzak ve habersiz olması söz konusu değildi. Ancak o son derece dikkatli bir şekilde bu gelişmelerle ilgisiz gibi fakat gayet ketum kişiliğiyle tüm gelişmeleri yakinen takip etmekteydi.¹³⁵

II. Abdülhamid'in tahta geçmesi uzak bir ihtimal olmasından dolayı saray çevresi de ona karşı yakın bir ilgi göstermemiştir. Açıkçası zeki fakat düşüncelerini ve kanaatini dışa vurmayan bu şehzade, bu yüzden saray çevresi ve devlet büyükleri tarafından pek sevilmemekteydi. Fakat zekâsı ve politik kabiliyetini bazı meselelerde ortaya koyan bu şehzadenin daha rahat bir ortamda yetişmesini isteyen amcası Abdülaziz ona bu konuda sınırlamalar getirmediği gibi, Mısır'a ve Avrupa'ya yaptığı seyahatlerde onu da yanında götürmüştür. Şehzadeligi oldukça rahat geçen II. Abdülhamid, Maslak çiftliğinde toprak işleriyle ve ticaretle meşgul olmuştur ve tahta geçtiğinde de küçük bir servete sahiptir.¹³⁶

II. Abdülhamid Osmanlı tahtı için en ufak bir istek veya ilgi alameti göstermeyerek, sanki padişahlığa kayıtsızmış gibi davranarak amcası Abdülaziz ile iyi ilişkiler kurmuştur. Ayrıca bazı devlet ricali ve Yeni Osmanlılarca taht için kışkırtılan ağabeyi V. Murad ile de iyi ilişkileri vardır ve sık sık onun köşküne giderek onunla sohbet eder, bu arada da orada yapılan gizli toplantılara dinleyici olarak katılır ve gelişmeleri takip ederdi. Hiçbir hususta fikir beyan etmeyerek kendini açığa atmaz, şahit olduğu konuşmalar ve görüşmelerle alakalı hiç kimseye bir bilgi vermez ve devletin istikrarı noktasında gizli kalması gereken şeyleri açığa vurmazdı. Bir taraftan amcası Abdülaziz ile ilişkilerini devam ettirirken diğer taraftan onun aleyhinde oluşan gelişmeleri yakinen takip etmiştir. Böylece devlet ricali ve Osmanlı aydınlarının saltanat ve devletin kaderi üzerinde nasıl bu kadar etkili olabildiklerine bizzat şahit olmuştur.¹³⁷

¹³⁵ Azmi Özcan, "Sultan II. Abdülhamit", *Türkler*, C.12, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.909.

¹³⁶ Cevdet Küçük, "Abdülhamit II", *DİA*, C.1, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1988, s.217.

¹³⁷ Özcan, *a.g.m.*, s.910.

Bu dönemde devlet içte ve dışta birbiri ardına patlak veren hadiselerden dolayı tarihinin en buhranlı günlerinin yaşamaktaydı. Devletin içerisinde bulunduğu otorite boşluğundan dolayı eşkıyalık, çapulculuk ve talan yaygınlaşmış, vilayetlerde sıklıkla ayaklanmalar ve isyanlar olmaya başlamıştır. Yine devletin mali alandaki sıkıntısı dayanılmaz bir seviyeye gelmiştir. Hesabını kimsenin bilmediği iç borçlar bir yana, 1854 yılından beri alına gelen dış borçların, süresi dolan yıllık ödemeleri ve faizleri devlet gelirlerinin yarısını aşan bir seviyeye gelmiştir. Tanzimatçılar, bol bol aldıkları borcun çok cüzi bir kısmını ülkenin üretim potansiyelini arttırmaya yönelik harcamışlardı. Katlanarak artan dış borç meselesi 6 Ekim 1875 günü Tenzil-i Faiz ilanı ile neticelenmiş ve devlet resmen mali iflasını açıklamıştır. Devletin iflasını açıklamasının ardından kargaşa iyice artmıştır. Avrupa kamuoyu tamamen Osmanlı Devleti aleyhine dönmüştür. Bu dönemde balkanlarda patlak veren isyanların bastırılması adına yapılan her girişim Avrupa kamuoyu tarafından Hıristiyan katliamı olarak dünya kamuoyuna yansıtılmış ve Osmanlı Devleti içte ve dışta tam bir siyasi tıkanıklığın içine düşmüştür. Selanik'te Fransız ve Alman Konsolosların öldürülmesinin ardından 13 Mayıs'ta Avrupa devletleri Osmanlı Hükümetine, kendilerinin ve Hıristiyan tebaanın hakları güvence altına alınmadığı takdirde müdahale edeceklerini bildiren bir ultiatom verdiler. Bu ultiatom, bir süredir Abdülaziz'i devirmeyi düşünen Hüseyin Avni ve Mithat Paşaların beklediği fırsatı onlara vermiş oluyordu. Sultan Abdülaziz 30 Mayıs 1876 günü tahttan indirildi. Yerine V. Murad Osmanlı tahtına oturdu. Ancak V. Murad dönem olaylarının baskısına dayanamayınca devlet işlerini yönetemeyecek bir hale geldi. Mithat Paşa ve arkadaşları da ister istemez onun tahttan indirilmesine karar verdiler. 31 Ağustos 1876 tarihinde V. Murad tahttan indirilerek yerine meşruti idareyi kabul edeceği vaadinde bulunan II. Abdülhamit Osmanlı padişahı oldu.¹³⁸

II. Abdülhamid Osmanlı tahtına oturduktan kısa bir süre sonra devlet erkanının, ordunun ve halkın gönlünü kazanmayı başarmıştır. Zira Sultan o zamana kadar görülmemiş bir uygulamaya giderek evvela Seraskerlik Kapısı'nda subaylarla birlikte yemek yiyen padişah onlarla sohbet etmiştir. Daha sonra bütün hükümet üyelerini ve saray görevlilerini Yıldız Sarayı'nda yemeğe davet etmiş ve burada da milli birlik ve beraberlik üzerine bir konuşma yapmıştır. Daha sonra Tersane'ye giden Sultan, burada

¹³⁸ Akarlı, a.g.m., s.254.

bahriyelilerle aynı sofraya oturup asker yemeği yemiş ve Haydarpaşa hastanesinde Balkan cephelelerinden gelen yaralıları ziyaret ederek onlara hediyeler dağıtıp gönüllerini almıştır. Sadrazam ve diğer nazırlarla birlikte camileri dolaşarak halk ile aynı camide namaz kılmıştır. Padişahın bu tavırları halk ve ordu üzerinde olumlu etkiler doğurmuş halkın ve ordunun morali düzelmiştir.¹³⁹

Sultan II. Abdülhamid Osmanlı tahtına çıktığında, Osmanlı Devleti tarihinin beklide en karmaşık zamanlarını yaşamaktaydı. Devlet iç ve dış kaynaklı tehditlerin baskısı altında bulunmaktaydı. Çok kısa bir zaman aralığında ardı ardına gelen gayri tabii taht değişiklikleri, istikrarı alt üst etmiş, güç dengeleri değişmiş, yaşanan kanlı olaylar Bab-ı Ali’de belirsizlik ve güvensizlik ortamı doğurmuştur. Balkanlarda cereyan eden hadiselerin canlandırdığı “haçlı ruhu” ve Tenzil-i Faiz ilanı ise tüm Avrupa kamuoyunun Osmanlı aleyhine dönmesine neden olmuş, bu ise Rusları Osmanlılara karşı daha pervasız girişimlerde bulunmalarına imkan tanımıştır. Öyle ki Ruslar, Balkanlarda cereyan eden hadiseler Osmanlı galibiyetiyle sonuçlansa dahi mevcut durumun değişmesine müsaade etmeyeceklerini bildirmekteydiler.

Osmanlı ordusu II. Abdülhamid’in cülusundan yaklaşık iki ay sonra Sırpılara karşı kesin bir zafer kazanmasına karşın Ruslar, Osmanlı Devleti’nden Sırbistan ve Karadağ ile kayıtsız şartsız mütareke imzalamasını istemiştir. Avrupa’nın desteğini kaybeden Osmanlı Devleti, bu adil olmayan isteğe mecburen boyun eğmek zorunda kalmıştır. Ancak bu gelişme İngiliz çıkarlarını tehdit ettiğinden, İngilizler Balkan meselesinin milletler arası bir konferansta görüşülüp halledilmesini istemişse de Ruslar Osmanlı Devletine karşı çoktan savaş hazırlıklarına girişmiştir(5 Kasım 1876).

İçte ise Tanzimat’ın iyice girift hale getirdiği bir takım köklü meselelerin çözümü II. Abdülhamid ve hükümetini bekliyordu. Bu meselelerin başında son dönemde iyice artan ayrılıkçı ve özerklik eğilimleri, kapitülasyonlar sebebiyle memleketin pazarlarının Avrupalı tüccarların açık pazarı haline gelmesi gibi acilen çözüme kavuşturulması gereken bu meselelerin yanı sıra bir de tahta geçilirken vaad edilen meşruti yönetimin tesisi meselesi II. Abdülhamid’i bekleyen belli başlı meselelerdi.¹⁴⁰

¹³⁹ Küçük, **a.g.m.**, s. “gös.yer”

¹⁴⁰ Özcan, **a.g.m.**, s.911-912.

Ancak 1876 sonbaharına gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin dış siyasetteki durumu kriz seviyesine ulaşmıştı ve bu durum II. Abdülhamid'i Midhat Paşa ile anayasa meselesinde görüşmeye zorluyordu. Padişahın fermanıyla Ekim 1876'da anayasa taslağının hazırlanması için çalışmalar başlamıştır. Bu çalışmalara 16 üst düzey devlet adamı, 10 din görevlisi ve 2 asker olmak üzere 28 kişi katılmıştır. Anayasanın ilanı meselesine öncelik verilmesinin en önemli sebebi yapılması planlanan İstanbul konferansında batılı devletlerin bazı meseleleri bahane ederek Osmanlı Devleti iç işlerine müdahale etmelerine engel olmaktır.

Söz konusu komisyon çalışmalarını 20 Kasım 1876 tarihinde tamamlayarak komisyon başkanı Midhat Paşa aracılığıyla anayasa taslağını padişaha sunmuştur. Ancak taslak metnin padişah hazretlerinin haklarıyla ilgili bölümü padişah hazretlerini memnun etmemiş ve yeniden görüşülmeye açılmıştır. İstanbul konferansından dört gün önce komisyon çalışmalarını tamamlamış ve padişahın anayasaya konulmasında ısrar ettiği 113 no'lu madde- ki bu madde padişaha, kendisine karşı olanları sürgüne gönderme hakkı veren maddedir- de anayasa metnine eklenmiştir. 19 Aralık günü Mithat Paşa sadrazam olarak atandıktan dört gün sonra toplanan İstanbul Konferansı günü(23 Aralık 1876) Kanun-i Esasi ilan edilmiştir. Ancak Avrupalı delegeler, bu anayasanın konferansın toplanmasını gerektiren gelişmelerin çözümünü sağlamadığını ileri sürerek, Balkanlarda uygulanacak reformların bir garantisi olarak görmediklerini bildirmişlerdir.¹⁴¹

Osmanlı idarecilerin büyük umutlar bağladığı Kanun-i Esasi'yi hiçbir şekilde dikkate almayan batılı devletler, ağırlıklı olarak Rusların isteklerini içeren ve Rus elçiliğinde hazırlanan teklifleri kabul edilmesi için Babıâli'ye sundular. Ancak çok ağır şartlar içeren ve Osmanlı Devleti'nin iç işlerine doğrudan müdahale özelliği taşıyan bu teklifler reddedildi. Batılı devletlerin elçileri bu gelişme üzerine İstanbul'dan ayrıldılar. Daha sonra tekrar İngiltere'nin girişimleriyle toplanan Londra Konferansı'nda yine Rusların isteklerini içeren Londra Protokolü (31 Mart 1877) imzalanarak Babıâli'ye kabul etmesi için gönderildi. Birbirinden ağır maddeler içeren bu protokol de meclis tarafından reddedilince Rusya 24 Nisan 1877 tarihinde Osmanlı Devleti'ne resmen

¹⁴¹ Yuri A. Petrosyan, "1876 Anayasası ve Türk Tarihindeki Rolü", Çev: Damla Güney, **Türkler**, C.12, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.905-906.

savaş ilan etti.¹⁴² Rusya'nın amacı, tamamen kendisine bağlı ve ileride Balkanlar üzerinden Akdeniz'e çıkışı sağlayacak bağımsız bir Bulgaristan devleti kurmaktır. Kısa sürede Tuna'yı geçen Rus birlikleri, Osman Paşa'nın Plevne'deki müdafaasını da kırarak Balkan dağlarını aşıp İstanbul'a doğru harekete geçtiler. Bulgaristan üzerinden harekete geçen Rus birliklerinin İstanbul yakınlarındaki Yeşilköy'e ulaşmaları Osmanlıların ateşkes teklifinde bulunmasını zorunlu hale getirmiştir. Bu gelişmeler üzerine 31 Ocak 1878'de Edirne Mütarekesi imzalandı.¹⁴³

19 Mart 1877 yılında toplanan ilk Osmanlı Meclisi, Rusya'ya savaş kararının verilmesinde hep birlikte hareket etmiş ve 19 Haziran 1877'ye değin çalışmalarını devam ettirdikten sonra dağılmışlardır. 13 Aralık 1877'de meclis ikinci defa toplandığında bu defa şartlar hiç iyi değildi. Zira Osmanlı birlikleri hemen hemen her cephede mağlup olmuş ve Ruslar İstanbul'a yaklaşmıştı. Olağan üstü bir durum söz konusu olduğundan sadece savaşla ilgili konuşmalar daha doğrusu tartışmalar olmuştur. Özellikle savaşın sevk ve idaresindeki tartışmalar esnasında mebusların padişahı dahi eleştirdikleri oluyordu. Kendilerinin dâhil olmadığı bir savaş meselesinin sorumluluğunu da üstlenemeyeceklerini ileri süren mebuslar doğrudan değil ancak dolaylı olarak padişahı eleştirmekteydiler.¹⁴⁴

Hatta mebusların pek çoğu Rus ilerlemesi karşısında alınacak tedbirlerin görüşülmesinden ziyade mensubu oldukları milletlerin savunuculuğunu yapmaktaydılar. Bu gergin ortamda çoğu zaman mebuslar arasında milli kimliklere ve dini inanışlara dayanan tartışmalar dahi yaşanmaktaydı. II. Abdülhamid bu şartlar altında meclisin faydalı bir çalışma yapamayacağını ileri sürerek Kanun-i Esasi'nin kendisine verdiği yetkiye dayanarak meclisi süresiz tatil etti(13 Şubat 1878).¹⁴⁵

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 3 Mart 1878'de Ayestafanos Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşma tüm Ege sahillerini içine alan büyük bir Bulgaristan'ın kurulmasını sağlamakla Rusya'nın temel hedefini gerçekleştirmiş oluyordu. Böylece Rusya'nın Akdeniz'e çıkması ve Balkanlar'da güçlü bir dayanak elde etmesi sağlanmış

¹⁴² Küçük, **a.g.m.**, s.217-218.

¹⁴³ Kemal H. Karpat, "I. Meşrutiyet Dönemi ve II. Abdülhamit'in Saltanatı(1876-1909)", **Türkler**, C.12, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.876-877.

¹⁴⁴ Özcan, **a.g.m.**, s.915-916.

¹⁴⁵ Akarlı, **a.g.m.**, s.256-257.

oluyordu. Bulgaristan görünüşte Osmanlı Devletine bağlıydı ancak yöneticileri halk tarafından seçilip, Avrupalı devletler tarafından onaylandıktan sonra bölgenin idaresini eline alabilecekti. Sırbistan ve Karadağ bağımsız olacak, Bosna ve Hersek için İstanbul Konferansında öngörülen bütün reformlar gerçekleştirilecek ve Osmanlı Devleti Rusya'ya yüklü bir tazminat ödeyecekti.¹⁴⁶ Ancak Rusya'nın bu kazançları bölgedeki çıkar hesapları yüzünden başta İngiltere ve Avusturya olmak üzere Avrupalı devletleri telaşa düşürdü. Avrupalı devletler Yeşilköy Antlaşması'nın yeniden düzenlenmesini talep ederek Berlin'de bir kongre toplanması teklifinde bulundular. Tüm Avrupa'ya karşı koyması mümkün olmayan Rusya bu teklifi kabul etmek zorunda kaldı.

Avrupalı devletlerin kaygısı, Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin kayıplarını kısıtlamak değildi. Tam tersine amaçları bu büyük pastanın tamamen Rusya'nın eline geçmesine engel olmak yani kendilerine de pay ayırmaktı. Zaten İngiltere'nin Rus tehdidine karşı Kıbrıs'ı istemesi, aynı şekilde Avusturya'nın da Bosna-Hersek'i istemesi bu yüzdendir. Osmanlı Devleti Avusturya'ya boyun eğmemekle beraber İngiltere'nin kongrede yardım vaadinde bulunmasına kanarak 4 Haziran 1878'de Kıbrıs'ı İngilizlere verdi. Berlin Kongresi (13 Haziran 1878 -7 Temmuz 1878) boyunca Osmanlı Devleti'nin kayıplarının telafisinden ziyade Rusya'nın daha önce elde ettiği kazançların sınırlandırılmasına çalışılmıştır.

Büyük devletler kendi aralarındaki pazarlıklar paralelinde, Paris Antlaşması'nın Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma maddesini bir kenara bırakıp, kendi hisselerine en büyük payı alma telaşına düşmüşlerdir. Nitekim Berlin Kongresi'yle Makedonya dışında Balkanların hemen hemen tamamen elden çıkması, Rusya'nın doğuda Kars, Ardahan ve Batum'u alması, İngiltere'nin Kıbrıs'a yerleşmesi ve daha sonra Yunanistan'ın Tesalya'yı(2 Temmuz 1881),Fransa'nın Tunus'u(12 Mayıs1881) işgal etmeleri de bu pazarlıkların bir neticesidir. Ayrıca Osmanlı Devleti Berlin Kongresi'nde, Hristiyanların yoğun olarak yaşadığı Osmanlı topraklarında Avrupalıların gözetiminde ıslahatlar yapacağını taahhüt etmiştir. Böylece batılı devletlerin Osmanlı Devleti iç işlerine karışmalarını resmi olarak kabul etmiştir.¹⁴⁷

¹⁴⁶ Karpat, **a.g.m.**, s.“gös.yer”

¹⁴⁷ Özcan, **a.g.m.**, s.“gös.yer”

Berlin Kongresi, Bulgaristan'ın topraklarını küçültmekle, Rusya'nın bölgedeki etkinliğini sınırlandırarak Avrupalı devletlerin kaygılarını bir derece de olsa azaltmıştır. Makedonya'nın Osmanlı Devleti'ne iadesi Bulgaristan'ın Akdeniz ile bağlantısını kesmiş ve dolayısıyla da Rusya'nın Akdeniz'e inme amacını engellemiştir. Ayrıca Sırbistan ile Karadağ Osmanlı borçlarının bir kısmını üstlenmek durumunda kalmışlardır. 1877–1878 Savaşı Osmanlı'nın Balkanlar'daki kültürel varlığına da ağır bir darbe indirmiştir. Zira bölgeden Anadolu'ya büyük bir göç gerçekleşmiştir.¹⁴⁸

II. Abdülhamid Berlin Kongresi'nden sonra devletin toparlanabilmesi için rahat bir nefes alabilmeyi umuyordu. Zira tahta çıktığından beri özellikle dış siyasette birbirini ardına cereyan eden meseleler arasında sıkışıp kalınmıştı. Artık fırtına dinmiş ve devlet kaybedilen bir savaşın ardından kendi iç meseleleriyle, başta mülteciler olmak üzere, maliye, dağılan idari düzen ve sarsılan güvenin yeniden kazanılması için çalışmalara başlanması gerekiyordu. Devletin bu şekilli ikinci bir felakete tahammülü olmadığına farkında olan sultan, devlet yönetimini tamamen kendi tekelinde toplamaya yönelmişti. Sultan'ı böyle bir yönelime iten nedenlerin başında devletin en zor günlerini yaşadığı bir zaman diliminde mebusların sergilediği olumsuz tavırların büyük payı vardır. Yine bu süreçte Sultan'ın canına da kasteden iki girişim Sultan'ı derinden etkilemiştir. Bunlar Ali Suavi'nin darbe girişimi ve 1878'de Masonların organize ettiği ve yine Sultan'ın hal'ini amaçlayan hazırlıktı.

II. Abdülhamid'in dikkatini çeken bir diğer önemli mesele ise devlet kadrolarının zaruret durumunda yetişmiş elemandan mahrum olmasıydı. Sultan'a göre Babiâli'deki mevcut kadroların ve devlet adamlarının birçoğu, ülkenin o an içinde bulunduğu hassas durumun gerektirdiği kabiliyet ve kapasiteye sahip değillerdi. Hatta zaman zaman bizzat devlet bakanlarından bazıları aralarındaki çıkar çatışmasını veya ilişkilerini devletin menfaatlerinden çok daha önde tutmaktaydı ve devletin menfaatini ikinci plana atmaktaydı. Avrupalı büyükelçilerle aşırı yakınlık içerisinde olanlar sanki onlara çalışıyormuş gibi bir durum içerisindeydiler. Tüm bu meselelerden dolayı kendi iç dünyasına çekilen II. Abdülhamid, devleti tek adam olarak idare etme hususunda kendini ikna etmiş durumdaydı.¹⁴⁹

¹⁴⁸ Karpat, **a.g.m.**, s.878.

¹⁴⁹ Özcan, **a.g.m.**, s.917-918.

2.1.4. II. Abdülhamid'in Dış Politikası

II. Abdülhamid Dönemi dış siyasetinin, kendinden önceki ve sonraki dönemlerle kıyaslandığı zaman daha istikrarlı ve daha başarılı olduğu görülmektedir. Doksanüç Harbi akabinde, devletin kendini toparlayabilmesi ve içte öngörülen reform hamlelerinin sağlıklı bir şekilde yerine getirilebilmesi için acil ve uzun süreli bir barışa ihtiyaç olduğu kararına varan Sultan Abdülhamid, bu kararını gerçekleştirebilmek için, bir taraftan tarafsızlık politikasıyla büyük devletlerin kendi aralarındaki rekabet ve çıkar çatışmalarından faydalanmaya, diğer taraftan da yabancı devletlerle Osmanlı Devleti arasında ortaya çıkan meselelerde mümkün olduğu kadar sulh yolunun takip edilmesi ve meselelerin barış yoluyla çözüme kavuşturulmasına çalışmıştır. Zaman zaman bu tutumundan dolayı pasiflik hatta korkaklık ile suçlanmasına rağmen bu politikasında ısrar edecektir ve bunda da ne kadar isabetli bir karar aldığı daha sonra gelişen hadiselerden rahatlıkla anlaşılacaktır.¹⁵⁰ Sultan II. Abdülhamid'in belki de en başarılı olduğu saha dış politikadır. Sultan dünyadaki politik gelişmeleri yakından takip etmek üzere sarayda bir çeşit bilgi merkezi kurmuştur. Türkiye ile ilgili dünyada çıkan bütün yazılar, kararlar dış temsilcilikler vasıtasıyla burada toplanmakta ve değerlendirilmekteydi. Padişah gerekli gördüğü vakit yerli ve yabancı bilim adamlarından veya merak ettiği konunun uzmanlarından ve muhataplarından da bilgi almaktaydı.

Sultan II. Abdülhamid'in dış politikası temel prensip olarak basit ancak uygulama noktasında zor bir politikaydı. Zira o dönem itibariyle dünyanın önde gelen tüm devletlerinin rekabet sahası Osmanlı mülkü iken tarafsızlık politikasının uygulanması çok zordu. Fakat buna rağmen Sultan Abdülhamit, 1878'den 1900'lerin başına kadar başarılı bir şekilde bu politikayı uygulamıştır ve bağımsız bir tutum sergilemiştir. Hiçbir devletle devamlı bir yakınlaşma veya antlaşmaya yanaşmamıştır. Devletlerarasındaki hatları derinleştirmek için bir takım politikalar ortay koymuştur. II. Abdülhamit'in bu dönemde en çekindiği devlet İngiltere'dir. Bu yüzden de uluslar arası arena da İngilizlerin rakibi olan Ruslarla iyi ilişkiler kurma yoluna gitmiştir.

Yine Mısır'da İngilizlerin karşısına aynı bölge ile ilgilenen Fransızları çıkarmıştır. Sultan ince hesaplara dayanan bir politikayla İngilizlerin etkinliğini kırmaya

¹⁵⁰ Özcan, a.g.m., s.919.

çalışmıştır. Büyük güçleri her fırsatta birbirine düşürmeyi dış politikanın temel unsuru haline getiren padişah, Kuzey Afrika'da ise İtalyanlar ile Fransızları karşı karşıya getirmiştir. Devletin temel dayanağı olarak kabul ettiği Müslüman tebaaya ise ayrı bir ilgi ve alaka göstermiştir. İngiltere'nin Mısır ve Arabistan'da ilmi araştırmalar adı altında, bölge halkını ve idarecilerini Osmanlı Devletine karşı kışkırtma faaliyetlerini yakından takip etti. İngilizlerin, Araplar arasında Osmanlı aleyhine körüklediği konulardan biri halifelik meselesiydi. Müslümanların devlet başkanı olacak kişinin Kureyş sülalesinden olması gerektiği gibi bir tezi ortaya atıp, Sultan II. Abdülhamit'in halifeliğini tartışma konusu yaparak bu konuda bölge ile Osmanlı Devleti arasında bir ihtilaf doğurmaya çalıştılar ancak bunda başarılı olamadılar.

II. Abdülhamid, İngilizlerin Arap milliyetçiliğini yeniden hortlatmayı amaçlayan bu girişimine "Panislamizm" politikasıyla karşılık verdi. Müslümanlar arasında birlik sağlanması adına faaliyete geçti. İyi yetişmiş, tecrübeli ve bilgili devlet adamlarını, Anadolu ve Suriye başta olmak üzere Afrika ve Arabistan topraklarına gönderen Abdülhamid bu süreçte önde gelen kabile reisleri ve şeyhlerden de faydalanmıştır. Halifelik sıfatını en etkin bir biçimde kullanan Sultan Abdülhamit, bu yolla panislamist politikayı yaymaya çalıştı. Onun bu konudaki girişimleri o kadar etkili olmuştur ki Pekin'de onun adına bir İslam Üniversitesi açılmıştır ve kapısında da Türk bayrağı dalgalanmıştır. Araplar arasında da etkisini kısa sürede gösteren bu politika başta İngilizler olmak üzere batılı devletleri pek çok noktada geri adım atmaya zorlamıştır. Yine bu politikanın tesiriyle İngiltere'nin Arabistan Yarımadasında oynadığı oyunlara set çekilmiştir.¹⁵¹

2.1.5. II. Abdülhamid'in Reformları

1878 yılından sonra II. Abdülhamid iç politikada son derece sert bir tutum takındı. Devletin tüm idaresini Yıldız Sarayı'ndan yürütmeye başladı, güçlü bir hafiyeye teşkilatı kurdu. II. Abdülhamid bunun hoş bir uygulama olmadığını biliyordu ancak hem şehzadeliğinde hem de saltanatının ilk yıllarında şahit olduğu entrikalar onu bu uygulamayı başlatmasına sebep oldu. II. Abdülhamid'in Sultan Abdülaziz'in ölümünden sorumlu tuttuğu Midhat Paşa ve arkadaşları Yıldız Sarayı'nda kurulan özel bir mahkemede yargılandı. Bu kişiler hakkında idam kararı çıkmasına karşılık Sultan

¹⁵¹ Küçük, a.g.m., s.219-220.

Abdülhamid bu kararın icrasına engel olarak cezayı müebbet hapse çevirdi. II. Abdülhamid'in iç politikada sert bir tutum sergilemesi, dış politikada daha istikrarlı bir yol takip etme gerekliliğinden kaynaklanmaktaydı. Çünkü iç politikadaki çalkantılar durulmadan dış politikada sağlıklı adımlar atılamamaktaydı.¹⁵²

Sultan II. Abdülhamid bu şekilde şahsi otoritesini tesis ettikten sonra, içte istikrarı sağlamak, dışta müdahaleleri önleyip devlet itibarını arttırmak ve maliyeyi düzene koymak için bir dizi çalışmalar başlattı. Islahat Fermanı'ndan beri devletin sırtında ağır bir yük olan ve zaman zaman büyük devletler tarafından baskı unsuru olarak ta kullanılan dış borçların kapatılması meselesine öncelik veren Sultan, 20 Aralık 1881'de Osmanlı Devleti'nden alacağı olan Avrupalı devletlerin temsilcileriyle Muharrem Kararnamesi adı verilen bir antlaşma imzaladı. Borçların ödenmesi için alacaklı devletlerin Duyun-ı Umumiye (Borçlar Komisyonu) kurmalarına izin verildi. Devlet gelirlerinin belli bir kısmı dış borçlara ayrıldığı gibi, yine aynı gayeye hizmet etmesi için devletin yeraltı ve yerüstü kaynaklarının bir kısmının işletim hakkı da yabancı şirketlere ve bankalara devredildi. Yine II. Abdülhamid döneminde mali alanda sıkı bir tasarrufa gidilmiştir. Devletin içinde bulunduğu mali zorluğun yanı sıra zaten II. Abdülhamit karakter olarak savurganlıktan uzak ve israfı sevmeyen bir yapıya sahipti. Fakat Sulta'nın tüm çabalarına rağmen devlet mali açıdan hiçbir zaman rahat olamamıştır. Özellikle memur maaşlarının ödenmesi noktasında büyük güçlükler yaşanmıştır.¹⁵³ Sultan II. Abdülhamid dönemindeki mali sıkıntı sadece Osmanlı Devleti'ne mahsus bir durum değildir. Zira o dönemde (1878–1900) bütün dünyada iktisadi bir buhran hüküm sürmekteydi. Fakat diğer ülkeler gümrük duvarlarını yükselterek bu buhrana karşı kendilerini bir nebze de olsa rahatlatırken, maalesef Osmanlı Devleti kapitülasyonlar yüzünden bunu yapamamış ve bu buhranı ağır bir şekilde yaşamıştır. Tüm alanlarda etkisini gösteren mali sıkıntı, yatırımları zora sokmuş, tarımsal üretimi düşürmüştü ve bu da devlet gelirlerinin büyük bir kısmını kesintiye uğratmıştır. Demiryolu, karayolu, su yolu, sulama, liman işletmeciliği, toprak geliştirme reformları ve tarımsal kredi çalışmaları gibi pek çok önemli proje maalesef hayata geçirilememiştir.¹⁵⁴

¹⁵² Küçük, **a.g.m.**, s. "gös.yer"

¹⁵³ Özcan, **a.g.m.**, s. "gös.yer"

¹⁵⁴ Akarlı, **a.g.m.**, s.258.

Ancak tüm sıkıntılara rağmen II. Abdülhamid, günümüz modern Türkiye'sinin temellerini oluşturan hususlarda önemli reformlar ortaya koymuş ve hayata geçirmiştir. Onun döneminde gerçekleştirilen en önemli reformlardan biri eğitim alanında olmuştur. Modern bir eğitim sisteminin temellerini atan II. Abdülhamid, başta Türkiye olmak üzere Osmanlı Devleti'nin Arap topraklarındaki eğitim sisteminin de mimarıdır. 1869'da kabul edilmesine rağmen ancak 1879'larda uygulanmaya koyulabilen Maarif-i Umumiye Nizamnamesi(Genel Eğitim Düzenlemesi) modern eğitimin temelini teşkil etmekte olup, bu nizamname, ilk, orta ve lise olmak üzere üç kademeli eğitim anlayışını öngörüyordu. Eğitim sisteminin yaygınlaşması sayesinde, II. Abdülhamid döneminde liselerin(rüştiyeler)sayısı iki katına, ilkokulların sayısı da üçe katına ulaşmıştır. Genel eğitimin yanı sıra devlet memurlarının da iyi bir şekilde yetiştirilmesi için daha üst düzey okullarda bu dönemde açılmıştır. Bu okullar arasında Mülkiye Mektebi, Maliye, Donanma, Ticaret, Hukuk, Tarım ve Güzel Sanatlar sayılabilir.¹⁵⁵

Padişahın arzu ettiği bütün reformlar hayata geçirilememiştir olmakla beraber oldukça önemli adımlar atılmıştır. Eğitim, bayındırlık ve tarım alanlarında önemli atılımlar gerçekleştirildi. Ülkenin eğitim seviyesini en üst düzeylere taşıyan Sultan, ayrıca kültürel alanlarda da önemli çalışmalar yaptı. Bu dönemde Müze-i Hümayun(Eski Eserler Müzesi), Askeri Müze, Bayezid Kütüphanesi-i Umumisi, Yıldız Arşivi ve Kütüphanesi gibi kültür müesseseleri de kurulmuştur. Sağlık alanında da önemli çalışmalar yapılmıştır. Tıbbiye'de öğretim dili Fransızcadan Türkçeye çevrildi. Haydarpaşa Tıbbiyesi, Şişli Etfal Hastanesi ve masraflarını kendi şahsi parasından karşıladığı Darülaceze onun sağlık alanında yaptığı reformlardandır. Memleketin tamamında faaliyete geçen ticaret, ziraat ve sanayi odaları da onun zamanın da kurulmuştur. Askeri ıslahat için Almanya'dan uzmanlar getirildiği gibi, Almanya'ya da eğitim için Türk subaylar gönderilmiştir. Ordu yeni silahlarla donatılmıştır. Yine ceza ve ticaret usulü kanunları da bu dönemde çıkarıldı.¹⁵⁶ Devlet memuriyetinde atama, yükseltme ve emeklilik gibi işler de ilk kez düzene kondu. Bugünkü Danıştay'ın atası olan Şura-yı Devlet işlerlik ve etkinlik kazandı. Yine adli alanda devrine göre çok ileri ufuklu uygulamalar bu dönemde hayata geçirilmiştir.¹⁵⁷

¹⁵⁵ Karpat, **a.g.m.**, s.882-883.

¹⁵⁶ Küçük, **a.g.m.**, s.221.

¹⁵⁷ Akarlı, **a.g.m.**, s.260.

Ancak tüm bu güzel gelişmelerin yanı sıra devlet büyük bir iktisadi çıkmazın içerisinde bulunmaktaydı. Mali darlık yüzünden yer yer patlak veren iç ayaklanmalar, yeni yeni muhtariyet istekleri, dış politikada karşılaşılan güçlükler, devletin işleyişindeki aksamalardan doğrudan etkilenen genç memur ve subaylar arasında devlete karşı tepkilerin doğmasına ve zamanla da gizli bir muhalefet cephesinin oluşmasına neden oldu. Devrin aydınları devletin kurtuluşu için tek çıkar yolun meşrutiyet olduğuna inanıyorlardı.¹⁵⁸

Bu inanç etrafında toplanan aydınlar II. Abdülhamid'in Kanun-ı Esasi'yi yürürlükten kaldırması ve Meclis-i Mebusan'ı kapatmasını bir türlü kabul edememişlerdi. Bu dönemde II. Abdülhamid'e karşı muhalefeti arttıran diğer gerekçe ise onun "istibdat" yani sıkıyönetimi veya diğer bir ifadeyle iç politikadaki otoriter tutumudur. Yetkinin tamamen padişahın ve sarayın eline geçmesi, Babîâli'nin, ulemanın ve ordunun tesiri ve faaliyeti en aza indirilmiş ve muhalif sesler çeşitli yollarla susturulmuştur. Bu gelişme ise meşrutiyet yanlısı aydınları hayal kırıklığına uğratmıştır. 1878 Berlin Antlaşması'yla doğu da ve batı da kaybedilen topraklar ise aydınlar arasında "bu devlet nasıl kurtulur.?" sorusunun yeniden ve daha sık sorulmasına sebep olmuştur. Bu sorulara verilen cevaplar ise;

1. II. Abdülhamid'in devrilip, Meclis'in açılması ve Kanun-ı Esasi'nin tekrar yürürlüğe konulması.
2. Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunması.
3. Irkı, dini, mezhebi ne olursa olsun tüm devlet tebaasının Osmanlı üst kimliği altında birleşmesi.
4. Düşman tecavüz ve müdahalesinin önlenmesi.
5. Kapitülasyonların kaldırılması.
6. Reformların yapılması

şeklinde devam etmekteydi. 1878–1908 yılları arasında II. Abdülhamid rejimine karşı oluşan ve gittikçe muhalefetin ana hedefleri bunlardan ibaretti. Bu muhaliflerin düşünceleri farklı noktalarda yoğunlaşsa da ortak oldukları nokta II. Abdülhamid'in devrilmesi ve Meşrutiyet'in ilanıydı.¹⁵⁹ Devletin özellikle batı topraklarında başlayan ve

¹⁵⁸ Küçük, **a.g.m.**, s. "gös.yer"

¹⁵⁹ Bayram Kodaman, "II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1914)", **Türkler**, C.13, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s. 168-169.

muhalif unsurların körüklediği isyanlar, II. Abdülhamid'i ve hükümetini zor durumda bırakmaya başlamıştır. Makedonya'da Üçüncü Ordu bünyesinde başlayan ayaklanma daha sonra Edirne'deki İkinci Ordu'ya da sıçramıştır. 20 Temmuz 1908'de Manastır'ın Müslüman halkı ayaklanmış ve şehrin cephaneliğini ele geçirmişti. Bu hadisenin tetiklediği olaylar zinciri büyümüş ve Balkanlardaki diğer şehirlerde de ayaklanmalar başlamıştı. Bu gelişmeler üzerine Abdülhamit'e anayasayı yeniden yürürlüğe koymasını yönünde talepler iletilmiş ve Sultan II. Abdülhamid'te 23 Haziran 1908'de meclisi açıp anayasayı yeniden yürürlüğe koymuştur.¹⁶⁰

Ancak II. Meşrutiyet'in ilanı da devletin içinde bulunduğu kötü duruma beklenen çözümü getirmemiş, hatta işler iyice çığırından çıkmıştır. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu 5 Ekim 1908'de Bosna-Hersek'i işgal etmiş, hemen ardından Bulgaristan bağımsızlığını ilan etti ve Girit'te Yunanistan ile birleştiğini duyurdu.¹⁶¹ 17 Aralık 1908'de bizzat Abdülhamit'in açtığı meclis faaliyetlerine başlamıştır. Ancak söz konusu meclisin açılmasıyla beraber kargaşa da başlamıştır. Zira mecliste etnik olarak 147 Türk, 60 Arap, 27 Arnavut, 26 Rum, 14 Ermeni, 10 Slav ve 4 Musevi milletvekili vardı. Her etnik unsur kendi mensubu olduğu milletin meselelerinin çözümü için çabalamaktaydı. Ayrıca milletvekilleri Müslümanlar ve gayrimüslimler olarak ayrıldıkları gibi ayrıca Müslümanlar kendi aralarında İttihat ve Terakki yanlıları ile Abdülhamit yanlıları olarak ta gruplara ayrılmaktaydılar. Meclis içerisindeki bu bölünmeler sonu gelmeyen tartışmaların yapılmasına icraat olarak ise en ufak bir ilerlemenin yapılamamasına neden oldu.¹⁶²

Bu süreçte patlak veren 31 Mart Vakası ise II. Abdülhamid'in devrilmesine giden sürecin en son basamağını teşkil etmekteydi. 13 Nisan 1909'da patlak veren bu hadisenin hemen ardından Ermeniler Adana'da büyük bir ayaklanma başlattılar. İstanbul ise tarihin en karmaşık günlerini yaşamaktaydı. Bu gelişmeler üzerine Selanik'ten gelen Hareket Ordusu 23-24 Nisan 1909 gecesi İstanbul'a girerek yaklaşık 11 gündür devam eden kargaşaya son verdi. Bu arada Yeşilköy'de toplanan ve II. Abdülhamid'in hal'ine karar veren Meclis-i Milli azaları, asayiş sağlandıktan sonra 26 Nisan 1909'da İstanbul'a dönerek bir gün sonra tekrar bir toplantı yaparak II.

¹⁶⁰ Karpat, **a.g.m.**, s.886-887.

¹⁶¹ Küçük, **a.g.m.**, s.222

¹⁶² Karpat, **a.g.m.**, s.“gös.yer”

Abdülhamid'in hal'i meselesini kesin karara bağladılar.¹⁶³ 27 Nisan 1909 günü II. Abdülhamid tahtan uzaklaştırıldı. Selanik'te ev hapsine tabi tutuldu. Balkan Savaşı sırasında Abdülhamid, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ve bir doktorun gözetiminde tutulmak üzere İstanbul'a Beylerbeyi Sarayı'na getirildi. Sultan II. Abdülhamid burada 18 Şubat 1918'de vefat etti.¹⁶⁴

2.2. II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ'NDE IRAKLA İLGİLİ HAZIRLANAN LAYİHALAR

II. Abdülhamid yönetimi, bütün imparatorlukta özellikle de Müslümanların çoğunlukta olduğu bölgelerde bir dizi reform hazırlığına girişmiştir. Bu dönem boyunca özellikle de Irak için ayrıntılı reform çalışmaları hazırlandı ve uygulanmaya çalışıldı. Bütün bu reform çalışmaları zirai gelişme, sulama, nehir ulaşımı, demir yolu, aşiretlerin iskanı, idari ve askeri meseleler gibi konular üzerinde yoğunlaşmaktadır. Osmanlı yönetimi Irak'ın, sulama, ulaşım ve aşiretlerin iskanı gibi temel problemlerinin halledilmesi durumunda, bölgenin büyük bir gelişme göstereceğinin inancındaydı. Ancak reformların bir kısmı başarıyla tamamlanırken bir kısmı, mali ve idari problemlerin yanı sıra aşiretlerin sonu gelmeyen ayaklanmaları gibi meselelerden dolayı yarım kalmış ve hayata geçirilememiştir.¹⁶⁵

II. Abdülhamid, özellikle 1877–1878 Osmanlı- Rus Harbi'nin sona ermesinden sonra ülke genelinde, devletin kötü gidişatına son vermek adına ciddi bir takım reform çalışmaları başlatmıştır. II. Abdülhamid'in reform çalışmalarının ağırlık merkezi, devletin temel dayanağı olarak gördüğü Müslümanlar ve Müslümanların yoğun olarak yaşadığı bölgelerdi. Özellikle Arabistan yarımadası ve Irak, bu reform çalışmalarının en yoğun bir şekilde takip edildiği ve üzerine düşüldüğü bölgelerdi.

Çünkü özellikle bu bölgelerde Osmanlı Devleti hâkimiyetinin başlamasından beri bir türlü sükûnet sağlanamamış ve her geçen gün de kargaşa ve karışıklıklar artmaya başlamıştı. Ayrıca da başta İngilizler olmak üzere batılı devletlerin bölgeye olan ilgisi ve müdahalesi de artmaktaydı. II. Abdülhamid bu gelişmeler çerçevesinde bölgeyle yakından ilgilenmeye başlamış ve tasarlamış olduğu reform çalışmalarını da

¹⁶³ Küçük, **a.g.m.**, s. "gös.yer"

¹⁶⁴ Karpat, **a.g.m.**, s. "gös.yer"

¹⁶⁵ Çetinsaya, "Irak" maddesi, **a.g.e.**, s. "gös.yer"

acilen bu bölgede uygulamaya çalışmıştır. Ancak söz konusu bölge gerek etnik ve gerekse dini inançlar açısından çok renkli bir yapıya sahipti.

Ayrıca bölge halkının %80'e yakını göçebe bir hayat tarzı içerisinde hayatını devam ettirmekte ve de sosyal yapı olarak aşiret düzeni hüküm sürmekteydi. Dolayısıyla gerek etnik, gerek dini ve gerekse sosyal yapı açısından bakıldığında, bölgede tatbik edilmek istenen reformların kolayca hayata geçirilmesi ve doğru hamlelerin yapılması için bölge hakkında iyi derece de bilgiye sahip olmak ve bu bilgiler ışığında reform hamleleri yapmak gerekiyordu.

II. Abdülhamid, bölge de hayata geçirilmek istenen ıslahatların doğru bir şekilde tespiti, sağlıklı bir şekilde tatbiki ve arzulanana neticenin alınması için bölgeyle alakalı ön bilgi edinmek adına, gerek doğrudan merkezden atanan veya gerekse bölgede ikamet eden devlet memurları veya diğer güvenilir kişi ve kaynaklar vasıtasıyla bölgeyle alakalı bir takım raporlar hazırlatmıştır. II. Abdülhamid'e bölgeyle alakalı bilgiler veren ve yapılması gereken ıslahatlar hakkında, bölgenin dini, etnik ve sosyal yapısını da göz önünde bulundurarak, neyin nasıl yapılması gerektiği hususunda tavsiyelerde bulunan bu raporlar incelendiğinde ön plana çıkan hususlar, bölgenin güvenliği ve müdafaasından sorumlu 6. Ordu'nun genel durumu, söz konusu ordunun eksikleri ve bu konudaki ıslahat teklifleri, bölge aşiretlerinin durumu ve iskanı meseleleri, bölgenin toprak yapısı ve iktisadi durumu gibi temel meselelerdir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde II. Abdülhamid'e Irak ile ilgili olarak sunulan 8 adet layiha mevcut olup bu layihalardan 6 tanesinin transkripsiyonunu yaparak çalışmamızda değerlendirmeye gayret ettik. Söz konusu layihalardan özellikle Müşir Nusret Paşa Layihası son derece kapsamlı bir çalışma olup sadece Irakla ilgili değil, aynı zamanda Necid kıtasıyla ilgili de ayrıntılı bilgiler içermektedir. Nusret Paşa, hazırlamış olduğu layihasını birbirinden bağımsız olmamakla beraber maddelendirmek suretiyle kaleme almıştır. Bölgenin genel durumundan devlet memurlarının tutum ve davranışlarına, İngiltere ve Rusya'nın bölge üzerindeki faaliyetlerine, Ermenilerin bölgede Rus ve İngiliz oyunlarına nasıl alet oldukları gibi pek çok önemli mesele de son derece değerli bilgiler sunmaktadır. Ayrıca bölgedeki aşiretlerin iskanı ve yapılması planlanan ıslahatlar hakkındaki tavsiyeler bakımından da söz konusu layihalar arasında en kapsamlı bilgi veren Nusret Paşa'nın layihasıdır. Yine Süleyman Paşa Layihası da

Irakla ilgili kapsamlı bir çalışmadır. Diğer layihalar ise belli konular üzerinde yoğunlaşmış olup, örneğin 6. Ordunun durumu ve ıslahı meselesi gibi, yine bölge ile alakalı yapılması planlanan ıslahat çalışmaları için önemli ayrıntılar, bilgiler ve tavsiyeler içermektedirler.

2.2.1. Basra Mutasarrıfı Mazhar Mühürlü Layihası

Basra Mutasarrıfı Mazhar Mühürlü'nün layihası¹⁶⁶ “Hatt-ı Irakiye'nin İmarına Mevkuf-ı Aleyhi Olan Vesait Hakkında Basra Mutasarrıfı'ndan Takdim Kılınan Layihadır” başlığı ile başlamakta olup, hicri 29 Şevval 1297(5 Ekim 1880) tarihli ve yaklaşık dört sayfadan ibarettir. Mazhar Mühürlü layihasının ilk sayfasında, kendisinin kırk yıllık memur olduğunu ve bu kırk yılın tamamının da Irak topraklarındaki her bir kaza ve sancakta bulunmak kaydıyla, küçük büyük pek çok devlet memurluğunda geçtiğini ve bu süre zarfında, bölge arazisinden aşiretlerin hal ve tavırlarına varıncaya kadar ne olup bittiğini bizzat tecrübe ederek öğrendiğini belirtmekte ve bunca yıllık memuriyetin on beş yılının da mutasarrıflıkla geçtiğini ifade etmektedir.

Ancak Mazhar Mühürlü, Irak ile ilgili bu kırk yıllık tecrübesine rağmen ayrıntılı bir layiha hazırlamamış olup, Irak'taki aşiretler ve toprak yapısıyla alakalı bir takım genel bilgiler sunmakla yetinmiş, layihasının son bölümlerinde de bu konuya açıklık getirerek bölgeyle alakalı bunca yıllık tecrübesini, bildiklerini, gördüklerini ve yapılması planlanan ıslahat için sunmayı düşündüğü tekliflerini ta Basra'dan yazı ile ifade etmenin mümkün olamayacağını söyleyerek, en kısa zamanda ve izin verilmesi halinde bizzat payitahta gelerek sunmak istediğini belirtmiştir.

Mazhar Mühürlü Irak'ın, Diyarbekir vilayeti sınırından Necid'e kadar, sahip olduğu büyüklük bakımından Avrupa devletlerinden birinin toplam mülküne karşılık gelen arazisi ve içerisinden akan Fırat, Dicle ve Diyale nehirlerinin her birinin ise bir Nil'e benzediğini belirterek, bu nehirler ve bu nehirlerden çoğalan kanallar ve kollar vasıtasıyla tüm arazisinin sulanabilecek bir yapıda olduğuna dikkat çekmektedir.

Yine bu toprakların, tarihin en ihtişamlı devletlerine ve hükümdarlarına başkentlik ettiği zamanlarda zenginliği ve mamuriyeti ile hayranlık duyulan memleketlerin başında geldiğini belirten Mazhar Mühürlü, son zamanlarda bölgede

¹⁶⁶ BOA, YEE, 9/8, 29 L 1297.

cereyan eden hadiselerin bu tarihi coğrafyaya gölge düşürdüğünü ifade etmektedir.

Bölgenin içinde bulunduğu üzücü durumu bu şekilde dile getiren Basra Mutasarrıfı, Irak'ın sahip olduğu bu geniş ve verimli araziye rağmen topraklarının bugün ancak onda birinde ziraat yapılabildiğine ve geri kalanının harap bir halde bulunduğuna dikkat çekmektedir. Irak topraklarının durumunu bu şekilde ifade eden Mazhar Mühürlü, bu büyük coğrafyanın içerisinde hayatını devam ettiren milyonlarca nüfusunda yine onda biri kadarının yerleşik hayat sürmekte olduğunu belirtip, geri kalan onda dokuzunun çadırlarda ve bir yerde yerleşik olmayan kabile ve aşiretler halinde hayatlarını idame ettirdiklerini belirtmektedir.

Söz konusu göçebe aşiretlerin iki kısma ayrıldığını ifade eden Mazhar Mühürlü, bir kısım aşiretin ziraat ve çiftçilikle meşgul olan ikinci, çiftçi taifesinden olduğunu, hatta söz konusu göçebe nüfusun büyük bir kısmının bu şekilde yani ziraatla meşgul olduklarını, ancak bu grubun kendilerine ait arazileri olmadığından sürekli olarak yer değiştirdiklerini, gezip dolaşarak şunun, bunun arazisinde ziraat yaparak o sene eline geçen az miktardaki mahsulle hayatlarını devam ettirdiklerini belirtmektedir.

İkinci kısım aşiretlerin ise bedevi aşiretler olduğunu ifade eden Mazhar Mühürlü, bu aşiretlerin hiçbir şekilde ziraat veya çiftçilikten anlamadıklarını sadece koyun, keçi veya deve sürülerini otlatmak için her mensim ve her vakit gezip dolaşan ve tabii ki çadırda yaşamlarını sürdüren insanlar olduklarını belirtmektedir. Bu durumda Osmanlı kanun ve nizamlarının sadece bölge nüfusu içerisinde yerleşik olarak hayatlarını idame ettiren insanlar üzerinde geçerli olduğunu, nüfusun çoğunluğunu oluşturan göçebelerin ise hiçbir şekilde kanun ve nizam tanımadığını belirten Mazhar Mühürlü, bu insanların kesinlikle medeniyet nimetlerinin farkında olmadığı ifade etmektedir.

Bölgenin arazisiyle ilgili de önemli bilgiler sunan Mazhar Mühürlü, bu hususta bölgenin şu anki arazisinin içinde barındırdığı nehirler ve su kanallarıyla sulanabilecek bir yapıya sahip olduğunu hatta bir zamanlar bölgeden elde edilen mahsulün, ihtiyaç fazlasının bir bölümünün İstanbul'a gönderildiğini bir bölümünün de Basra kapısıyla Avrupa'ya ihraç edildiğini belirtmektedir. Geçmişte bu denli zenginliğe sahip Irak topraklarının yakın bir zaman önce yaşadığı bir kıtlığa da dikkat çeken Mazhar Mühürlü, bu kıtlık sürecinde pek çok insanın hayatını kaybettiğini ve Hindistan'dan

bölgeye zahire taşınarak bu felaketin atlatıldığını ifade etmektedir. Mazhar Mühürlü, Irak'ın yaşadığı bu kıtlığa gerekçe olarak ise tarımsal üretimin sadece bir yıllık yiyecek ve diğer ihtiyaçlar göz önüne alınarak üretildiğini, yani ziraat ve çiftçiliği zenginliği arttırmak ve tasarruf sağlamak gibi ileriye dönük amaçlara göre yapılmamasından kaynaklandığını göstermektedir.

Mazhar Mühürlü, bölgenin içinde bulunduğu sıkıntıları bu şekilde dile getirdikten sonra vakit kaybedilmeden bölgenin imarını sağlayacak hususların araştırılması işiyle uğraşılması gerektiğini belirtip, bu konuda fazla teferruata girmeden bazı ıslahat tavsiyelerinde de bulunmuştur. Mazhar Mühürlü, evvela bozulmuş sulama kanallarının tamir edilmesi ve gerekirse yenilerinin yapılmasını ve böylece ziraatın yeniden bölgede iyi bir seviyeye getirilmesini, halkın ve aşiretlerin bu işe sevk ve teşvikinin sağlanmasını ölü, sahipsiz ve boş toprakların tamamen canlandırılması için gerekli tedbirlerin alınması gibi bazı tavsiyelerde bulunmaktadır. Ancak devlet hazinesinin o dönemde bunu kaldıramayacak bir halde olduğunun da farkında olan mutasarrıf, bu konuda da arzulanan imar ve ıslahın öyle bir iki sene içerisinde gerçekleşmesinin mümkün olmayacağını ifade ederek, bu konuda acele etmeden yavaş yavaş ilerleme sağlanmasını tavsiye etmektedir. Öncelikle su kanallarının tamiriyle işe başlanmasını ve buradan elde edilecek ziraat gelirleri ve taşımacılık gelirlerinden yılsununda arttırılabilen az bir miktarın tekrar bölge için yatırıma dönüştürülmesini ileri süren Mazhar Mühürlü, bu şekilde yıldan yıla arttırılacak gelirlerle bölgenin imarının yavaş yavaş yapılabileceğini belirtmektedir. Bu yolla devlet hazinesine yük olmadan, her sene bölgeden elde edilen gelirlerin bir miktarının bölgenin imarı ve ıslahı için ayrılmasının yeterli olacağını ve sermayenin bölgenin kendi imkânlarıyla sağlanabileceğini fikrini ileri sürmektedir.

2.2.2. Süleyman Hüsni Efendi Layihası

Süleyman Hüsni Efendi tarafından hazırlanarak II. Abdülhamit'e sunulan layiha, Hicri 9 Ramazan 1309(7 Nisan 1892), Rumi 26 Mart 1308(9 Eylül 1892) tarihini taşımakta olup, "Hatt-ı Irakiyye Islahatı Hakkında Layihadır" ibaresi ile başlayıp, Süleyman Hüsni Efendi'nin mührü ile sona eren, 24 sayfa ve 12 maddeden ibaret olan bir layihadır.¹⁶⁷

¹⁶⁷ BOA, YEE, 9/34, 9 N 1309.

Süleyman Hüsnü Efendi'nin layihası incelendiğinde Irak bölgesinin o dönem itibariyle sahip olduğu ekonomik, siyasi, sosyal, etnik ve dini yapısı hakkında son derece kapsamlı bilgiler elde edilmektedir. Ayrıca başta eğitim olmak üzere bölgenin güvenliği gibi meselelerde de önemli tespitlerde bulunan Süleyman Hüsnü Efendi, hazırlamış olduğu layiha ile günümüzde bile Irak'ta hala çözüme kavuşturulamamış pek çok konuda, o döneme ait çok değerli ipuçları vermektedir.

Süleyman Hüsnü Efendi layihasında konuları herhangi bir başlık ya da sınıflandırmaya tabi tutmadan kaleme almıştır. Ancak ele alınan konuların daha düzenli bir şekilde değerlendirilmesini sağlamak adına, biz layihada değinilen konuları belli başlıklar altında değerlendirerek incelemeye çalıştık.

2.2.2.1. Bölgenin İdari, Siyasi ve Etnik Durumuna Dair Değerlendirmeler

Süleyman Hüsnü Efendi Layihasında Irak'ın Bağdat, Basra ve Musul vilayetlerinden ibaret olduğunu ve söz konusu vilayetlerin halkının etnik olarak; Türk, Arap ve Kürtlerden, mezhep olarak ta; Sünni, Vehhabi, Caferi, Yezidi, Aliyyullahi gibi mezheplere tabi olan fırkalardan ibaret olduğunu belirtmektedir. Sünnilerin genelinin Şafi ve Hanefi mezhebine tabi olduklarını ifade etmektedir. Caferi'nin ise Usuli, Şeyhi ve Ahbari gibi kısımlara tabi olduklarını belirten Süleyman Hüsnü Efendi, bölgede Hıristiyan ve Yahudi inancına mensup insanların olduğunu ancak bunların dikkate alınacak kadar çok olmadıklarını ifade etmektedir.

Müellif bu bilgilerin ardından bölgenin nüfusu hakkında da önemli bilgiler vermektedir. Süleyman Hüsnü Efendi'nin tespitlerine göre, Musul ve Bağdat'ta Türkler ve Kürtlerin yanı sıra özellikle Bağdat'ta Araplar çoğunlukta iken, Basra'da tamamen Araplar çoğunlukta iken, Musul vilayetinin geneli Sünni iken, Caferi'nin Usuli fırkası ve Yezidi ile Aliyyullahi fırkasına tabi bir hayli insan bulunmaktadır. Bağdat'ta halkın çoğunluğu Caferilerin Usuli fırkasına tabi iken, geri kalanların büyük bir kısmı Sünni inanç üzerinedir ve çok az da olsa Aliyyullahi ve Caferi'nin Şeyhi fırkasına tabi kimselerde vardır. Basra vilayetinde ise durum aynen Bağdat'ta olduğu gibidir ve halkın çoğunluğu Caferi'nin Usuli fırkasına tabi olup geri kalanların çoğunluğu Sünni inanç üzerine olup, az miktarda da Vehhabi ve Caferi'nin Ahbari fırkasına mensup olanlar vardır. Bölgede Hıristiyan dinine mensup olanlar ise; Katolik-Keldani, Katolik- Süryani, Ermeni-Katoliği ve Ermeni- Protestan'ı ve Nasturi

gibi fırkalara bölünmüş halde olup, bunların bölgede herhangi bir siyasi etki yapabilecek kadar çok olmadıklarını belirtmektedir. Süleyman Hüsnü Efendi bölgede kullanılan dilleri ise yoğunluk ve önem sırasına göre; Arapça, Türkçe, Kürtçe ve Ermenice olarak ifade etmektedir.

Süleyman Hüsnü Efendi bölgede ortaya çıkan ve temelde İslam'dan doğan ancak sonradan dalaletle sapan, Şia, Vehhabi, Yezidi gibi fırkaların irşat ile hidayet yoluna sokulmasının çok kolay olduğunu, bu amaçla yapılacak irşadın esaslarının belirlenerek icra edilmesini müteakip 4-5 sene içerisinde birçok insanın İslam'ın temel esaslarına yeniden bağlanacaklarını ifade etmektedir. Süleyman Efendi bunun için Şeyhülislam denetimi altında ders vekili tayiniyle bir şahsın başkanlığında İstanbul ve diğer şehirlerin âlimlerinden oluşan dini ilimler cemiyetinin oluşturulmasını ve bu cemiyetin, İslam çizgisinden çıkmış sapkın fırkaların yanlış inançlarını düzelten bir kitap kaleme almasını önermektedir. Müellif, bugün İslam'ın sapkın kolları olan, Şia, Usuli, Şeyhi, Bektaşî, Aliyyullahî, Nasiri, Zeydi, İsmailî, Vehhabi, Abaziye, Dürzi ve Avdeti gibi ve Avrupa felsefesinin tesiri altında kalan insanların düşüncelerini akli ve nakli delillerle düzelterek bir inanç kitabının hazırlanması teklifinde bulunur.

Süleyman Hüsnü Efendi, Irak'ta en yaygın mezhebin Usuli mezhebi olduğunu ileri sürerek bu mezhebin müçtehitlerinin, Hıristiyanların papasından daha fazla güce sahip olduklarını belirterek, bunların diledikleri şeyi haram diledikleri şeyi helal olarak ilan edebildiklerini ve ayrıca da zekat toplayarak bunları fakir fukaraya ve yolda kalanlara dağıttıklarını ifade etmektedir. Hatta bunlara göre devletin vergi ve öşür toplaması da caiz değildir. Çünkü bu zorla yapılan bir iştir yani gasptır. Bu yüzden hükümetler tarafından baskı yapılması halinde nefsi korumak için bir miktar vergi verilmesi caizdir. Yani üzerlerine asker sevk edilmediği müddetçe, kendi rızalarıyla vergi vermezler. Eğer verirlerse bu inanca göre günahkâr olmaktadır.

Süleyman Hüsnü Efendi, Irak bölgesinde mali tahsilatın zorluğunu bu inanca dayandırmaktadır. Yani ona göre Irak'ta bu inanç yüzünden vergi tahsilinde sıkıntılar yaşanmaktadır. Müellif, bu yüzden bu fırkanın bölgede yayılmasına engel olunması gerektiğini ve bunu yaparken de öncelikle bunların inanç sistemlerinin ikna yoluyla çökertilmesini tavsiye etmektedir.

2.2.2.2. Bölgenin Eğitim Durumu ve Bununla İlgili Tavsiyeler

Süleyman Hüsnü Efendi, bölgenin etnik, dini ve siyasi yapısına dair bilgiler verdikten sonra bölge için önemli olan bir diğer konuya, bölgenin eğitim durumuna değinmekte ve bu konuda tavsiyelerde bulunmaktadır.

Süleyman Hüsnü Efendiye göre, İslam mezheplerine tabi olan halkın okur-yazarlık oranı oldukça düşük ve bu yüzden de geneli cahil durumdadır. Bağdat'ta sadece dört adet ibtidainin(ilkokul) olduğunu ifade eden müellif, Irak bölgesinde maarif nezaretine bağlı birkaç mülkiye-rüştiyesi ile idadi mektebinin(hazırlık okulu) sağladığı faydanın çok sınırlı olduğunu, özellikle Şii halkın çocuklarını, müçtehitlerin telkinleri doğrultusunda devlet okullarına göndermediklerini belirtmektedir.

Süleyman Hüsnü Efendi'nin eğitim hususunda, devletin maarif nizamnamesinin hükümlerini tam olarak irca etmesi gerektiğini, Bağdat'ta rüştiye ve ibtidaiye için muallim okulunu açıp, burada yetişenlerin Musul, Bağdat ve Basra vilayetlerinde açılacak ibtidaiye ve rüştiye okullarında muallim olarak görevlendirilmeleri tavsiyelerinde bulunmaktadır. Devlet bunu yaparsa ve her bölgenin nüfusuna göre okulları inşa ederse ileride daha bilinçli bir halktan söz edilebileceğini belirten Süleyman Hüsnü Efendi, Basra bölgesinde bazı Sünni aşiretlerin hoca bulamadıklarından Kur'an talimi için çocuklarını Şii muallimlere teslim etmek zorunda kaldıklarını ifade etmektedir.

Eğitimin din, vatan ve millet sevgisiyle beraber halifeye olan bağlılığı da arttıracığını belirten müellif, ibtidai sınıflarında okutulacak kıraat derslerinin birinci sınıfta; Arapça, Kürtçe ve Türkçe, ikinci sınıfta okutulacak risalelerin ise Türkçe ve hemen altında Arapça ve Kürtçe yazılması gerektiğini ifade etmektedir.

2.2.2.3. Hamidiye Alayları ve Aşiretlerin Askerlik Durumuna Dair

Değerlendirmeler

Süleyman Hüsnü Efendi layihasında, bölge halkının askeri yükümlülükleri ve Hamidiye Alayları ile ilgili meseleler hakkında da bir takım değerlendirmelerde bulunmuş olup, Mithat Paşa'nın valiliği dönemine(1869–1872) gelinceye kadar Irak halkının askerlik vazifesinden muaf olduğunu, ancak Mithat Paşa tarafından merkezden alınan izinle halkın askeri mükellefiyet altına alındığını belirten müellif, köy ve

kasabalarda yaşayan yerleşik halkın askeri vazifeye sorumlu tutulduğunu ancak göçebe aşiretlerin bu sorumluluktan muaf olduğunu ifade etmektedir. Daha sonra bölgede görev yapan vali ve ordu komutanlarının bu konunun üzerine gitmemesi neticesinde askerlik sorumluluğunun sadece köy ve kasabalarda yaşayan yerleşik halk ile sınırlı kaldığını hatta merkezi yönetiminde bu konuda toleranslı davrandığını belirtmektedir. Süleyman Hüsnü Efendi Irak bölgesinde yaşayan aşiretleri iki kısma ayırıp bunların bir kısmının ruhhal ve nüzzal yani göçebe olarak hayat süren koyun, keçi ve deve sahibi kimseler olarak, hayatlarını bu hayvanlardan elde ettikleri süt, yağ, peynir v.s ürünlerle sürdürdüklerini, diğer kısım aşiretlerin ise ziraatla uğraştıklarını ifade etmektedir. Özellikle ziraatla hayatlarını devam ettiren aşiretlerin Hamidiye Alayları oluşturulması için uygun olduklarını, bu aşiretlerin liderleri veya şeyhlerine askeri rütbelere verilmesi ve taltif edilmesinin yerinde bir davranış olacağını belirten müellif, özellikle resmi devlet görevlilerinin bunlara karşı daha naif ve hoş davranmaları halinde düzenin sağlanıp korunabileceği tavsiyelerinde bulunmaktadır.

Süleyman Hüsnü Efendi, özellikle ziraatla hayatlarını sürdüren aşiretlerin işledikleri toprağa sıkı sıkıya bağlı olduklarını, bunların asla ne dağılacağını ne de devlete karşı geleceklerini belirterek, Hamidiye Alayları oluşturulması noktasında bu aşiretlerin son derece müsait bir yapıda olduklarını belirtip, söz konusu alayların nasıl oluşturulabileceği hususunda da ise evvela bu aşiretleri 12 kısma ayırmaktadır.

Bu taksime göre;

1. Bağdat ile Deyr mutasarrıflığı arasındaki aşiretler.
2. Bağdat ile Musul arasındaki aşiretler.
3. Bağdat, Kerkük ve Süleymaniye arasındaki aşiretler.
4. Musul, Deyr, Urfa ve Diyarbakir arasındaki aşiretler.
5. Bağdat, Hile ve Kerbela arasındaki aşiretler.
6. Kerbela-Necef arasındaki aşiretler.
7. Hile, Kerbela, Necef ve Divaniye'den Müntefik mutasarrıflığına kadar olan bölgedeki aşiretler.
8. Hile, Simave ve Müntefik arasında bulunan aşiretler.
9. Hanikin, Mendli, Yakup ve Kut kaymakamlıklarındaki aşiretler.
10. Ammare mutasarrıflığı içindeki aşiretler.

11. Müntefik mutasarrıflığı içerisindeki aşiretler.
12. Basra merkez mutasarrıflığı içerisindeki aşiretler.

Burada sıralanan aşiretler arasında ilk üç aşiretin tamamen Sünni mezheplere tabi olduklarını ifade eden müellif, 4. gruptakilerin Sünni-Yezidi ve 12. gruptakilerin ise Sünni- Şii karışık olduklarını, diğerlerinin ise tamamen Şii mezheplerine tabi olduklarını ve içlerinde çok az Sünni mezheplere tabi olanlar olduğunu belirtmektedir. Bu aşiretlerden Hamidiye Alayları oluşturulması noktasında başarı elde edildiği takdirde, asker alımıyla ilgili de kolaylık elde edilebileceğini öne süren müellif, hatta bu sene içerisinde Şammar, Caf ve Anze gibi kalabalık aşiretlerden Hamidiye Alaylarının oluşturulması teklifinde bulunmaktadır.

2.2.2.4. Arazi ve Vergi Sistemine Dair Değerlendirmeler

Süleyman Hüsnü Efendi'nin layihısından anlaşıldığına göre bölgede toprak vergisi olarak öşür, humus ve sülüs adı altında vergiler alınmaktadır. Layihada Anadolu ve Irak'ın toprak verimlilikleri ve buna bağlı olarak elde edilen ürünlerin mukayesesi de yapılmıştır. Tabi ki Irak topraklarının bire kırk, hatta en az bire on beş vermesine karşılık Anadolu topraklarında bu oranın ancak bire beş seviyelerine çıkabildiği belirtilmiş olup, oranlar arasındaki bu fark Irak topraklarının Fırat, Dicle ve Diyale gibi büyük nehirlerle sulanabilmesine bağlanmıştır. Bununla beraber Irak'ta ziraat yapılan arazilerin genellikle nüfuzlu ve zengin kimselerin elinde olduğu, halkın diğer kesiminin elinde pek fazla bir arazi olmadığını ifade eden müellif, kadastro usulünün uygulanması halinde toprak sahiplerinin arazilerini korumak için, öşür ve humus vergilerini gönül rahatlığı ile ödeyeceklerini belirtmektedir.

Devlet ve halkın mahsulden alınacak öşür miktarı üzerinde bir anlaşmaya varmasının ve sabit vergi alınması usulüne geçilmesinin işleri daha da kolaylaştıracağını belirten Süleyman Hüsnü Efendi, sabit vergi usulünün halkı ziraata yönlendireceğini ve bu sebeple de üretimin artacağını ve boş arazilerinde değerlendirilerek imarı noktasında önemli bir adım atılmış olacağını belirtmektedir. Yine miri arazilerde uygulanan iltizam usulünün birçok usulsüzlüklere sebebiyet verdiğini ve bu arazilerde de sabit vergilendirme usulüne geçilmesinin bu usulsüzlükleri sonlandıracağını dile getirmektedir.

2.2.2.5. Bölgenin Zirai Durumuna Dair Malumat ve Islahat Tavsiyeleri

Süleyman Hüsnü Efendi'ye göre, Irak'ta Fırat, Dicle ve Diyale nehirlerinin varlığı bu bölgede pek çok ürünün yetiştirilmesine imkan vermektedir. Ancak buna rağmen saltanat merkezinin bölgeye gerekli ilgi ve alakayı göstermemesi, buralardaki valilerin yetersizliği, menfaatçi davranışları veya ihmalleri yüzünden Irak'ın ihtiyacı olan bayındırlık hizmetleri hayata geçirilememiştir. Yine zirai açıdan yeterli olmayan, dikkate değer bir üretim kabiliyetinden mahrum pek çok vilayette ziraat müdürlükleri ve müfettişlikleri kurulup, ziraat bankası ve numune çiftlikleri oluşturulduğu halde, Irak bölgesi için böylesi kurumların tesis edilmemesini düşündürücü ve üzücü bulan müellif, gerekli imar çalışmalarının yapılması halinde bölgenin gelirlerinin 3 milyon liranın üzerine çıkacağını ileri sürmektedir.

Süleyman Hüsnü Efendi bölgenin içinde bulunduğu zirai sıkıntıları bu şekilde dile getirdikten sonra çözüm önerisi olarak ise, Irak'ın arzulanan mamur duruma gelebilmesi için, üç vilayette(Bağdat, Basra, Musul) ziraat müdürlüğü ve ziraat bankası ile Bağdat'ta ayrıyeten bir numune çiftliği ve bir tane de iki veya üç yıllık ziraat eğitimi veren okulun açılmasını tavsiye etmektedir.

2.2.2.6. Bölgenin Ticari Yapısına Dair Bilgiler ve Tavsiyeler

Süleyman Hüsnü Efendi layihasında, bölgenin ticari durumu hakkında da çarpıcı bilgilere yer vermektedir. Ona göre, Bağdat şehri Irak bölgesinin ticaret merkezi ve İran ile ticari malların değiş-tokuş edildiği bir yerdir. Ancak Bağdat'ta en büyük ticari sevkiyatlardan tutunda patlıcan, ot ve bamyacı ticareti gibi en ufak ticari faaliyetlere varıncaya kadar tüm ticari sektörün Yahudilerin elinde olduğu belirten müellif, bu topluluğun hile yoluyla servet elde etmek arzusunda olduğunu ve 100 liralık sermaye ile 2000 liralık ticaret yapabildiğini bunun ise dürüst esnafı iflasa götürdüğünü ileri sürmektedir.

Yazar bölgede ticaretin geliştirilmesi için ise evvela, iki kez açılıp kapatılan ticaret odasının tekrar açılmasını, haksız vergilerden kaçınılmasını, herkesin gücü nispetinde ticaret yapmasının sağlanmasıyla iflasların önüne geçilmesini, ücretlerin sabit değerlere bağlanmasıyla halkın soyulmasının engellenmesi gibi tavsiyelerde bulunmaktadır. Süleyman Hüsnü Efendi ayrıca, bir sene önce sarraflar birliğinin kurduğu Şehinşah bankasının ruhsatsız olarak ticaret yaptığına dikkat çekerek, söz

konusu bankanın hazineye teminat akçesi yatırmadığını, üstelik bu bankanın Sırrı Paşa'nın valiliği zamanında koruma imtiyazlı bankalar gibi muamele gördüğünü ifade etmektedir.

Süleyman Hüsnü Paşa, ticaret kanununa göre bir tüccarın, numaralı bir günlük defteri, bir yazışma ve bir de gelir-gider(bilanço)defteri tutmaları ve ticaret kanunnamesinin 5. maddesine göre gelir-gider defterinin sonuna “sah” işareti konularak kaç sayfa olduğunun yazılması gerektiğini ifade ederek, bu kurala uyulmayarak cep defterlerinin gelir-gider defteri yerine kullanıldığını, genelinin Arapça olarak kaydedilmiş olduğunu ve özellikle Yahudilerin İbranice olarak yazdıklarını belirtmekte ve ticaret kanununun 6. maddesinde silinti, kazıntı, yırtılma ve defter tutmayanlar hakkında ne gibi bir işlemin icra edileceğinin yazılmamış olmasını ve Fransa'dan tercüme edilen bu kanunların ülkemizde tatbikinde pek çok hatalar çıkmakta olduğunu ifade ederek ticaret kanunu eleştirmektedir.

Müellif, Osmanlı mallarının deniz yoluyla nakli esnasında alınan %8 gümrük vergisinin iç ticaret dengesini bozduğunu ve yabancı malların sürümünü artırdığını belirterek, gümrük vergisi uygulamasının kalkması halinde ticaretin canlanacağını beyan etmektedir. Ayrıca, Fırat, Dicle ve Diyale gibi büyük nehirlerin yanı sıra, bunlarla bağlantısı olan Habur, Büyük ve Küçük Zap, Nehriyan Suyu ve Münderese nehri gibi diğerlerine nispeten küçük olan bu nehirlerin temizlenmesi ve deniz nakliyatına uygun hale getirilmesinin büyük faydalarının olacağını dile getirmektedir. Yazar kara ticareti hususunda da, kara yollarının düzeltilmesini, merkeple taşımacılık yerine daha hızlı ve daha güçlü hayvanların tercih edilmesini tavsiye ederek, İran hududundan, Hindistan, Orta Asya ve Çin sınırına kadar uzatılacak bir şimendifer yolunun, doğu-batı ticaretinde Osmanlı memleketlerine büyük servetler kazandıracığını ifade etmektedir.

Bağdat ile Şam arasında eskiden beri kullanılmakta olan ve oldukça da kısa olan Sultan Yolu ve bu yol güzergahı üzerindeki su kuyularının ve diğer harabe yapıların tamir edilmesi gerektiğini belirten Süleyman Hüsnü Efendi, yol güvenliğinin sağlanması için de bu yol boyunca 8 karakolun inşa edilmesini ve bu karakollara 5. ve 6. ordudan ikişer bölük süvari gönderilerek, ticaret kervanlarının başta Anze aşireti olmak üzere diğer yağmacı aşiretlerin saldırılarından korunmasının gerekliliğini dile getirmektedir.

2.2.2.7. Bağdat Şehrinin İmarı Meselesi

Süleyman Hüsnü Efendi layihasının son kısmında Bağdat şehrinin imarına dair düşüncelerini dile getirmiştir. Buna göre, ilk olarak Bağdat'ın su baskınlarından kurtarılması meselesine öncelik verilmesi gerektiğini ifade eden müellif, bu bağlamda Dicle nehri yatağının genişletilmesi ve küçük bir akıntı yolunun açılmasıyla nehrin taşmasını engellenebileceğini belirtmektedir. Diyale nehrinin, Bağdat'ın hemen aşağısında Dicle'ye karışmasının da Dicle'nin taşmasında etkili olduğunu ifade eden yazar, Diyale nehri'nin yatağının da değiştirilerek Nehrivan yatağına akıtılmasını, böylece hem Dicle'nin taşmasının engelleneceği hem de bu sayede çöl taraflarının ve Ammare'nin de sulanabileceğini ileri sürmektedir. Süleyman Hüsnü Efendi, bu planın daha öncede uygulamaya konulduğunu ancak, dayanıksız setler sebebiyle başarı sağlanamadığını, şayet işin ehli bir mühendisin gözetiminde ve taştan setler yapılmış olsaydı bu planın işe yarayacağını ve bu çölün her türlü meyve ve sebzenin yetişmesi için uygun bir hale geleceğini ve böylelikle de devlet hazinesine büyük bir gelirin sağlanacağını ifade etmektedir. Dicle'nin bir kısım sularının başka bir mecraya kaydırılmasının Bağdat şehri ve halkını büyük bir sıkıntıdan kurtaracağını ifade eden müellif, ayrıca da Bağdat'ın çevresinde 7–8 saatlik geniş bir çöl sahasının verimli bir bahçeye dönüştürüleceğini dile getirmektedir.

Bağdat şehrinin iki yakası bulunduğunu ifade eden Süleyman Hüsnü Efendi, Zürra denilen kısmın şehrin büyük kısmı, Der-safa veya Karşıyaka denilen kısmın ise şehrin küçük kısmını ifade ettiğini belirtmektedir. Şehrin iki yakasını ahşap bir köprü'nün birleştirdiğini ancak bu köprü'nün kuvvetli rüzgâr veya su taşkınları sırasında kaldırıldığını ve insanların karşıdan karşıya küfe denilen sallara binerek geçtiklerini ve elbette bu sırada pek çok canın telef olduğunu ifade eden yazar, Sırrı Paşa'nın buraya bir demir köprü inşa etmek istemesine rağmen hükümetin bu konudaki duyarsızlığı nedeniyle bu girişimin sonuçsuz kaldığını belirtmektedir.

Bağdat şehrinin su sıkıntısını da dile getiren Süleyman Hüsnü Efendi, Dicle sahilinde uygun görülen iki yere su makineleri konularak Bağdat'ın bütün mahallelerine su boruları döşenmek suretiyle 20–30 noktaya Hamidiye adıyla hayrat çeşmeleri yapılmasının şehrin bu sorununu gidereceğini ifade etmektedir. Süleyman Hüsnü Efendi layihasının son bölümünde bu bölgeye gönderilecek valilerin cesur, vatani ve devletini

seven, yol yordam bilir kimselerden olması gerektiğini belirterek, bu vasıflara haiz üç vali bulunmadığı takdirde, eskiden olduğu gibi Musul ve Basra vilayetlerinin birleştirilerek tek bir yönetim altında toplanmasını önermektedir.

2.2.3. Mehmet Paşa Layihası

Bitlis eski valisi olan Mehmet Paşa, 5 Ağustos 1892 tarihli layihasında¹⁶⁸ Bağdat, Basra ve Musul vilayetlerindeki aşiretler ve bu aşiretlerden göçebe olanlarının nasıl yerleşik hayata geçirilebileceğine dair çok fazla ayrıntıya girmeden, fakat meseleyi ana hatlarıyla altı sayfalık bir layihada izah etmeye çalışmıştır. Mehmet Paşa layihasında, söz konusu bedevi aşiretlerin bölgeye verdikleri zararları kısaca ifade ettikten sonra bu aşiretlerin nasıl itaat altına alınacağı meselesinin izahına geçmiştir.

Mehmet Paşa layihasında evvela bölgenin tarihi misyonuna atıfta bulunarak, geçmiş çağlarda bölgede hayat süren milletlerin ve devletlerin servet ve zenginliklerini bu bölgenin, özellikle de Irak topraklarının verimliliğine bağlamaktadır. Ümit Burnu'nun keşfinden sonra Fırat Vadisi'nin Hint Yolu olma vasfını kaybettiğini ileri süren Mehmet Paşa, ticaret kervanlarının ana güzergahı olan bu toprakların artık bu ehemmiyetini kaybettiğini, Cezire ve Şam taraflarının yavaş yavaş eski ihtişam ve mamuriyetini yitirdiğini ifade etmektedir.

Mehmet Paşa, bölgenin eski cazibesini kaybetmeye başlamasıyla beraber ıssızlaştığını ve insanlardan boşalan bu geniş toprakların göçebe olarak hayatlarını devam ettiren vahşi bedevilerin meskeni haline geldiğini ifade etmektedir. Kanun ve adaletten bihaber olan bedevilerin, yağmadan elde ettikleri gelirleri arttırmak hevesiyle kısa zaman içerisinde, el-Cezire, Urfa ve Diyarbekir dağları eteklerine kadar yayıldıklarını ve onların vahşetinden çekinen yerleşik köylü halkın topraklarını terk ederek, onların kendilerine ulaşmasına engel olmak için yüksek dağ kesimlerine yerleştiklerini belirtmektedir.

Mehmet Paşa bedevi aşiretlerin sebep olduğu yıkımın izahatına örnek olarak, bir zamanlar eyalet merkezi olan Rakka'nın günümüzden bir asır öncesine kadar bir hayli büyük bir memleket ve mevcut saraylar ve sair eserlerle donanmış hatta Harun Reşit ve haleflerine ikametgâh olmuş bir coğrafya iken şimdi oralarda bir köpeğin dahi

¹⁶⁸ BOA, YEE, 81/2, 5 Ağustos 1892.

bulunmadığını ifade etmektedir. Mehmet Paşa, bu durumun doğal sonucu olarak bölgenin Şammar Aşireti'nin hükmü altına girdiğini ve bu aşiret mensuplarının zalim tutumu yüzünden diğer aşiretlerinde ister istemez bu aşirete boyun eğdiğini ve tüm Cezire'de merkeze itaat etmeyen bir hükümetin ortaya çıktığını belirtmektedir. Mehmet Paşa bu aşiretin önceleri dört yüz çadırdan ibaret olduğunu ancak diğer aşiretlerinde onlara katılımıyla sekiz - on bin çadırlık bir güce dönüştüğünü ve bunların bedevince tavırları ve vahşetleri yüzünden el-Cezire bölgesinin imarının yapılamadığını ve verimliliği ile ünlü bu toprakların harap olmasının yegâne sebebinin Şammar Aşireti olduğunu ifade etmektedir. Mehmet Paşa söz konusu aşiretin bölgede meydana getirdiği yıkımı bu şekilde ifade ettikten sonra, bölgenin eski ihtişamına ve mamuriyetine kavuşturulabilmesi için evvela bu aşiretin itaat altına alınması gerektiğini ve daha sonra da bölgede ziraatın yeniden canlandırılması için bu işle uğraşacak bir topluluğun bölgede muhafaza edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Bölgede ziraat topluluğunun oluşturulabilmesi için onların güvenliğini sağlayacak tedbirlerin önceden alınmasının gerekliliğine değinen Mehmet Paşa, güvenliğin tesisinden sonra ziraatı bırakan veya ziraat yapmaya kabiliyeti olanların yeniden bölgeye yerleştirilmeleri gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca da bölgeden elde edilecek gelirin yeniden bölgenin imarına kullanılabilmesi için bu işin bir şahsa veya müesseseye verilmesi gerektiğini ileri sürmektedir.

Mehmet Paşa bölgede yapılacak her türlü imar ve diğer ıslah çalışmalarının önünde engel olarak Şammar Aşiretini görmektedir ve ilk iş olarak ta bu aşiretin itaat altına alınması gerektiğine vurgu yapmaktadır. Bu aşiretin itaat altına alınması için yapılması gerekenleri de belirten Mehmet Paşa, çölde bedevi olarak yaşayan topluluğun sabit veya taşınmaz hiçbir mal varlıklarının olmadığını dolayısıyla da üzerlerine yüründüğü vakit hiç tereddüt etmeden buldukları yeri kolaylıkla terk edebildiklerini, kıvrak ve hızlı atları sayesinde de çölde izlerini kaybettirdiklerini bu yüzden de bir netice alınamadığını belirtmektedir. Dolayısıyla bir kıta müfrezinin hazırlanıp üzerlerine gönderilmesinin veya takip ettirilmelerinin bir netice vermeyeceğini belirten Mehmet Paşa, Şammar Aşireti'nin durumuna uygun bir çözüm yolu bulmanın gerekliliğine dikkat çekmektedir.

Mehmet Paşa, Şammar Aşireti ve bu aşiretin bölgede sebebiyet verdiği yıkımdan ve bu aşiretin itaat altına alınması için üzerlerine asker gönderilmesinin bir

netice elde etmeye kafi gelmeyeceğinden bahsettikten sonra, kendince çözüm yolu olarak gördüğü fikri de layihasında sunmuştur. Mehmet Paşa, senenin bir mevsiminde gerek el-Cezire’de bulunan Şammar ve diğer aşiretler olsun ve gerekse Şamiye taraflarında bulunan ve develerinin peşinde gezmek zorunda olan Anze(Aneze) aşireti olsun bunların Dicle, Fırat ve Habur nehirlerine olan ihtiyaçlarından faydalanmak gerektiğini ileri sürmektedir. Söz konusu aşiretleri en çok üzecek olan gelişmenin, bu aşiretleri Dicle, Fırat ve Habur nehirlerinden uzak tutulması olduğunu belirten Mehmet Paşa, bu aşiretlerin hayvanlarının hem otlatılması ve hem de sulanması için bu nehirlere uğramak zorunda olduklarına dikkat çekerek, devlete itaat etmeyenlerin bu nehirlerden faydalanmalarına müsaade edilmemesi halinde bu aşiretlerin zorunlu olarak itaatlerini bildireceklerini belirtmektedir. Söz konusu nehirlerin bir bölümüne bu yağmacı aşiretlerle başarılı bir şekilde mücadele eden muhacirlerin yerleştirilmesini diğer kısımlarına da askeri karakollar vasıtasıyla kontrol noktalarının kurulmasını bu meselenin çözümü noktasında önemli bir ilerleme olacağını belirten Mehmet Paşa, başka çareleri kalmadığını gören bu aşiretlerin devlete itaatlerini bildireceklerini beyan etmektedir. Aynı zamanda Musul ve Diyarbakir vilayetlerinde ve dağ eteklerinde bulunan emniyet karakollarının etkinliğinin yavaş yavaş artırılması ve güvenlik çemberinin genişletilmesiyle, bedevi aşiretlerin saldırısından korkarak bölgeden göç eden halkın tekrar topraklarına döndürülebileceğini ifade eden Mehmet Paşa, bu yolla hem bedevi aşiretlerin itaat altına alınabileceğini hem de bölgeden göç eden halkın tekrar bölgelerine döndürülmesiyle ziraat üretiminin tekrar başlatılabileceğini ileri sürmektedir.

Bu şekilde yeniden üretime geçilebilecek bir duruma gelindikten sonra devlette üzerine düşeni yaparak, özel şirketler veya ziraat sandıkları vasıtasıyla ziraatı kolaylaştırma yolunda ödünç tohum, arazi, çift çubuk gibi zirai malzemenin sağlanması noktasında bazı maddi manevi kolaylıklar gösterilmesi gerektiğini ileri süren Mehmet Paşa, böylece ziraat ve çiftçiliğe birden bire yanaşamayacak insanların da devleti meydana getiren kanun ve nizamlara itaatlerinin sağlanacağını ve kısa zaman içerisinde kademe kademe bayındır ve güvenli bir bölge haline gelecek olan el-Cezire’nin, Mısır gibi zengin bir yapıya kavuşacağını belirtmektedir.

2.2.4. Ferik Süleyman Paşa Layihası

II. Abdülhamit Döneminde Irakla ilgili layiha kaleme alan bir diğer isim Ferik Süleyman Paşa'dır. Süleyman Paşa'nın layihası¹⁶⁹ hicri 21 Safer 1320(29 Mayıs 1902) Perşembe günü sadarete sunulmuş olup, sadece üç sayfadan ibarettir ve bu layiha Altıncı Ordu'nun durumu ve düzeltilmesi için öne sürülen tavsiyeleri içermektedir.

Ferik Süleyman Paşa, layihasında özellikle ordu mensuplarının kendi asli vazifeleri olan askerlik hizmetini bir kenara bırakıp, kendi menfaatleri uğruna başka alanlara yönelmeleri hususunda bir takım bilgiler vermektedir. Altıncı Ordu'da bulunan reislerin ve subayların emirleri altındaki memurlardan ziraat ve askeri ihtiyaçları karşılamakla sorumlu en alttaki personele varıncaya kadar ordu mensuplarının tamamının ticarete yönelmesi, hatta kendi şahsi işlerinde ve zirai faaliyetlerinde dahi askeri personeli kullanmaları gibi tutumların ordunun en alt kademesinde görevli olanlara varıncaya kadar bulaşmış olmasının sakıncalarını dile getiren Süleyman Paşa, hatta sadece bununla yetinilmeyip, yine kendi çıkarları için rüşvet yoluna dahi meylederek kutsal vazifelerini ihmal eden bu askerlere ordu ifadesini kullanmanın mümkün olmadığını ve kabul edilemez olduğunu ifade etmektedir.

Ferik Süleyman Paşa ayrıca bu ordunun üç seneden beri askeri teçhizatlarının hiç birisinin verilmediğini ve bu yüzden de askerlerin yerel kıyafetlerle gezdiklerini ve sadece kullandıkları askeri kemerler vasıtasıyla yerli halktan ayırt edilebildiklerini dile getirmektedir. Ve söz konusu askerlerin hal ve hareketlerinin Yeniçerililerin hal ve hareketlerini geride bırakacak bir durumda olduğunu ifade etmektedir. Yine Süvari ve Topçu bölüklerinin de durumunun aynı olduğu, onlarında ellerindeki askeri malzemeyi tertipli kullanmadıkları ve kendileri için gerekli olan binek ve yük hayvanlarından yoksun olarak, düşman kuvvetleriyle kıyaslandıklarında hayal derecesinde kaldıklarını ifade etmektedir.

Ferik Süleyman Paşa Altıncı Ordunun içinde bulunduğu durumu ana hatlarıyla ifade ettikten sonra, bu ordunun düzeltilmesi için alınabilecek önlemlere de layihasında yer vermiştir. Ferik Süleyman Paşa söz konusu ordunun düzene sokulması için evvela orduda bulunan elli yaş üzeri reis ve subaylar ile hasta olanlarının memnuniyetlerini beklemeden emekliye ayrılmaları gerektiğini ifade etmektedir. Bunların yerine ise, son

¹⁶⁹ BOA, YEE, 271/132, 21 S 1320.

derece dikkatli bir inceleme ve araştırma neticesinde diğer ordularda bulunan, güçlü, kudretli, tecrübeli ve bugün hizmete elverişli olan askerlerin getirilmesi veya burada sözü geçmeyenlerin bunlarla yer değiştirilmeleri gerektiğini ileri süren Süleyman Paşa, Anadolu başta olmak üzere diğer ordulardan asker seçilerek buraya gönderilmesini çözüm olarak önermektedir.

Ferik Süleyman Paşa'nın ikinci bir çözüm önerisi ise, askeri personelin teçhizatlarının sağlanmasına yönelik olup, bu hususta da askerlerin tepeden tırnağına ne eksikleri varsa bunların, bölgede bir süredir terk edilmiş ve çalışmaz kararı verilmiş atölyelerde yeniden üretime geçilerek buralarda üretilmesi veya Bağdat ve Basra vilayetlerinden alınamamış iki buçuk milyon kuruş civarındaki kılık kıyafet ödeneklerinin her ne olursa olsun derhal ödenmesi yoluyla ihtiyaçların giderilmesi ve süvari birlikleri için ihtiyaç duyulan hayvanların satın alınması ve kısa sürede süvari birliğinin bu şekilde düzenli hale getirilmesi yönündedir.

Ferik Süleyman Paşa, layihasında Altıncı Ordu'nun içinde bulunduğu durumu gözler önüne sermek ve bölgedeki devlet memurlarının umursamazlığına örnek vermek adına, bölgede vuku bulan askere alma ile ilgili bir örneği de layihasına ekleyerek problemin büyüklüğüne dikkat çekmektedir. Söz konusu hadiseye göre, bölge ihtiyat tabur komutanlığı 1 Ocak 1902 tarihinde ihtiyat bölüklerine asker alımı için bir bildiri yayınlamıştır. Ancak söz konusu bildiriye 25 Ocak 1902 tarihinde verilen cevapta Irak kıtasından sadece 126 kişinin askere alınabildiği bildirilmiştir. Ferik Süleyman Paşa'nın layihasında yer verdiği bu örnek olay bölgede askeri vaziyetin ne durumda olduğunun değerlendirilmesi bakımından pek manidardır. Ferik Süleyman Paşa bu durumu bölge halkının askerliğe sıcak bakmamasının yanı sıra, bölgede görev yapan memurların adaletsiz ve düzensiz icraatlarda bulunmalarının bölge halkının iyice nefretine sebep olduğunu, bu yüzden de koskoca coğrafyada sadece bu kadar insanın ve bu kadar uzun zamanda askere alınabildiğini belirtmektedir. Hatta Süleyman Paşa'ya göre bu durumun temel sebebi, bölgede görevli askeri ve mülki tüm memurların asıl vazifeleri dışında başka meşgaleler peşinde koşmaları, şahsi çıkarları için devlet görevini umursamamaları, suiistimalleri ve kanun dışı hareketlerde bulunmaları olarak ifade etmektedir.

Ferik Süleyman Paşa, bu ve benzer tespitlerin ardından söz konusu ordunun

devlet için hala çok mühim bir vazife üstlendiğini ancak ciddi bir ıslahata ihtiyacı olduğunu ileri sürmektedir. Ferik Süleyman Paşa yapılacak ıslahatlar için, evvela ıslahata ihtiyacı olan meselelerin yerinde tespit edilmesi ve takip edilmesi, söz konusu ordunun nizam altına alınarak işe başlanması, vilayetlerin genel işlerinin tam bir düzene konulması ve ıslahı için, başarılı, istekli, güvenilir, devlete sadık güçlü bir zatın idaresi altında hareket etmek üzere, askeri ve mülki memurlardan müteşekkil bir inceleme ve ıslah heyetinin oluşturulup Bağdat'a gönderilmesini ve ıslahat çalışmalarına bu şekilde başlanması tavsiyesinde bulunmaktadır.

2.2.5. Mirliva Hüseyin Fahri Paşa Layihası

Irak'ın ıslahatına dair II. Abdülhamit'e sunulan raporlardan birisi Altıncı Ordu Kumandanı Mirliva Hüseyin Fahri Paşa'nın hicri 12 Zilhicce 1320 (11 Mart 1903) tarihli layihasıdır.¹⁷⁰ Hüseyin Fahri Paşa, layihasında bölgeyle ilgili çok fazla detaya girmemiş olup, hazırlanmış olduğu layihada ağırlıklı olarak 6. Ordu ve bu orduya alınan askerlerin nitelikleri ile ilgili kısa bilgiler vermiş olup söz konusu layiha yaklaşık beş sayfadan ibarettir ve rik'a yazısı ile kaleme alınmıştır.

Hüseyin Fahri Paşa layihasında, Irak ve Hicaz bölgesinin güvenliğinden sorumlu olan 6. Ordu'nun, devletin diğer ordularıyla bir tutulmaması gerektiğini ileri sürmektedir. Fahri Paşa, devletin diğer ordularının, zorluk ve sıkıntılara daha çocuk yaşta alışan yerleşik köylü, ziraatçı ve çiftçi ailelere mensup kişilerden oluştuğunu ileri sürerek, Irak halkının büyük bir kısmının göçebe hayat sürdüğünü ve dolayısıyla da askere ve askerliğe karşı bir eğilimlerinin ve muhabbetlerinin olmadığını belirterek, bu yapıda olan bir bölgeden oluşturulan askeri birliklerinde devletin diğer orduları gibi olamayacağını belirtmektedir.

Irak bölgesindeki yerleşik halktan askere alınan kişilerin her türlü yola başvurarak hatta bir kısmının gönderildiği kıtaya katılmaksızın ve hiçbir emre itaat etmeyerek firar ettiklerini ve haydutluk yaptıklarını ileri süren Hüseyin Fahri Paşa, sağlam bir şekilde askerlik hizmetine alınabilenlerden oluşturulan ikişer yüz, üçer yüz mevcutlu taburların da erlerinin yarısının askerliğe uygun olmadığını, emri aynen yerine getirebilmek kabiliyetinden yoksun, hasta, zayıf bünyeli, ömründe silah taşımamış ve atmamış, korkak ve kötü ahlak sahibi kimseler olduğunu belirtmektedir.

¹⁷⁰ BOA, YEE, 271/1, 12 Z 1320.

Bu askerlerin eşkıya takibi ve sair basit görevlerde bile silah sesini duymaz cesaretini kaybedip, silah ve diğer askeri mühimmatını bırakarak kaçtıklarını ifade etmektedir. Bir dereceye kadar askerliğe uygun olanların ise askerlik hizmetine girmelerinin nedeni olarak, devletten silah çalabilmek sevdasının olduğunu belirten Hüseyin Fahri Paşa, bunların da askeri itaatsizlik ve kabul edilemeyecek davranışlar sergilemekten başka bir işe yaramayan kimseler olduğunu beyan etmektedir.

Söz konusu ordunun, bölgenin emniyetini sağlamanın yanı sıra her türlü tahsilat işinde koruma sağlamak adı altında kullanılmasının da en ufak bir askeri birliğin dahi toplu halde eğitim yapmasına mani olduğunu belirten Fahri Paşa, askeriyenin değişik sınıflarında görev yapıp terhisini almış olan erlerin bile, mensubu olduğu sınıfa ait eğitim, silah kullanımı ve nişancılığı bilmediğini ileri sürmektedir. Fahri Paşa layihasında bu ordunun yağmacılıkla uğraşan ve rast gele toplanmış bir cemaatten farkının olmadığını beyan etmektedir.

Hüseyin Fahri Paşa ilerleyen sayfalarda, şehirlerde işlenen yağmacılık ve hırsızlık olaylarının da askerler tarafından yapıldığını ileri sürerek, bunun gerekçesi olarak ise ödemelerin düzensiz olmasını ve diğer bazı ihtiyaçlarında gerektiği gibi giderilmemesini ileri sürmektedir. Askerlerin kılık kıyafetinin ve geçimlerinin perişan bir halde olduğunu belirten H. Fahri Paşa, hayvan kıtlığı yüzünden topçu ve süvari sınıflarının daha üzüntü verici bir halde olduklarını bildirmektedir.

Hüseyin Fahri Paşa bölgede askeri mücadeleden çok biraz daha siyasetin kullanılmasından yana olduğunu ise, İbnü'r Reşid ve İbn-i Suud gibi Vehhabiliğe sapsmış iki Arap şeyhinin arasındaki husumetten Osmanlı Devleti'nin yararlanması gerektiğini beyan ederek ortaya koymaktadır. Hüseyin Paşa, bu iki şeyhin arasındaki anlaşmazlıktan faydalanarak, bölgede kan akıtmaya gerek kalmaksızın barış yolu ile idarenin sağlanması ve bölgedeki bunca sadık Osmanlı tebaasının hem kanlı çarpışmalardan hem de bu şeyhlerin zulmünden kurtarılmasının mümkün olduğunu ve bu meselenin önemli olduğunu beyan etmektedir.

Hatta bu konuda Mübarek el-Sabbah'ın dahi kullanılabileceğini beyan eden Hüseyin Paşa, İngilizlere karşı devlet memurlarının Mübarek el-Sabbah ile yakınlaşmasında siyasi faydalar olacağını ancak askeri müdahalenin veya sevkıyatın bölgede sadece İngilizlerin faydasına olacağını bildirmektedir. Bu noktada başta

İngilizler olmak üzere diğer ecnebi devletlerinin bölgeden sorumlu 6. Ordu'nun ne halde bulunduğunu çok iyi bildiklerini belirten Hüseyin Fahri Paşa, İngilizlerin bu süreçteki tek amacının, ordu bu haldeyken Bağdat'tan Necid taraflarına asker sevk edilmesini sağlamak olduğunu belirtmektedir. Hatta İngilizlerin her konuda olduğu gibi bu konuda da İstanbul'da büyük bir gayret sarf ettiğini belirten Hüseyin Fahri Paşa, 6. Ordu'nun şu haliyle tutuşacağı her mücadelenin İngilizlerin çıkarına olduğunu belirtmektedir.

Bölgedeki hadiselerde gerekmedikçe askeri müdahaleye karşı çıkan Hüseyin Fahri Paşa, Kasım taraflarına yapılacak askeri bir harekâtın doğuracağı olumsuz neticeleri ise şu şekilde sıralamaktadır:

1. Bağdat'tan yapılacak asker sevkıyatı evvela Irak halkının canını yakacağı için devlete hürmet etmekten ve askerlikten nefret edecek ve dolayısıyla da Osmanlı Hükümeti'nden uzaklaşacaktır.
2. Şu ana kadar bir nebze de olsa askerin varlığından korkarak hareketsiz kalan bedeviler ve diğer aşiretler, askerden boşalan yerlerde istedikleri gibi hareket ederek taşkınlıklar yapacaklar ve Irak dahilinde güvenlik kalmayacaktır.
3. Çölde yaşayan bedeviler de aynı şekilde karşılarında sadece ufak birliklerin olduğunu öğrenince, kendi üzerlerine fetva alınmadan gelindiği gibi bir takım bahaneler ileri sürerek, devlete karşı tavır alıp isyan edecekler, hatta aralarında muhtemel bir birlik doğacaktır ki bu da büyük bir Vehhabi ittifakı demektir
4. Şahsi menfaati uğruna devleti zarara uğratarak, kendine emanet edilen askerleri perişan bir halde bırakarak ve yine askeri mühimmatı kendi aşiretine yağmalatan İbnü'r Reşid ve ona bağlı olanlarda bu Vehhabi ayaklanmasına katılacaklardır.
5. Bu neticenin ortaya çıkmasından sonra İngiliz Hükümeti parlamento da birkaç üyeye Arabistan'ın durumu hakkında nutuklar attırarak, burada idarenin şeyhlere bırakılması gibi tekliflerle onların Osmanlı Hükümeti ile bağlarını kopararak ve Hac yolunun kontrolünü ele geçirip Haremeyn'i her taraftan kuşatacaklardır.

Bölgede yapılacak askeri bir hareketin bu gibi olumsuz sonuçlar doğuracağını bildiren Hüseyin Fahri Paşa'nın bu konudaki çözüm önerisi, af dileyen ve bağlılığını bildiren İbn-i Suud'un affedilmesi ve Mübarek el Sabbah'ın teklif ettiği hizmete girme talebinin kabul edilmesidir. Bunlar sağlandıktan sonra bölgenin ve bölgede yaşayanların durumlarının incelenip bağlılıklarının sağlanabilmesine ilişkin uygulamalar ve tedbirlerin alınmasıdır şeklinde ifade etmektedir.

Hüseyin Paşa kendisine görev verilmesi halinde seve seve bu işe girişeceğini ancak ne olursa olsun askerin eksiklikleri giderilmeden ve bölge halkının gönü alınmadan yapılacak bir girişimin çözüm getirmeyeceğini beyan etmektedir.

2.2.6. Müşir Nusret Paşa Layihası

II. Abdülhamit Döneminde Irakla ilgili hazırlanan bir diğer layiha, Müşir Nusret Paşa tarafından hazırlayıp, Hicri 06 R 1327(27 Nisan 1909) tarihinde sadarete sunulmuş olan layihadır. Söz konusu layiha “Mazi ve Müstakbel Irak'ın Ahvaline Dair Layihadır” ibaresiyle başlayıp, Nusret Paşa'nın mührüyle sona ermektedir. Nusret Paşa'nın layihası¹⁷¹ şüana kadar değerlendirmiş olduğumuz layihalar arasında en kapsamlısı olup, o dönem Irak'ı ile ilgili son derece önemli bilgileri ve ayrıntıları ihtiva eden kapsamlı bir bilgi kaynağıdır. Nusret Paşa layihasının büyük bir kısmını bölgenin içinde bulunduğu durumu izah etmeye ayırmış ve burada bölgenin temel sıkıntılarını, bölgenin güvenliğinden sorumlu askeri birliklerin içinde bulunduğu genel durum ve sıkıntıları, aşiretlerin durumu ve devlete karşı tutumlarını, bölgedeki İngiliz faaliyetleri gibi o dönem Irak'ı için hayati önemi olan belli başlı meseleleri ele almıştır.

Nusret Paşa layihasının daha sonraki kısımlarda ise daha önce dile getirdiği problemlere dair çözüm önerilerinde ve tavsiyelerde bulunmuştur. Söz konusu problemlere dair çözüm önerilerini belli başlıklar altında kaleme alarak kolayca anlaşılması noktasında gayret sarf etmiştir. Nusret Paşa layihasını numaralandırarak, yani numara:1, numara:2, numara:3 şeklinde bir metotla kaleme almıştır, ancak söz konusu numaralar bazen birbiriyle alakalı bazen ise birbiriyle alakası olmaya konulara değinen bir sıralama takip etmektedir.

¹⁷¹ BOA, YEE, 11/3, 06 R 1327.

2.2.6.1. Altıncı Ordu ve Diğer Askeri Birliklerin Genel Durumuna Dair Değerlendirme

Nusret Paşa layihasının ilk sayfasında söz konusu layihanın gecikmesinin sebepleri üzerinde durduktan sonra, altıncı ordunun ve diğer askeri birliklerin içinde bulunduğu genel duruma dair değerlendirmelerde bulunmuştur.

Nusret Paşa'ya göre altıncı ordunun sadece adı kalmıştır. Bölgede böyle bir ordunun varlığına dair en ufak bir iz, alamet bulunmamaktadır. Ordu kelimesinin gerekliliği olan, yeterli askeri malzeme, araçlar, cephane, askeri imkân ile kale ve surlarla güçlendirilmiş yerlerin ve eğitim sahalarının bu ordu için söz konusu olmadığını ve dolayısıyla da bunlardan yoksun bir askeri kuvvet için ordu kelimesinin kullanılmayacağını beyan eden Nusret Paşa, aynı şekilde Bağdat, Basra ve Musul eyaletlerinin asayişinden sorumlu üç alay jandarma, süvari ve piyadenin de bu derece bir düzensizlik içerisinde olduğunu ifade etmektedir.

Nusret Paşa, bölgenin güvenliğinden sorumlu askeri kuvvetlerin içinde bulunduğu durumu bu şekilde ifade ettikten sonra, Irak, Arabistan yarımadası, Hicaz, Yemen ve Mısır'ın sahip olduğu önemin günden güne arttığına dikkat çekerek, dördüncü, beşinci, altıncı ve yedinci orduların daima mükemmel bir şekilde hazır bulunmaları gerektiğini beyan etmektedir. Söz konusu bölgelerin Osmanlı başkentine uzaklığına dikkat çeken müellif, bu orduların silah ve cephaneleri, araç gereçleri ve eksikleri askeri mevkiilerinde yani buldukları bölgelerde tedarik edilmez ise, savaş ve sair gibi bir zaruret durumunda acilen yardım edilmesi ve hızlı bir şekilde askeri malzemenin sevk edilmesinin mümkün olamayacağını belirterek, bu itibarla bölgedeki askeri vaziyetin devlet erkânı tarafından iyice incelenmesi ve değerlendirilmeye alınması nasihatinde bulunmaktadır.

Ayrıca Bağdat Kalesi'nin Nafiz Paşa tarafından tahrip edilmesini ve bu kalenin yeniden tamir edilmemesini de eleştiren Nusret Paşa, Nafiz Paşa'nın bu girişimini açık bir ihanet olarak görmekte, eğer öyle kabul edilmeyecekse bile bu kalenin tahrip edilmesini akılsızlık veya büyük bir cahillik olarak görmektedir. Zira söz konusu kalenin, başta Bağdat olmak üzere tüm Irak'ın savunulması noktasında büyük bir öneme sahip olduğunu belirten müellif, kalenin tahrip edilmesini altıncı ordunun merkezini iç ve dış saldırılara açık bir vaziyete getirildiği uyarısında bulunmaktadır.

Yine Irak'taki tüm askeri birliklerin birleştirilmesi ve eksik malzemelerinin giderilmesi için senelik iki yüz elli bin lira harcanmasına izin verilmiş olmasına rağmen bazı valilerin ve büyük kuvvet sahibi kimselerin bu konuda en ufak bir girişimde bulunmamaları da Nusret Paşa'nın eleştirdiği bir diğer husustur.¹⁷²

Nusret Paşa söz konusu bölgenin ve ordunun ıslahı için bölgeye gönderilen vali ve mareşalleri de eleştirerek, söz konusu vali ve mareşallerin, kendi aç gözlülükleri ve hırsları yüzünden zenginliklerini çoğaltmak için çalışmaktan başka bir işle uğraşmadıklarını, fakir halkı içine düştükleri durumdan kurtarmak adına en ufak bir çareye başvurmadıklarını belirterek bunun neticesinde bölgede nüfuz sahibi olan bazı kimselerin, örneğin Muhammed İbn-i Reşid gibi, Arabistan yarımadasında başka bir hükümet kurma sevdasına düşmelerine sebep olduğu gibi, onların bu hususta cesaretlenmelerine ve yabancı devletlerden bu konuda destek bulmalarına da imkân verdiklerini ileri sürmektedir.¹⁷³

2.2.6.2. Bölge Aşiretlerinin Durumuna Dair Genel Değerlendirmeler

Nusret Paşa layihasında aşiretlere dair bilgi verirken belli bir sayfa düzeni takip etmemiştir. Yani yeri geldikçe ve farklı sayfalarda aşiretlere dair malumat beyan etmiştir. Ancak biz aşiretlere dair farklı sayfalarda yer alan bu bilgileri bir tek başlık altında vererek konunun daha sistematik bir şekilde ele alınmasına gayret ettik.

Irak topraklarında irili ufaklı pek çok aşiretin yaşamakta olduğunu beyan eden Nusret Paşa, bu aşiretlerden özellikle Şammar, Anze(Aneze) ve Cafer aşiretlerinin çok büyük bir nüfusa sahip olduğunu ifade etmektedir. Bu üç aşiret içerisinde özellikle Anze ve Şammar aşiretinin daha kalabalık bir nüfusa sahip olduğunu ifade eden müellif, Şammar ve Anze arasındaki nüfus kıyaslamasında ise Anze aşiretinin Şammar aşiretinde daha kalabalık olduğuna vurgu yapmaktadır. Ayrıca müellif layihasında, Anze ve Şammar aşiretleri hakkında daha detaylı bilgilere yer verirken Cafer aşireti ile ilgili çok bir bilgi vermemiştir.

Anze ve Şammar aşiretlerinin kendi içlerinde iki kısma ayrıldığını beyan eden müellif, Anze aşiretinin bir kısmının yaz ve kış Halep taraflarında dolaşarak hayatlarını idame ettirdiğini, diğer kısmının ise kışları Bağdat'ın Diyale bölgesine, yazları ise, çöl

¹⁷² BOA, YEE, 11/3, 06 R 1327, s.1-2.

¹⁷³ Aynı belge, s.3.

bölgelerine gittiklerini belirtmektedir. Nusret Paşa, Anze aşiretinin Şam taraflarındaki Saya ve Farisi gibi aşiretlerle akraba olduklarını ve gerektiği zaman birbirlerine yardım ederek kuvvetlerini birleştirdiklerini ifade etmektedir.

Şammar aşiretinin ise bir kısmının yaz ve kış Musul ve Sancar taraflarında ve çadırlarda yaşadığını, diğer kısmının ise yazın Musul taraflarına otlaklara gittiklerini kışın ise Bağdat'ın Sale sancağında ve yine çadırlarda yaşamlarını devam ettirdiklerini belirtmektedir. Müellif Şammar aşiretinin reisinin görünürde Ferhan Paşa ise de aslen Muhammed İbn-i Reşid olduğunu ifade etmektedir. Şammar aşiretinin esas olarak Arabistan yarımadasında ve Cibel-i Şimer taraflarında yerleşmiş ve genelde çadır hayatı sürmekte olduklarını ifade eden Nusret Paşa, bu aşiretin Ben-i Sehir, Ben-i Udvan ve Veled-i Ali gibi aşiretlerle birleşerek, Şam, Kudüs, Ayn-ı Calut ve Harran taraflarına yağma saldırılarında bulduklarını belirtmektedir. Şammar aşireti ve bu aşiretin bölgedeki etkinliğinden söz eden Nusret paşa, bu bahis içerisinde özellikle Muhammed İbn-i Reşid ile ilgili çarpıcı bilgilere yer vermektedir. Müellif, bir süreden beri Necid valisinin desteğiyle Hicaz bölgesinde söz sahibi olan İbn-i Reşid'in özellikle Şammar aşiretinin büyük desteğini aldığı ileri sürmektedir. İbn-i Reşid, kendisi ve aşiretinin Yemen, Irak, Fars, Horasan ve Maverünnehir'i ele geçirip bu topraklarda yüz altmış sene saltanat sürmüş olan, Şammar Mir Asek'in neslinden olduğu iddiasında bulunarak, Irak başta olmak üzere söz konusu toprakların kendilerine ait olduğunu ileri sürmekte ve hatta Bağdat'tan Şam'a ve Halep taraflarına gidecek olan her kağnı ve kafileden alınacak vergi miktarını duyurmak cesaretinde dahi bulunmuştur ve bundan dolayı da söz konusu Şammar aşiretinin desteğini almaktadır.¹⁷⁴

İbn-i Reşid'in bağımsızlık iddiasında bulunmasının pek boşuna ve öyle alelade bir mesele olmadığını belirten Nusret Paşa, bu fikrin Arap kabilelerinin de düşüncelerine uygun olduğunu ve eğer hem içten hem de dıştan yardım alırsa ve etrafındaki kalabalık artarsa, bağımsız bir Arap hükümeti oluşturmak için cesaretleneceği uyarısında bulunmaktadır.

Fırat ile Dicle'nin güneybatısında, Fars körfezinin batısında ve Cezire ile Irak arazisinde bulunan aşiret ve kabilelerin göçebe halde ve kendi başlarına bırakılmış olduklarını belirten Nusret Paşa, bu aşiretlerin kendi aralarındaki ilişkilerin sadece

¹⁷⁴ BOA, YEE, 11/3, 06 R 1327, s.4.

birbirlerine saldırı ve yağmada bulunmaya dayandığını, devlete bağlılık ve itaatten uzak istedikleri gibi hareket ederek yaşadıklarını ve devletin bunlardan hiçbir suretle yararlanamadığını ve varlık ve yokluklarının dahi bilinmediğini ifade etmektedir.

Nusret Paşa bu aşiret ve kabilelerin nüfusları, mülkleri ve hayvanlarıyla ilgili herhangi bir tahririn yapılmadığını, onlar gibi hareket eden seyyar bir hükümetin veya birliğin oluşturulup ta, bunların varlıkları, neleri olup olmadığının tespiti yoluna gidilmediğini bildirerek, devletin kendilerinden istifade edemediği halka ne halk denir ne de gezip dolaştıkları arazi ve bölgelere devlet mülkü denir diyerek bu konudaki eleştirisini dile getirmektedir.

Bölgede cereyan eden bu gelişmelerden padişah hazretlerinin yeterince bilgilendirilmediğini ve bu yüzdende bölgede şimdiye kadar uygulanması gereken bazı önemli hizmetlerin icra edilmediğini ileri süren yazar, bu durumun İbn-i Reşid başta olmak üzere, Amadiye taraflarında Dersimli Hüseyin Bey, Cezire dağlarında Mustafa Ağa, Süleymaniye taraflarında Barzanciler, Kerkük'te Talabaniler ve yine Bağdat ve Basra'daki kabile reislerinin aç gözlülük ve hırslarını körüklediğini ileri sürmektedir.

Yine müellif bu zatların, Devlet-i Aliyye'nin adaletini kesinlikle tanımayarak, halkın gözünde Devlet-i Aliyye'nin hükmünün buralarda geçmediği izlenimi verdiklerini ve buldukları bölgelerdeki arazilerin ve mülklerin devlete değil kendilerine ait olduğuna halkı inandırdıklarını, Osmanlı hükümetini küçümsemek ve kendilerinin üstünlüğünü göstermek için bölgede görevli vali ve diğer devlet memurlarına hakaret ederek onları küçümseyip, halkı devlete karşı gelmek için cesaretlendirdiklerini de beyan etmektedir.

2.2.6.3. İngiltere'nin Bölge Üzerindeki Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu

Nusret Paşa'nın layihasında en çok ele alınıp incelenen konu İngiltere'nin bölge üzerindeki faaliyetleridir. Bazı sayfaları tamamen bu meseleye ayıran Nusret Paşa, bazı sayfalarda ise İngiltere'nin politikalarını Rusya ve Osmanlı Devleti'nin politikaları ile karşılaştırarak ele almıştır.

Nusret Paşa, İngiltere'nin bölge üzerindeki temel hedefinin Arabistan yarımadasında ve Sudan'da bir Arap hükümeti oluşturmak suretiyle İslam halifeliğini bölmek ve bunları da Hindistan gibi idaresi altına almak olarak ifade etmekte ve

Osmanlı Devleti'nin bölgeyle yeteri kadar ilgilenmemesini ise İngiltere'nin hedefine ulaşmasına yardım ettiğini ileri sürmektedir.¹⁷⁵ İngiltere'nin bu politikasını devam ettirmek ve gerçekleştirmek emelinden dolayı, uzun yıllardan beri ticaret limanlarında veya ticaretin yoğun olduğu bölgelerde görünüşü itibariyle konsolosluk olan, ancak gerçekte tüm Arabistan yarımadası, sahiller ve adaların politik memurluğunu üstlenmiş olan bu kuruluş vasıtasıyla, söz konusu bölgelerin halkı üzerinde büyük bir nüfuz elde etmiş olduğunu ileri süren müellif, bu durumun neticesinde İngiltere'nin bu bölgelerde bir işe girişecek olsa bölge halkının genelini onların yanında yer alacağını belirterek, İngilizlerin halkı kendi taraflarına çekmeyi başardıklarını ileri sürmektedir. İngiltere'nin Musul ve çevresi için de Bağdat içerisinde bir konsolosluk kurduğunu belirten Nusret Paşa, bu konsolosun görevini bütün aşiret ve bedevilerin sevgisini kazanmak olarak ifade etmektedir. Bunu yaparken de görüştüğü aşiretin inancına göre bazen Vehhabi mezhebinden olduğunu bazen ise Şia olduğunu ileri süren bu konsolosun, fakir Şia halkına ve âlimlerine de bazı şehirleri ikta olarak vaad ettiğini belirtmektedir.

Söz konusu konsolosun, bu amaca hizmet etmek için yanına çok değerli hediyeler alarak Cibel-i Şimer, Süleymaniye ve Hakkari dağlarında ve sair diğer aşiret ve kabilenin bulunduğu bölgelerde gezerek güzel davranışlar sergilemekte ve ihtiyacı olanlara para yardımı yapmakta olduğunu belirten müellif, söz konusu görevlinin bölge halkına ve memurlara da büyük bir saygı gösterisinde bulunarak kalplerini kazanarak kendine bağlamaya çalışmakta olduğunu ifade etmektedir. Birisi ticaretin yoğun olduğu sahil kesiminde, diğeri ise daha iç kesimlerde görev yapan bu iki konsolosun her türlü fedakârlığı göstererek ve hatta kendilerine verilen izin günlerini dahi kullanmayarak görevlerine devam ettiklerini ifade eden Nusret Paşa, bu gayretlerinin neticesinde İngiliz devletinin bu bölgede çok büyük bir manevi elde ettiğini belirtmektedir.

Bu süreçte söz konusu bölgede görev yapan ve devlete sadık ve işinde samimi olan memurların görevden alınarak yerlerine ecnebi politikalarına taraf olan kimselerin getirilmesine göz yumulmasını büyük bir acı olarak niteleyen Nusret Paşa, ticaret vapurlarının korunması işinin dahi ecnebilere verildiğini, hatta bölgede ticaretin tamamen ecnebi şirketlere devredildiğini belirtmektedir. Bu duruma maddi manevi en ufak bir tepki gösterilmemesini eleştiren müellif, bu neticenin doğmasını İngilizlerin

¹⁷⁵ BOA, YEE, 11/3, 06 R 1327, s.5.

politik amaçları doğrultusunda yaptıkları girişimlerin başarısı olarak değerlendirmektedir.

Bu noktada bölgede görev yapan valileri ve memurları eleştiren Nusret Paşa, bölge hakkında bilgi edinmek şöyle dursun sanki bölgeyi tamamen İngilizlere terk etmiş gibi hareket etmekte olduklarını ifade etmektedir. Söz konusu sahillerde Osmanlı tebaasının sürekli veya geçici de olsa gidiş gelişini sağlayacak ticaret vapurlarının bile olmadığını belirten müellif, sadece senede dört defa ve nöbetleşe olarak, Basra limanından hareket ederek Katar limanının da demirleyen ve çok eski olan iki gemiden başka bir gemini olmadığını belirtmekte ve bırakın halkın seyahatini sağlayacak gemiyi, Basra'dan Necid'e kadar Arap yarımadasının güvenliğini sağlayacak işe yarar birkaç adet harp gemisinin dahi olmadığını ifade etmektedir.¹⁷⁶

Böyle son derece önemli konulara kesinlikle önem verilmemiş olduğunu ve hatta bölgeye İngilizler kadar bile gizli memur gönderilmediğini belirten Nusret Paşa, İngiltere'nin Hindistan'a sahip olması itibariyle eskiden beri Irakla ve Arabistan yarımadasıyla ticari ilişkilerinin olduğunu ve bu bölgelerin geniş arazileri, temiz hava ve suyu, verimli toprakları ve özellikle de Fırat ve Dicle üzerindeki büyük zenginlik kaynaklarına sahip olması sebebiyle İngilizlerin bölgeye olan alakalarını hep taze tuttuğunu, onların hırs ve heveslerini körüklediğini belirtmektedir.

Yabancı devletlerin pek çoğunun yakın dönemde bölgeye olan ilgisine dikkat çeken Nusret Paşa, bu noktada bölgeyle ilgili kaygılarını dile getirerek, şayet memleket imar edilmez, zenginlik kaynakları açılmaz, adalet yaygınlaştırılıp halkın gönlü alınmaz, askeriye bir düzen ve tertip altına sokulmaz, eksikler giderilmez, doğru yol tutulmaz ve uyanık olunmaz ve gerekli ıslahat tedbirleri ele alınıp hızlı bir şekilde uygulanmaya konulmaz ve söz konusu bölge şu anki haliyle kendi başına bırakılır ise Irak ve Arabistan yarımadasının birkaç sene içerisinde kaybedileceğini ileri sürmektedir. Nusret Paşayı böyle bir kaygıya iten sebep ise, İngilizlerin bu toprakları nasıl ele geçirip idareleri altına alabilecekleri ve bu topraklara yayılarak buralardaki insanları nasıl esaretleri altına alabilecekleri hususunda gece gündüz kafa yormalarına karşılık, Osmanlı idarecilerinin bölgeyle alakalı en ufak bir girişim içerisinde olmamasıdır.

¹⁷⁶ BOA, YEE, 11/3, 06 R 1327, s.6-7.

İngilizlerin, Fars körfezinden ta Kızıl denize, Yemen ve Hicaz sahillerine varıncaya kadar bu bölgelerdeki tüm su yollarını nüfuzları altına almış olduklarını ifade eden müellif, söz konusu sularda Osmanlı Devleti'nin ne bir vapuru ne bir gemisi ve ne de hükümet görevlilerinin olduğunu belirterek, İngilizlerin bu bölgelerde istedikleri dolapları çevirdiklerini ve bu bölgeye kendilerinin hakim olduğunu halka gösterdiklerini beyan etmektedir.¹⁷⁷

Nusret Paşa İngilizlerin özellikle Basra'da en gözde bölgeleri ele geçirmiş olduklarını, buraları iyi bir şekilde süslediklerini hatta Osmanlı resmi dairelerinin olduğu bölgelerle onların resmi dairelerinin olduğu bölgelerin kıyaslanamayacak kadar güzel olduğunu, bizim resmi dairelerimizdeki memur ve askerlerin sanki orada misafirmiş gibi davrandıklarını, oysa onların memurlarının buldukları yeri yurtlarıymış gibi benimseyip sahiplendiklerini ve bizim memurlarımızın asık suratlı ve neşesiz olmalarına karşın İngilizlerin son derece sıcakkanlı ve samimi olarak insanlarla ilgilendiklerini dile getirerek bölgedeki Osmanlı ve İngiliz idarecilerinde hal ve hareketlerini gözler önüne sermektedir.

İngilizlerin bölgede her açıdan etkin olduklarını ifade eden yazar, Osmanlı memleketlerindeki akçe kıtlığına ek olarak bölgede ticaret yapan İngiliz tüccarlarında Osmanlı akçelerini kendi ülkelerine taşıdıklarını ve böylece Osmanlı ülkelerini mali açıdan sıkıntıya sokarken kendi keselerini doldurduklarını belirtmektedir.

Nusret Paşa İngilizlerin bölgede çevirdikleri dolaplara bir başka örnek olarak ta Basra'dan başlayarak Fırat nehri boyunca devam edecek olan iki ticaret vapurunun işletim hakkını almış olmalarına rağmen bu güzergâhı değiştirerek, Bağdat'a kadar uzanan Dicle nehri güzergâhını kendilerine ticaret sahası olarak seçmeleri ve Fırat nehrine karşılık Dicle ve Şatt-ül Arap nehrini kendilerine ticaret bölgesi yapıp bölgenin ticaretini ele geçirmeleridir.

İstila fikirlerine hizmet etmesi bakımından bu güzergâhta ticaret yapacak vapurlarda çalışacak işçilerin dahi Osmanlı ülkesinde yaşayan Hıristiyanlar arasından seçilmiş olduğuna ve hiçbir Müslüman ferdin bu gemilere işçi olarak alınmamalarına dikkat çeken Nusret Paşa, İngilizlerin Osmanlı ülkesi için akıllarında tasarladıkları niyetlerinin bu şekilde ortaya konulduğunu belirtmektedir.

¹⁷⁷ BOA, YEE, 11/3, 06 R 1327, s.8.

İngilizlerin bir taraftan yıkılmaya yüz tutmuş, harap halde bulunan bölgelerde ve halkı da eşkıya saldırıları ve hükümet memurlarının suiistimalleri sebebiyle bezginliğe düşmüş mahallerde misyonerleri vasıtasıyla Protestanlığı yaymaya çalıştıklarını ifade eden Nusret Paşa, diğer taraftan da ticari faaliyetlerini en yüksek dağlık arazilere varıncaya kadar yaymaya çalıştıklarını ve kendilerine taraftar sağlamak konusunda büyük gayret sarf ettiklerini belirtmektedir. Müellif, özellikle Hakkâri vilayetine bağlı ve yüz bine yakın nüfusu olan Çölemerk kazasının, padişah hazretlerinin adını dahi bilmeyen Marşemun adındaki ruhani bir lidere bağlı olduğunu ve bu zat vasıtasıyla bölge halkının adeta İngiliz tebaası haline geldiğini belirtmektedir.¹⁷⁸

Nusret Paşa layihasında İngiltere ile Rusya'nın bölge üzerindeki politikalarına da değinerek, bu iki devletin politikalarını birbiriyle kıyaslamaktadır. Müellif, bu dönemde Osmanlı ülkesinin canına kıymak ve toprak mülkiyetini bir şekilde kendi idaresine almak arzusunda olan pek çok ülkenin var olduğunu, ancak Asya kıtası ve Irak taraflarında başlıca iki devletin bu konuda büyük çaba sarf ettiğini, bu iki devletinde İngiltere ve Rusya olduğunu belirtmekte, İran'ın da aynı hedeflerin peşinde olduğunu ancak bu iki devletten sonra geldiğini ifade etmektedir.

Rusya'nın sadık Osmanlı tebaası Ermenileri aldatıp bağımsızlık sevdasına düşürerek, ülkenin her tarafını kendi başına parça parça ayırdıktan sonra bir takım bahaneler ileri sürerek bu parçaları hakimiyeti altına alma emelinde olduğunu ileri süren müellif, daha sonra ise kalan diğer bölgeleri de gerekirse zorla istila edeceğini ve Rusya'nın devlet politikasının bu olduğunu belirtmektedir.

İngiltere'nin ise daha geniş kapsamlı bir istila politikası olduğunu belirten Nusret Paşa, evvela İslam dininin temel esasları üzerinde tahribat yapmayı planlayan İngiltere'nin bu yolla İslam halifeliğini bir şekilde bölüp ve neticede Osmanlı hükümetinin bölgedeki hükümranlığını ortadan kaldırıp Arabistan yarımadasında bulunan Irak'ın Hindistan hükümetine katılmasını sağladıktan sonra Akdeniz'de hazırlamış olduğu Kıbrıs Adası gibi bir hakimiyet noktası sayesinde ve deniz kuvvetlerinin üstünlüğü ile Osmanlı Devleti'nin saltanat merkezine bile sahip olmak gibi bir niyeti ve bu doğrultuda bir devlet politikası olduğunu belirtmektedir.

¹⁷⁸ BOA, YEE, 11/3, 06 R 1327, s.14.

Nusret Paşa İngiltere'nin bölgeye ve Osmanlı Devletine yönelik temel politikasını ve hedefini bu şekilde ifade ettikten sonra İngiltere'nin bu hedef doğrultusunda bölgede yaptığı faaliyetleri ele almaktadır. Yazara göre İngiltere Devleti her şeyden önce güya medeniyet hizmeti adıyla Osmanlı memleketlerinin her bir kasabasında konsoloslarının gözetiminde okullar açmakta ve özellikle Protestan misyonerlerini Osmanlı ülkesinin uygun bölgelerinde ve mahallelerinde yerleştirmekte ve bir takım seyyar gezginler dolaştırarak Arapça, Türkçe ve hatta Kürtçe dillerinde ve İslam dininin aleyhinde yazılmış bir takım kitapları Arap memleketlerinde ve sair yerlerde yayımlatarak fikir ayrılıkları doğurmaya çalışmaktadır.

İngiltere'nin konsoloslarını ve memurlarını yirmişer-otuzar yıl görev yapmak üzere Osmanlı ülkesinin her tarafına yerleştirdiğini belirten müellif, bu şekilde bu memurların her türlü duruma ayak uyduracak ve gerektiği gibi davranacak bir yapıya kavuşmalarını sağladığını ve aynı zamanda söz konusu görevlilerin bölgeye dair elde ettikleri her türlü bilgiyi ayrıntılı raporlar halinde her hafta her ay ve her sene üstlerine sunduklarını ifade etmektedir. Bu açıdan bakıldığında İngiltere'nin bölgeye yönelik girişimlerini Rusya'nın girişimlerinden daha tutarlı ve daha kapsamlı olduğunu beyan eden müellif, Rusya'nın bölgeye ve Osmanlı Devletine yönelik politikasını daha mertçe ve daha açık bir politika olarak, açıktan açığa ülkesini genişletme çabası üzerine kurulu bir düşmanlık, İngiltere'nin politikasını ise medeniyet ve dostluk perdesine bürünerek, esas amaca ulaşmak için pek çok gizli oyun ve hileye dayalı bir düşmanlık olduğunu belirtmektedir.

Müellif bu iki düşmandan hangisi olursa olsun kendi isteklerini gerçekleştirmek adına uygun bir zaman bulduklarında, gerekli hazırlıkları yaparak hiç vakit kaybetmeden ellerine geçen fırsatı değerlendirmeye çalışacaklarını belirtmektedir. Burada Osmanlı Devlet idaresine de atıfta bulunan müellif, kendini koruma gücünden yoksun bir devletin sadece diplomatik girişimlerle bu saldırı ve politikalara karşı kendini koruyamayacağı uyarısında bulunmaktadır.¹⁷⁹

Nusret Paşa bölgenin içinde bulunduğu genel durumu bu şekilde ifade ettikten sonra bölgenin ve Osmanlı Devleti'nin bu gibi sıkıntılarla ve problemlerle karşılaşmasının temel gerekçelerini ise dokuz madde halinde sıralamaktadır. Nusret

¹⁷⁹ BOA, YEE, 11/3, 06 R 1327, s.16-17.

Paşa'ya göre devletin kötü gidişatının sebepleri;

1. Halkın dinden uzaklaşması ve İslam toplumunu her türlü ahlaksızlıktan muhafaza edecek, dinin direği olan temel meselelerde baş gösteren bozulmalar. Ayrıca sarhoşluk veren nesnelerin İslam memleketlerinde açıktan ve hükümetlerin izniyle satılıyor olması ve bu nesnelerin aşırı derecede tüketilmesi. Şeriat âlimlerinin beyan ve ifadelerine itibar edilmeyip onların dikkate alınmaması.
2. İslam memleketlerinde dinin anlatılması ve tebliğ edilmesi vazifesinin tamamen bitme noktasına gelmesi ve bu vazifeden sorumlu alim ve ayanların yaşadığı medreselerin kapatılması veya verilen yardımların kesilmesi neticesinde bu önemli vazifenin sona ermesi.
3. Bu tür medreselerden yetişen hadis bilginleri ve fıkıh ehlinin buraları terk etmesi ve neticede şeriat kaidelerini uygulayacak kimselerin yok olması.
4. Eskiden Osmanlı halkının kendi ihtiyacını kendi karşılar bir hali varken şimdi, en medeni olanından en bedevi olanına kadar hemen hemen tamamının en ufak ihtiyacını Avrupalı tüccarlardan karşılaması.
5. İthalatın ihracattan fazla olması neticesinde Osmanlı parasının yurt dışına çıkması ve yerli halkın ve diğer devlet memurlarla askerinin elinde para kalmaması neticesinde baş gösteren mali sıkıntılar.
6. Eskiden beri Müslüman halkın tamamına yakınının hükümet memurlarıyla beraber silahşorluk ve silah kullanmakta, ata binmekte ve kullanmakta yine silah ve diğer savaş malzemesi üretiminde usta oldukları halde son zamanlarda bu meziyetlerin terk edilmesi.
7. Gerek askeriye içerisinde ve gerekse diğer devlet dairelerinde olsun, şeriat, kanun ve nizamlarına uygun davranmayan, görev ve sorumluluk ahlakına sahip olmayan kimselerin bir takım iltimaslar ve kayırmalar neticesinde hala görev yapıyor olmaları.
8. İdari kanunlara ve İslam siyasetine göre tayin ve yerleştirme yapılması gereken yerlerde bunun dikkate alınmaması ve şeklen İslam'a yakışır gibi görünen ancak aslen içlerinde kötülük ve fenalıklar barındıran kimselerin devlet kademelerinde yer bulmaları hatta bunların saraya kadar ulaşmaları.

9. Yukarıda zikrettiğimiz maddenin aksine devlete, dine ve millete sadık olan devlet adamlarının, bir takım suçlamalarla ki bu suçlamaların aslı iyice araştırılmadan ve suçları kesinlik kazanmadan bu kimselerin devlet hizmetinden uzaklaştırılmaları veya bir takım ağır cezalara çarptırılarak bu gibi değerli kimselerin devlete karşı gücendirilmeleri, gereksiz o kadar vüzera, ümera ve ricalin devlet kapısında istihdamına karşın bu gibi zeki, tecrübeli ve bilgin insanların sefalet ve yoksulluğa terk edilerek aile efradıyla beraber yok olmaya mahkûm edilmeleridir.

Nusret Paşa, devletin kötü ahvalinin gerekçeleri olarak bu hususları beyan ettikten sonra, arz olunan bu ve benzeri meselelerin üzerine gidilmemesi ve sadece sessiz kalınmak suretiyle geçiştirilmeye çalışılmasının bu ve benzer mesele ve problemlerin artması sonucunu doğurduğunu, Osmanlı ülkesinin tamamında bu gibi problemlerin olduğunu, benzer sıkıntıların saraya kadar sirayet ettiğini ve dolayısıyla da bunun devlet idaresine yansiyarak devletin bu günkü duruma geldiğini ifade etmektedir.

Bu duruma bakılarak genel bir ıslahat yapılması gerektiğini beyan eden Nusret Paşa, Osmanlı Devleti'nin eski saygınlığını ve gücünü yeniden kazanması, Osmanlı padişahının ve devletinın şanının yeniden yüceltilmesi ve geniş topraklarda yankı bulması için, Osmanlı memleketlerindeki işlerin tamamını yeniden düzenlemek gerektiğini belirtmekte ve evvela Irak başta olmak üzere, Arabistan yarımadasının tamamını içine alan bir ıslahat çalışmasının başlatılması gerektiği tavsiyesinde bulunmaktadır.¹⁸⁰

2.2.6.4. Nusret Paşa'nın Yapılacak İslahatlara Dair Düşünceleri ve Tavsiyeleri

Nusret Paşa bölgedeki kötü gidişata son verebilmek adına, ıslahatı gerekli gördüğü alanlarla ilgili aklına gelen ıslahat tavsiyelerine geçmeden önce, söz konusu ıslahatları hayata geçirecek olan kişi veya heyetlere dair de bir takım tavsiyelerde bulunmaktadır.

Nusret Paşa öncelikle, arz edeceği ıslahat tedbirlerinin şu an devlet hizmetinde bulunan görevliler vasıtasıyla hayata geçirilmesinin mümkün olamayacağını belirtip, buna gerekçe olarak ise, Sadrazamlık makamından Şeyhülislamlık makamına, bölge

¹⁸⁰ BOA, YEE, 11/3, 06 R 1327, s.19-22.

müdürleri ve vekillerden Harbiye Nazırına ve en son su onbaşısına yani devlet ricalinin en üst makamlarından en alttaki ferdine varıncaya kadar devlet hizmetinde bulunan vezirler, beyler ve diğer memurların her birinin kendilerine yeter meşguliyetleri olduğunu ve kendi günlük işlerini ancak yetiştirebildiklerini ileri sürmektedir.

Nusret Paşa arz edeceği ıslahat tedbirlerinin sağlıklı bir şekilde tatbik edilebilmesi için, şu anki devlet görevlilerinin dışında, siyasi ve idari işlerden uzak ve sadece arz edeceği ıslahat tedbirlerinin tatbiki ile meşgul olacak birisi İstanbul'da diğeri taşrada iki ıslahat komisyonunun oluşturulması gerektiğini belirtmektedir.

Nusret Paşa'ya göre İstanbul komisyonu, padişah hazretlerinin başkanlığı altında, son derece zeki, becerikli ve tecrübeli kimselerden ve en fazla altı-yedi kişiden ibaret bir komisyon olmalıdır. Bu komisyon saray içerisinde padişah hazretlerine yakın odalardan birisinde faaliyet göstermeli ve gürültüsüz patırtısız bir şekilde sadece kendi işleriyle meşgul olmalıdır. Bu komisyonun padişah hazretlerinden sonraki ikinci başkanı, daha önceleri aralıksız bir şekilde sadrazamlık görevinde bulunmuş vezirlerden, diğer üyelerden ikisi şariat hükümlerini çok iyi bilen ve tatbik eden çok iyi yetişmiş âlimlerden, ikisi mülki ve askeri bilgileri en iyi derecede olan ve yine dindar olan kimselerden ve en son iki üye de askeri mareşallerden ve mülki idarede uzun yıllar görev yapmış dindar ve zeki vezirler arasından seçilmeli ve görevlendirilmelidirler. Bu komisyonun üyelerinin taşra komisyonundan aldıkları bilgileri ve imar faaliyetlerini kesinlikle başka dairelere bildirmeden, düzenli bir şekilde ve devamlı olarak padişah hazretlerine sunmaları gerektiğini ve padişah hazretlerinin konuyla ilgili buyruklarını da doğrudan taşrada oluşturulacak diğer komisyon üyelerine iletmeleri gerektiğini belirten müellif, bu imar ve ıslah çalışması için sadece İstanbul'da oluşturulacak bir ıslahat komisyonunun yeterli olamayacağını, İstanbul komisyonunun taşrada muhatap olacağı başka bir komisyonun söz konusu bölgede oluşturulması gerektiğini ifade etmektedir.¹⁸¹

Nusret Paşa'ya göre taşrada görev yapacak olan ıslahat komisyonu ise bir mareşal, bir mülkiye veziri, bir kazasker ve bir de rütbe-i bala'ya (Anadolu ve Rumeli Kazaskerliğinden sonra gelen en üst rütbe) sahip bir kimseden ibaret olmalı ve bu komisyon icra komisyonu olarak ıslahat tedbirlerinin yerinde uygulanmasından sorumlu olmalıydı. Nusret Paşa bu icra komisyonunun gücünü ve etkinliğini arttırmak için

¹⁸¹ BOA, YEE, 11/3, 06 R 1327, s.22-23.

dördüncü ve beşinci ordulardan askeri malzeme ve teçhizat bakımından mükemmel bir şekilde donatılmış birer müfrezenin ve altıncı ordunun bu komisyonun emri altına verilmesi gerektiğini belirtmektedir.

Müellif, padişah hazretlerinin başkanlığı altındaki bağımsız İstanbul komisyonunun, bölgeden gelen talepleri veya şikayetleri hızlı bir şekilde değerlendirmeye alarak karara bağlaması ve hemen ardından hızlı bir şekilde uygulamaya koymasıyla gerçek anlamda bir ıslahat ve imar girişiminin başlamış olacağını ifade etmektedir.

Nusret Paşa buradan itibaren kendine göre ıslahata ihtiyacı olduğunu düşündüğü alanlarla ilgili kısa bir durum değerlendirmesi yapmış ve hemen ardından meseleyle ilgili ıslahat tavsiyelerinde bulunmuştur.

2.2.6.4.1. Altıncı Ordunun Eksik Vasıtalarının Giderilmesi ve Islahı Meselesi

Nusret Paşa altıncı ordunun ıslahı meselesiyle ilgili uygulanmasını tavsiye ettiği ıslahat girişimlerinden önce, söz konusu ordunun durumuyla alakalı daha önce verilen bilgilere ek olarak kısa bir bilgilendirme daha yaptıktan sonra bu ordunun ıslahının nasıl yapılabileceği meselesine değinmektedir. Nusret Paşa layihasında, bu ordunun durumu ve ıslahıyla alakalı tavsiyelerini “birinci kısım” başlığı altında vermiştir.

Nusret Paşa’ya göre söz konusu ordunun, güvenliğinden sorumlu olduğu saha iki-üç ordu oluşturmaya yetecek kadar geniş olmasına rağmen, gerek askere alma kanununun tam olarak uygulanamaması ve gerekse aynı yıl askere alınması gereken devrelerin aksatılması sebebiyle bir ordu parçasının dahi bir araya getirilemediğini belirtmektedir. Bölgede yaşayan köylerden ve bedevi aşiretlerden bir türlü asker alınamadığını, dolayısıyla da bölgenin ihtiyacı olan büyük askeri birliğin bir türlü oluşturulamadığını ifade eden müellif, bu yüzden her sene askeri birliklerin sayısında artmak şöyle dursun azalma olduğunu, olması gereken asıl sayının üçte birinin kışlalarda olduğunu ve ordunun nizamdan uzak bir halde ve nizamlı bir orduyla mukayese edilemeyecek derecede rezil bir yapı içerisinde bulunduğunu bildirmektedir.¹⁸²

¹⁸² BOA, YEE, 11/3, 06 R 1327, s.23.

Osmanlı Devleti'nin merkezine beş-altı yüz saat uzaklıkta ve düşman sınırlarına daha yakın olan böyle memleketler için, zaruret halinde askeri sevkiyatta kullanılacak hayvanlardan tutun da bu hayvanların ve yük arabalarının geçeceği yollara varıncaya kadar pek çok eksikliği bulunan bu ordunun, böyle bir zaruret halinde içine düşeceği perişanlığın teferruatlı bir şekilde düşünülmesi gerektiğini belirten ve bu husustaki kaygılarını dile getiren Nusret Paşa, şimdiye kadar bölgeye tayin edilmiş olan mareşalleri de eleştirerek, bu ordunun eksiklerinin giderilmesi hususunda hiçbir çaba sarf etmemiş ve bu orduyu nizama almak adına bir şey yapmamış olduklarını ileri sürmektedir. Nusret Paşa, bedevi aşiretlerden ve bölge halkından bugüne kadar asker alınamamasının suçunu da ordu mareşallerine bağlamaktadır. Bölgede yaşayan nüfusu tespit edip de, padişah hazretlerinin emirleri çerçevesinde askere alma işlemini yapamayan ordu mareşallerini basiretsizlikle suçlamaktadır. Dördüncü ve beşinci ordunun, altıncı orduya kıyasla daha düzenli bir halde olduğunu ileri süren müellif, söz konusu orduların şu anda herhangi bir meşguliyetleri olmadığını ve dolayısıyla da ıslahatları noktasında bundan daha müsait bir zaman aralığının olamayacağını belirterek, Irak, Kürdistan ve Arabistan yarımadasında şimdi askeri ıslahat yapılabileceğini ifade etmektedir. Nusret Paşa, altıncı ordunun ıslahına dair kendi düşüncelerini şöyle belirtmektedir; evvela Irak bölgesi ve Kürdistan içerisinde henüz nüfusları sayılıp da askere alınamamış olan yerleşik veya yerleşik olmayan aşiret ve kabilelerin tam olarak yerleşik hayata geçirilmeleri gerekmektedir. Bunun için bu aşiret ve kabilelere bedeli alınması karşılığında mülk verilmesini tavsiyesinde bulunur. Keçi, koyun ve deve sürüsü sahibi olarak sürekli sürülerini otlatmak ve dolayısıyla da sürekli göçebe halde yaşayan aşiretler için ise onlarla beraber sürekli seyahat edecek, dördüncü ve beşinci ordulardan alınarak oluşturulacak gezici bir tümenin teşkilini tavsiye etmektedir. Bir taraftan söz konusu tümen bu göçebe aşiretlerin ıslahı ve asker alımı meseleleriyle meşgul olurken, diğer taraftan yine dördüncü ve beşinci orduların desteğiyle altıncı ordunun alay ve taburlarının ıslahına çalışabileceğini ileri sürer. Altıncı ordunun eksik vasıtalarının tespit edilmesi ve giderilmesi, gerekli görülen yerlerde kışlalarının ve karakollarının inşasına başlanması ve tamamlanması, özellikle de Bağdat Kalesi'nin mükemmel bir şekilde yenilenmesini tavsiye etmektedir.¹⁸³

¹⁸³ BOA, YEE, 11/3, 06 R 1327, s.24-25.

2.2.6.4.2. Bölge Aşiret ve Kabilelerinin Tespiti ve Yerleşik Hayata Geçirilmesi Meselesi

Nusret Paşa, askeri kurumların hakkıyla ıslahatının yapılabilmesi için öncelikle yerleşik halk ile göçebe aşiret ve kabileler arasında güvenliğin sağlanması gerektiğini belirterek, bunun yapılabilmesi için; evvela bölgede yaşayan yerleşik ve göçebe aşiretlerin nüfus tahrirlerinin yapılması gerektiğini beyan etmektedir. Bunun için onların kendilerine ait mülklerinin olması gerektiğini ileri süren Nusret Paşa, oysa söz konusu aşiretlerin dört yüz, beş yüz saatlik genişlikteki bir coğrafyada sürekli hareket halinde olarak hayatlarını devam ettirdiklerini, içlerinde ziraattan anlayanlar olmasına karşın kendilerine ait arazileri olmadığı için her sene kabile reislerinin ikamet ettiği bölge sınırları içerisinde ve kira karşılığında ziraat yaptıklarını ve bilinmeyen bir halde yaşayıp gittiklerini ifade etmektedir.

Göçebe-yarı göçebe yaşam tarzına sahip aşiret ve kabilelerin devamlı olarak birbirlerine karşı yağma saldırıları düzenlemekte olduklarını, hatta sık sık yerleşik halk üzerine de saldırılar yapmakta olduklarını, bu yüzden de hem birbirleriyle ve hem de yerleşik halkla aralarında husumet olduğunu belirtmektedir. Bu aşiretlerin hükümete karşı da itaatsizlik içerisinde olmalarından dolayı genel bir güvenlik sorununun ortaya çıktığını ve bölgede genel güvenliğin sağlanması adına biran önce askeri birliklerin bir düzen altına alınıp, buldukları bölgede belli bir miktar toprağın mülk olarak verilerek onların en kısa zamanda yerleşik hayata geçirilmeleri gerektiğini belirtmektedir.

Nusret Paşa, aşiret ve kabilelerin durumunu bu şekilde ifade ettikten sonra söz konusu aşiret ve kabilelerin yerleşik hayata nasıl geçirilebilecekleri meselesi üzerinde durmaktadır. Bu konuda müellif, öncelikle ziraattan anlayan yarı göçebe aşiret ve kabilelerin arazi kanunnamesine uygun olarak ziraat ve çiftçiliğe izin verilen bölgelerde yerleştirilmelerini tavsiye etmektedir. Daha sonra köyler ve kazalarda heyetler, müdürlükler veya kaymakamlıklar, daha büyük yerleşim yerlerinde ise mutasarrıflıklar vasıtasıyla bu aşiret ve kabilelerin düzenli bir idare altına alınması gerektiğini ve en sonunda da askere alma işiyle meşgul olunmasını yarı göçebe aşiret ve kabilelerin ıslahı için çözüm yolu olarak önermektedir.¹⁸⁴

¹⁸⁴ BOA, YEE, 11/3, 06 R 1327, s.26.

Nusret Paşa tamamen göçebe halde yaşayan ve hayvan sürülerinin peşinde sürekli yer değiştiren aşiret ve kabilelerin ıslahı ve yerleşik hayata geçirilmeleri meselesinde ise, bu aşiretlerin ziraat yapmak kabiliyetinden yoksun olduklarını dolayısıyla tek geçim kaynaklarının hayvancılık olduğunu belirten müellif, bu aşiret ve kabilelerin hayvan sürülerinin korunması ve sayısının arttırılması tavsiyesinde bulunmaktadır. Böylelikle hem onların yaşamlarının kolaylaşacağını ve hem de devletin bu aşiret ve kabilelerin hayvanlarından aldığı şeriat vergisi gelirlerinin artacağını ileri belirtmektedir.

Ancak bu hayvan sürülerinin bir yerde tutulmasının mümkün olmadığını zira bu sürülerin otlak hayvanı olduğunu ve en az on- on beş günde bir yerleri değiştirilmese pek çoğunun açlıktan telef olacağına dikkat çeken müellif, bu işle hayatlarını devam ettiren aşiret ve kabilelerin zorunlu olarak seyyar halde bırakılmaları gerektiğini ifade etmektedir. Ancak müellif, bunların seyyar halde bırakılmaları zorunluluğundan, tamamen başları boş bırakılmasını kastetmediğini, aksine kontrollü bir serbestlik verilmesi gerektiğini, aksi durumda yani bu aşiret ve kabilelerin tamamen serbest bırakılması halinde bölgede nelere sebep olduklarının ortada olduğunu ifade etmektedir.

Nusret Paşa tamamen seyyar halde hayatlarını devam ettiren bu aşiret ve kabilelerin ıslahı, aşiretler arası husumetin ortadan kaldırılması ve bu aşiretlerden devletin en iyi şekilde faydalanması meselesinde, öncelikle her bölgedeki aşiret ve kabileye nüfusları ve hayvan sürülerinin büyüklüğü nispetinde yazlık ve kışlık otlaklar tahsis edilmesi gerektiğini ileri süren müellif, kenar semtleri bu aşiret ve kabilelerin tasarrufuna bırakıp, her aşireti kabile kabile ve cemaat cemaat ayırarak ve her bir aşiret ve kabilenin yaşam sınırını belirleyerek onların kendilerine ait yaşam sınırını oluşturup, başka bir aşiret ve kabilenin yaşam bölgesine ve sürüsüne saldırmasına engel olunabileceğini ve ana hatlarıyla bu şekilde bir nizam tertip edilebileceğini belirtmektedir.

Bu şekilde bir idari düzen tesis edildikten sonra ise her aşiret ve kabile için seyyar bir müdürlük, kaymakamlık veya mutasarrıflık oluşturulabileceğini ifade eden müellif, hatta onları bu hususta şevklendirmek ve sürülerinin çoğalmasını sağlamak adına geçici bir vergi muafiyetinin dahi sağlanabileceğini belirtmektedir. Ayrıca müellif bu metodun, hem söz konusu seyyar aşiret ve kabilelerin nüfusu ve yaşamları hakkında

bilgi sahibi olunmasını sağlayacağını, hem de seyyar halde yaşamak zorunda olan aşiret ve kabilelerin de durumuna uygun olduğunu ileri sürmektedir.¹⁸⁵

Nusret Paşa layihasının sonlarına doğru “mevadd-ı nafiadır”(faydalı maddelerdir-hususlardır) başlığı altında bazı konularda mevcut durumu ele aldıktan sonra bu hususların iyileştirilmesi için bir takım tavsiyelerde bulunmaktadır. Bölgenin zirai ve ticari durumu ve Irak-Necid’in eğitim hususları gibi meseleler bu bölümde ele alınan konu başlıklarıdır.

2.2.6.4.3. Bölgenin Ticari ve Zirai Durumuna Dair Değerlendirmeler ve Tavsiyeler

Nusret Paşa Musul ve Basra vilayetleriyle Necid’in ticari faaliyetlerinin sınırlı bir düzeyde ve bu bölgelerin ithalatının ihracatlarından %90 daha fazla olduğunu belirterek, bölgeden Avrupa’ya ihraç edilen tek ürün olan hurmanın bile Avrupa’dan yapılat ithalatla kıyaslandığında hiç hükmünde kaldığını ifade etmektedir. Nusret Paşa bölgede ticaretin canlılık kazanabilmesi için, pek çok ıslahatın hayata geçirilmesine, işlerin ilerleyişini kolaylaştırmak için siyasi tedbirlerin alınmasına ve bölgede ticaret şirketlerinin oluşturulmasına ihtiyaç olduğunu belirtmektedir.

Nusret Paşa’ya göre Irak ve Necid’in zirai çeşitliliği ve verimliliği bölge halkının geçimi ve ihtiyaçlarının karşılanması için yeterlidir, ancak bölgenin zenginliğinin artması ve bu zenginliğin devamlılığının sağlanması için yeterli değildir. Çünkü söz konusu bölge çok büyük bir genişliğe sahip olmasına, Fırat ve Dicle ile Şatt-ül Arap gibi büyük nehirler vasıtasıyla ve ayrıca med-cezir(gel-git)ile zahmetsiz bir şekilde sulamaya elverişli olmasına rağmen maalesef söz konusu nehirler ve onlardan oluşturulan kanalların kenarlarında kurulan köy ve kasabalar ile bedevi aşiretler yarım buçuk bir ziraat yapabilmektedirler. Yani arazi her türlü ürünün yetiştirilmesine müsait olmasına karşın maalesef bölge halkı o bilinçte değildir.

Bölgede sulama yapmaya elverişli pek çok su kanalının olduğunu ifade eden müellif, bu su kanallarının hakkıyla kullanılması durumunda bölgenin zaten var olan doğal servetinin daha da katlanacağını ileri sürmektedir. Ancak bu güne kadar bu koca Osmanlı memleketinin diğer bölgelere ekilen ve dikilen ürünlerden mahrum bırakılmış olduğunu ifade eden yazar, bu arazilerde her türlü ağacın dikimine çınar, kavak, ipek

¹⁸⁵ BOA, YEE, 11/3, 06 R 1327, s.27.

böceği için dut ormanı, gül yağı için gül ormanları, zeytinlik ve diğerleri gibi, imkan var iken bir miktar hurma ağacı ve az bir miktar da diğer ağaç türlerinin dikilmesini eleştirmektedir.

Bölgenin ihtiyacı olan bazı şeylerin, örneğin bina yapımı için gereken kerestenin Hindistan ve Diyarbekir'den, yakılacak odun-kömür gibi şeylerin Musul, İran ve yine Hindistan'dan, alınmakta olduğunu belirten Nusret Paşa, bu konuda büyük bir üzüntü duyduğunu belirterek burada daha önce görev yapmış valileri ne kadar hakir görse yetmeyeceği eleştirisinde bulunmaktadır.¹⁸⁶ Bölgenin imarı ve ıslahı meselelerine gayet ciddi bir şekilde bakılması uyarısında bulunan müellif, bu hususta evvela Müslümanların yoğunlukta oldukları bölgelerde söz sahibi kimselerden ve bir seçkin kişinin başkanlığı altında resmi ve de seyyar bir heyetin oluşturulmasını ve bu heyetin hazırlayacağı imar ve ıslahat raporuna göre imar ve ıslahat işlerine başlanmasını tavsiye etmektedir. Nusret Paşa on yıl süreyle ve istikrarlı bir şekilde söz konusu ıslahatların uygulanması halinde bölgenin müthiş bir mamuriyete kavuşacağını ileri sürmektedir.

Irak ve Necid'e toprak sahibi olanların dışında kalan diğer ziraatçılar yani toprağı kiralayarak ziraat yapanların, adeta arazi sahibinin kölesi durumunda muamele gördüklerini hatta köleden daha çok eziyete maruz kaldıklarını belirten müellif, bu insanların dayanılmaz şartlar altında hayatta kalmaya çalıştıklarını ifade etmektedir. Bölge topraklarının iki kısma ayrıldığını ifadeden Nusret Paşa, toprakların bir kısmının büyük nüfuz sahibi kimselerin elinde olduğunu diğer kısmının ise hala kimseye tahsis edilmemiş devlete ait mir'i arazi olduğunu beyan etmektedir.

Büyük ayanların ya da bölge ileri gelenlerinin elinde bulunan topraklarda ziraat ve çiftçilik yapan insanların bu toprak sahiplerinin esiri konumunda olduğunu belirten müellif, diğer kısım olan mir'i arazide çiftçilik ve ziraatçılık yapan insanların ise mahsullerinin kimi yerde dörtte birini ve kimi yerde de beşte birini mülk sahibine vererek yaşamlarını idame ettirmekte olduklarını, bunların yaşamlarının diğerlerinininkine kıyasla biraz daha katlanılabilir halde olduğunu ifade etmektedir.¹⁸⁷

Bölgede Arap kabile reisleri, ayan ve eşraf ile devlet ileri gelenlerinin dışında kimseye toprak mülkiyeti verilmediğini belirten Nusret Paşa, halktan ziraat ve çiftçilikle

¹⁸⁶ BOA, YEE, 11/3, 06 R 1327, s.35.

¹⁸⁷ Aynı belge, s.36.

hayatını idame ettiren hiç kimseye bir dönüm dahi arazi verilmemiş olmasını ve bu insanların bölgedeki nüfuz sahibi kimselerin kölesi haline getirilmesini eleştirmektedir.

Nusret Paşa bölgedeki toprak düzeninin bu şekilde olduğunu, işte bu yüzden de Irak ve Necid'de yurtlanmak, mülk sahibi olmak, hane, bağ, bahçe ve hurmalık sahibi olmak gibi arzuların çok zayıf hatta hiç olmadığını belirtmektedir. Bu durumun devamının ise bölgede ziraatçılık ve çiftçilikte istenilen ilerlemenin sağlanamamasını sonucunu doğurduğunu belirten müellif, bu yüzden de bölgeden elde edilebilecek büyük gelirin maalesef kaybedildiğini ileri sürmektedir. Nusret Paşa bölgede yaşayan yüz binlerce sadık Osmanlı tebaasının işte bu yüzden bir türlü yerleşik hayata geçirilemediğini ve bölgenin ıslah ve imarının yapılamadığını belirtmektedir.¹⁸⁸

Nusret Paşa bölgedeki zirai ve ticari sıkıntıların temelinde yatan gerekçeleri bu şekilde ifade ettikten sonra, bu sıkıntıların giderilebilmesi bölgenin imar ve ıslahı adına yapılması gerekenleri de konuyla ilgili sayfaların hemen devamında ele almakta olup, problemlerin çözümü adına önemli ipuçları içermektedir.

Nusret Paşa'ya göre Irak'ta yerleşik olan veya olmayan halkın, gerek nüfuzlu kimseler gerek Arap ileri gelenleri ve gerekse mültezimlerin esaretinden kurtarılmaları ve kendilerinin Devlet-i Aliyye halkından oldukları ve tek başvuracakları adresin Osmanlı Hükümeti olduğunun kendilerine bildirilmesinin yolu Irak arazisinin, arazi kanunnamesinin 8. maddesine uygun olarak, her sancak, kaza ve köyün içerisinde bulunan ve ziraat ve çiftçilik yapmakta olan halkın hane ve nüfusuna göre paylaşılması ve her dönüm arazinin bedelinin belirlenerek bu bedelin bir sene içerisinde halktan alınması ve neticede toprakların tamamının tapu altına alınmasıyla mümkündür.

Nusret Paşa bu yolla bölgede mevcut olan tüm aşiret ve kabilelerin dahi yerleşik hayata geçirilebileceğini belirterek, her kabile ve aşiretin sınırlarının belirlenmiş olmasıyla etrafa ve birbirlerine vermiş oldukları zararların önüne geçilebileceğini ve arazinin ifade olunduğu şekilde halka verilmesiyle oşür gelirine çevrilmesinin çok faydalı olacağını ileri sürmektedir. Nusret Paşa bölgede her türlü medeni kaidenin hayat geçirilmesini ve uygulanmasını bölge topraklarının halka mülk olarak verilmesine bağlı olduğunu ifade etmektedir. Şayet böyle olmazsa bölge halkı

¹⁸⁸ BOA, YEE, 11/3, 06 R 1327, s.37.

içerisinde ziraatla hayatını devam ettiren ancak kendilerine ait mülkü olmayan insanların bir sene bir yerde ziraat yapıp mülk sahibinin her türlü eziyetine katlandıktan sonra diğer sene başka bir yere göç edeceğini belirten müellif, böyle olunca da bölgede ne imarın ve ne de ıslahatın yapılabileceği uyarısında bulunmaktadır.¹⁸⁹

Arazi halkın kendi mülkü olur, mahsullerinden onda bir öşür alınıp onda dokuzu mülk sahibine kalır ve kendisi vefat ettiğinde sahip olduğu toprağın tapu ile varislerine kalacağını bilir ise o zaman durumun değişeceğini ifade eden Nusret Paşa, toprak sahibi kimsenin bu durumda gücünü arazisinin imarına ve daha verimli hale gelmesine harçayacağını, bunun neticesinde seneden seneye ziraat gelirlerinin ve dolayısıyla da öşür vasıtasıyla devlet gelirlerinin artacağını, elbette toprağa birkaç yıl emek veren bir insanın bırakın burayı terk etmeyi daha sıkı sıkıya elindeki toprağa sarılacağını ileri süren müellif, hiçbir suretle toprağını terk etmeyeceğini belirtmektedir.¹⁹⁰

2.2.6.4.4. Irak Bölgesinin Eğitimi Meselesi ve Islahat Tavsiyeleri

Nusret Paşa Irak'ta eğitim hayatına dair de bir takım değerlendirmeler yapmış ve bu konuda da önemli ıslahat tavsiyelerinde bulunmuştur. Nusret Paşa bölgenin eğitimine dair çözüm önerilerine geçmeden önce bölgenin bir zamanlar dünya ilim tarihi açısından üstlendiği misyona değinerek, Irak'ın özellikle de Bağdat'ın, başta İslam dünyasının, Müslüman bilginlerin ve düşünürlerin olmak üzere dünyanın pek çok ilim adamı, düşünürü, şairi, yazarı ve ressamı için genel bir toplantı mekânı hüviyetinde olduğunu, dünya ilim hayatına buradan yön verildiğini belirtmektedir. Ancak son asırlarda bölgenin ihmal edilmesi ve ilgi gösterilmemesi gibi nedenlerle bu ilim coğrafyasının tarihi misyonunu kaybederek bu gün cahillerin mekanı halini aldığını ifade eden müellif, bölgeye gönderilen valiler ve diğer memurların bu konuda en ufak bir girişimde bulunmadıklarını, hatta ilim ehlinin iaşesini karşılayan vakıfların %90'nının vakıf hazinesi tarafından yavaş yavaş ele geçirilerek medrese ve zaviyelerin öşürlerinin yok edildiğini ileri sürmektedir.

Arabistan yarımadasıyla Irak ve Kürdistan'ın tamamının Arapça ve Kürtçe konuştuklarını ifade eden Nusret Paşa, Şehrizor sancağının kasabası olan Kerkük ve

¹⁸⁹ Aynı belge, s.38.

¹⁹⁰ BOA, YEE, 11/3, 06 R 1327, s.39.

birkaç kasabadan başka 4-5 milyondan fazla nüfusa sahip Arap ve Kürtlerin kendi dillerinde konuştuklarını ve kendi dillerinde konuşmayan kimseyle de yakın bir ilişkiye girmediklerini belirterek, onların dilini öğrenmeyen bir ecnebinin aralarına karışmasının mümkün olmadığını ifade etmektedir.

Müellif, bölgeye giden Osmanlı memurları Türkçe konuştukça ve resmi dairelerde kullanılan dil Türkçe oldukça ve bu toplum da Türklere yabancı gözüyle bakmaya devam ettikçe doğal olarak Osmanlı memuruna ve Osmanlı Hükümetine ısınmalarının mümkün olamayacağını işaret etmektedir.¹⁹¹

Nusret Paşa, Irak ve Necid bölgesinde eğitimin yaygınlaştırılabilmesi için Maarif Nezareti'nin vermiş olduğu talimatlar çerçevesinde değil, fakat bölgeye uygun olan yöntemler çerçevesinde Irak'a ayrı ve Necid'e ayrı bir eğitim metodunun uygulanması gerektiğini ifade ederek, bölgesel hükümetlerin gözetimi altında söz konusu bölgelerin ayanları ve alimlerinden gönüllü bir heyet oluşturularak, imtihanla ve yeterli maaş karşılığında eski ve yeni eğitim metodlarını bilen fazilet sahibi, Türk ve Arap muallimlerin medreselerde görevlendirilmesi gerektiği tavsiyesinde bulunmaktadır. Ayrıca müellif, özel şartlara bağlı olarak gece ve gündüz eğitime devam edecek, yemekleri, senelik malzemeleri ve elbiseleri vakıflar tarafından karşılanmak suretiyle imtihanla medreselere alimler alınıp, eski medreselerin yenilenmesi ve bu medreselerde şeriatın izin verdiği ölçüde eski ve yeni bilimlerin Osmanlı resmi dili ile ders olarak verilmesi ve bu metodun bir talimatname haline getirilmesi gerektiğini ifade etmektedir.¹⁹²

Nusret Paşa bölgedeki yerleşim yerlerinde mevcut olan çocuk nüfusuna göre ilkokulların açılması, bu okullarda medreselerden yetişecek müderrislerden ve gerekli görülür ise Maarif Nezaretine müracaat ile gönderilecek muallimlerden de göreve alınması ve bu ilkokullardan yetişecek çocuklar arasından medreselere gitmek isteyenlerin uygun imtihanlara tabi tutulmaları ve bu husustaki diğer özel kaidelerin Bağdat ile ona dahil edilmiş kasabaların tamamında uygulanması gerektiğini tavsiye etmektedir.

¹⁹¹ BOA, YEE, 11/3, 06 R 1327, s.40.

¹⁹² Aynı belge, s.40-41.

Nusret Paşa büyük toplumların ancak sıhhatli fertler vasıtasıyla ayakta durabileceğini belirterek, fertlerde bir hastalık olur ise bunun toplumu da hasta edeceğine dikkat çekerek, bir devletin kendisini oluşturan fertlerin sıhhat ve afiyetini koruması ve devamına özen göstermesi gerektiğini, bunun hem devlet olmanın bir gereği hem de devletin bekası için kaçınılmaz bir zorunluluk olduğunu ifade etmektedir.

Nusret Paşa bu noktadan hareketle, Müslüman halkın çoluk çocuğunun dini terbiyeleri için, İslam politikasına yakışır bir şekilde padişah hazretlerinin gözetimi altında faaliyet gösterecek bir alimler heyeti ve Şeyhülislam tarafından seçilecek muallimlerin vakit kaybetmeksizin bu işle görevlendirilmeleri gerektiğini belirterek, söz konusu heyet ve muallimlerin ellerinde elif-ba, Kur'an-ı Kerim cüzleri ve kısa dini bilgiler ile Osmanlı memleketlerinin her tarafında dolaştırılarak, her bir köy ve seyyar aşiretlere varıncaya kadar temas ederek, devletin ve milletin ne olduğunun anlatılmasıyla görevlendirilmeleri gerektiğini tavsiye etmektedir.¹⁹³

Nusret Paşa Arap ve Kürt bölgeleri ile Irak'ta gezerek İslam dininin tebliğini yapacak olan söz konusu heyet ve muallimlerin, gezip dolaştıkları yerlerde rastladıkları medrese talebesi veya alimleriyle sohbet etmelerini, Türk dilinin güzellikleri ve zenginliklerinden bahsetmelerini, Osmanlı Devleti'nin şeriata bağlı bir İslam devleti olduğunu beyan etmelerini tavsiye etmiştir. Halkın ve alimlerin bu şekilde zihinlerinin doldurulması için yeterli sayıda seyyar vaiz ve müderrisin bölgeye gönderilmesi gerektiğini ileri süren müellif, her bir vaiz ve müderris için bir sancak belirlenip yeterli miktarda yol ücreti ve maaş tahsis edilmesini ve söz konusu vaiz ve müderrislerin sorumlu oldukları bölgedeki tüm aşiret ve kabilelere ulaşarak görevlerini hakkıyla irca etmeleri gerektiğini belirtmektedir. Nusret Paşa bunun yapıldığı takdirde iki-üç sene içerisinde Arap ve Kürt aşiretlerin hatta Şia inancında olanların dahi fikirlerinde düzelme olacağını ve Osmanlı hükümetine yeniden ısındırılacaklarını ileri sürmektedir.

Nusret Paşa bu dönemde açılacak okullarda, ilk önce şimdiki ilimlerle beraber İslam edep ve ahlakının tam olarak öğretilmesi gerektiğini belirterek, daha sonra İslam esaslarına uygun olan ve gerekli görülen diğer ilimlerin öğretimine geçilmesini ve bu süreçte gayet sabırlı olunmasını tavsiye etmektedir.¹⁹⁴

¹⁹³ BOA, YEE, 11/3, 06 R 1327, s.42-43.

¹⁹⁴ Aynı belge, s.“gös.yer”

Nusret Paşa bölgeyle alakalı ıslahatı gerekli gördüğü meselelere dair aklından geçen ıslahat tavsiyelerini bu şekilde izah ettikten sonra, şayet böyle bir imar ve ıslahat işine girilecek olursa, Şammar aşireti reisi Muhammed İbn-i Reşid'i ürkütmemek ve korkutmamak için kendisine beylerbeylik rütbesinin verilmesini, yine Bağdat, Mekke ve Medine yolunun tamir edilerek eskiden olduğu gibi hacıların güvenli bir şekilde gidip gelmelerini sağlamak için Cibel-i Şimer ve Kasım sancaklarının mutasarrıflığının da İbn-i Reşid'e verilmesini, imar ve ıslah komisyonuna üyeymiş gibi gösterilmek suretiyle bu konuda kendisinin de yardımının sağlanması için özel bir memur ile bunların kendisine bildirilmesi suretiyle gönlünün hoş tutulmasını tavsiye etmektedir.

Nusret Paşa ayrıca, Bağdat ve Basra ileri gelenleri ile Kerkük'te bulunan Kadiriye Şeyhi, Talabani'den Şeyh Ali Efendi, Süleymaniye'deki Barzenciye'nin reislerinden bir ikisinin ve Caf aşireti reislerinden Mehmet Paşa ve kardeşleri ile Diyarbakırlı Göçeri Ağası Mustafa Ağa'nın da gönüllerinin alınması suretiyle İstanbul'a getirtilip nerelerle haberleştiklerinin takip edilmesi ve bunların sürekli gözetim altında tutulmasını, Basra vilayeti içerisinde olan Kuveyt kasaba ve limanına asker ve savaş gemisinin yerleştirilmesini, Saba Paşa ve akrabalarının dahi İstanbul'a getirtilerek burada ağırlandırmaları ve ıslahat çalışmaları tamamlandıktan sonra geri memleketlerine gönderilmelerini, ıslahat çalışmalarının sağlıklı bir şekilde tatbiki için göz ardı edilmemesi gereken hususlar olarak ifade etmektedir. Müellif son olarak, ıslahatla görevlendirilen memurların zerre kadar harama meyletmemelerini, İslam edep ve ahlakına aykırı davranışlar içerisinde olmamalarını ve mümkün olduğu müddetçe beş vakit namazlarını camide ve halkla beraber eda etmelerini ıslahat esası, birlik vesilesi ve İslam inancı olması hasebiyle özellikle tavsiye etmektedir.¹⁹⁵

¹⁹⁵ BOA, YEE, 11/3, 06 R 1327, s.44-45.

SONUÇ

Osmanlı Devleti varlığının son yıllarını yaşamakta olduğu bir zaman dilimi içerisinde, gerek padişahı, gerek devlet ricali ve gerekse de alimleri, aydınları, bilginleri ve düşünürleriyle, devleti içinde bulunduğu sıkıntılı durumdan kurtarmak, rahat bir nefes aldirmek belki ilerleyen süreçte eski güç ve ihtişamına kavuşturmak veya açıkçası korkulan ve her geçen gün daha da yaklaşan kötü sonda kurtarmak adına bir dizi çare ve çözüm arayışına gitmişlerdir. Bu dönemde devletin çeşitli kesimlerinden farklı farklı çözüm önerileri ileri sürülmüş ve her kesim kendi düşünce ufku nispetinde devletin içinde bulunduğu sıkıntılara çare aramaya ve devleti bu sıkıntılardan kurtarmaya çalışmıştır.

Dönemin Osmanlı padişahı olan II. Abdülhamid bugün herkesin takdir ettiği zekası ve mükemmel siyasi düşünce derinliği ile padişahı olduğu devletin varlığını devam ettirebilmesi için büyük gayret sarf etmiş, hatta o güne kadar devletin siyasi gündemine ve politik stratejisine hiç alınmamış olan bazı hususları dahi - örneğin devletin halifelik misyonundan faydalanmak gibi- devletin bekası adına dış siyasette hem de çok etkin bir şekilde kullanmıştır. Yine II. Abdülhamid kendinden önceki son dönem Osmanlı padişahları ve devlet ricaliyle hemfikir olarak, devletin kurtuluşu için pek çok sahada önemli bir dizi ıslahat çalışmalarına girişmiştir.

Ancak Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi, iktisadi, askeri ve sosyal şartlar ile yaşanan yüzyıl, Osmanlı Devleti açısından devletin tarihi boyunca yaşadığı hiçbir yüzyıla ve zaman dilimiyle karşılaştırılmayacak kadar karmaşık ve bir o kadar da Osmanlı Devleti'nin aleyhinedir. Devletin başındaki gaileler sadece dış kaynaklı olmayıp aynı zamanda devletin iç bünyesinde de o zamana kadar görülmemiş boyutta önemli sıkıntılar ve buhranlar söz konusudur. XIX. yüzyıl ortaları itibariyle dış dünyadaki siyasi hava ciddi anlamda ve tamamen Osmanlı Devleti aleyhine dönmüştür. Bu süreçte Osmanlı Devleti adına dış siyasette gelişen en kötü strateji değişikliği belki de İngiltere'nin Osmanlı toprak bütünlüğünü korumak siyasetinden vazgeçip, bu büyük devletin topraklarından kendi payına en büyük hisseyi kapabilme siyasetine yönelmesidir ki bu strateji değişikliği Osmanlı Devletini dış siyasette her açıdan tek başına kalmaya itmiştir.

Osmanlı Devleti'nin kendi iç bünyesindeki sıkıntılar ise, başta iktisadi alandaki çöküntü, daha sonra Osmanlı Devleti hakimiyeti altında yüzyıllardır en ufak bir şikayetleri olmadan yaşayan azınlıkların bu yüzyıl içerisinde dış kaynaklı kışkırtmalara kapılarak başlattıkları bağımsızlık isyanları, devletin idari kadrosunda ve mekanizmasında baş gösteren siyasi istikrarsızlık ve otorite boşluğu ki, bu devlet bünyesinde idari anlamda baş gösteren pek çok olumsuzluğunda gerekçesidir, yine büyük bir problem olarak veya sıkıntı olarak ifade edilemeyecek olsa da Tanzimat reformlarının hayata geçirilmesi çalışmaları da dönemin önde gelen ve çözüm bekleyen iç meseleleridir.

Ancak gerek II. Abdülhamid ve gerekse dönemin Osmanlı devlet ricali, her hangi bir yılgınlığa ve ümitsizliğe düşmeden ellerinden geldiği kadar bu meselelerin çözümüne gayret etmişlerdir ki bunun en güzel örneklerinden birisi, özellikle Müslüman tebaanın yoğun olarak yaşadığı Arabistan yarımadası ve Irak topraklarında Tanzimat reformları çerçevesinde yapılması planlanan ıslahatlar için hazırlanan ve II. Abdülhamid'e sunulan layihalardır.

Sultan II. Abdülhamid ve dönemin Osmanlı devlet ricalinin böyle bir dönemde bu gibi bir çalışmayı başlatması, onların devletin bekası hususundaki niyet ve inançlarını ortaya koyması bakımından çok önemlidir. Sultan II. Abdülhamid özellikle Irak'ta yapılması planlanan ıslahatların doğru zemine oturtulması ve doğru bir şekilde tatbik edilmesi ve istenilen neticenin elde edilmesi için bu konuya özel bir hassasiyet göstermiş ve bölgeyle alakalı teferruatlı bilgiler ihtiva eden ve yukarıda ele aldığımız layihaları yani raporları hazırlatmıştır.

Söz konusu raporlar incelendiğinde öne çıkan konular veya üzerinde en fazla durulan meseleler, başta bölgenin güvenliğinden sorumlu altıncı ordunun içerisinde bulunduğu vaziyet itibariyle asla güven verir bir durumda olmadığı meselesi, sonra bölge aşiretlerinin hal ve hareketleri ile devlete karşı tutumları ve devletin aşiretlere karşı tutumu, bölgede söz sahibi olan nüfuzlu kimselerin devletle ve bölgeyle olan ilişkileri ve etkileri, bölge üzerinde büyük çıkar hesapları olan başta İngiltere olmak üzere Rusya ve diğer batılı devletlerin bölgeye yönelik politikaları, bölgenin genel zirai, ticari, etnik ve dini yapısına dair değerlendirmeler ve bölgeye gönderilen vali ve diğer devlet memurlarının bölgede sergiledikleri tutum ve davranışlar ile yaptıkları veya

yapamadıkları imar ve ıslahat çalışmalarıyla ilgili uyarılar ve bu konularda yapılabilecek çalışmalara dair tavsiyeler olarak sıralanmaktadır.

Ancak layihaların pek çoğunda özellikle altıncı ordunun durumuyla alakalı kaygılar, ordunun genel durumu ve bu ordunun ordu ismini hak eder bir yapıya kavuşturulması adına yapılabilecek girişimler ve alınacak önlemler meselesi ön plana çıkmaktadır. Ayrıca layihaların hemen hemen tamamında az veya çok ama mutlaka değinilen diğer bir meselede bölgeye gönderilen valiler ve memurların Osmanlı Devletini temsiliyetleri noktasında yeterli olmadıkları meselesidir. II. Abdülhamid'e rapor sunan pek çok müellif bölgeye gönderilen valilerin bölgenin imarı ve ıslahı noktasında herhangi bir çalışma yapmamış olduklarını, kendi hırs ve aç gözlülüklerinin esiri olarak devletin onlara verdiği görev ve sorumlulukları hiçe sayarak, bölgede söz sahibi olan nüfuzlu kimselerle iyi geçinmek ve etliye sütlüye dokunmadan kendi keselerini doldurmaktan başka işlere bakmadıkları hususunda şikayetler de bulunmuşlardır.

Altıncı ordunun durumu ve ıslahı meselesinde ise diğer layihalara kıyasla en kapsamlı değerlendirmeyi ve en gerçekçi çözümleri Nusret Paşa'nın layihasında bulmak mümkün. Sadece altıncı orduyla ilgili değil bölgede göze çarpan belli başlı problemlerle ilgili önemli tespitlerde bulunmuş ve bu problemlerin çözümüne dair yerinde, mantıklı ve ciddi tavsiyelerde ve çözüm önerilerinde bulunmuştur. Nusret Paşa yapılacak ıslahat çalışmalarına dair önerdiği İstanbul ve taşra ıslahat komisyonları son derece akla yatkın bir öneridir. Yine altıncı ordunun ıslahı ve bölge aşiretlerinden orduya asker alımına dair değerlendirmeleri ve tavsiyeleri, bölgedeki aşiretlerin yerleşik hayata geçirilebilmesine dair toprak mülkiyeti verilmesi tavsiyesi ve arazi tahsisi önerisi, bölgede ziraatın ve ticaretin geliştirilmesine dair fikirleri ve eğitimin yaygınlaştırılması, medreselerin yenilenmesi, eğitim müfredatı gibi konulardaki gayet yerinde ve çözüme yönelik samimi düşünceleri, göz ardı edilemeyecek bir öneme sahiptir.

Bölgeye yönelik gerçekten önemli bilgiler ihtiva eden bir diğer kapsamlı çalışma da Süleyman Hüsnü Efendinin layihasıdır ve söz konusu layiha bölgenin o dönem itibarıyla özellikle etnik ve dini kimliğinin ortaya konulması bakımından önemli bilgiler içermektedir. Yine aşiretler ve bu aşiretlerin iskanı, bölgede ekonomik yapının düzeltilebilmesi adına önemli ipuçları ve çözüm önerileri Süleyman Hüsnü Efendi'nin

layihasında geniş bir şekilde yer almıştır. Bu iki layiha dışında kalan diğer layihalarda da önemli bilgiler olmakla beraber söz konusu layihalar, daha çok belli konular üzerinde yoğunlaşmış ve bu konularda da sınırlı ve yüzeysel bilgiler vermişlerdir.

II. Abdülhamid hükümetinin hız verdiği ıslahat çalışmaları çerçevesinde özellikle Irak'a yönelik hazırlanan bu layihalar, genel manada gerçekten son derece önemli çalışmalardır ve değerli bilgiler ihtiva etmektedirler. Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıl itibariyle içinde bulunduğu siyasi, askeri, sosyal ve özellikle de iktisadi durumdan dolayı bu layihalarda tavsiye edilen ıslahat önerilerini veya bu layihalarda yer alan bilgiler çerçevesinde hayata geçirilmesi arzulanan ıslahat çalışmalarını hayata geçirmesi mümkün değildi.

Ancak bu cihan imparatorluğunun yönetimini elinde bulunduran insanlar tüm iç ve dış olumsuzluklara rağmen, devletin kurtuluşuna olan inançlarını koruyarak paniğe ve ümitsizliğe kapılmadan, ellerinden geldiği kadar sorumlulukları altında bulunan devleti ve milleti yeniden ayağa kaldırmak, onlara mazilerinde sahip oldukları ihtişamı, şeref ve şanı yeniden iade etmek adına son nefeslerine kadar davalarından vazgeçmemişler, devletinin ve tebaasının sıhhati ve huzuru için gayret etmişlerdir.

KAYNAKÇA

Arsiv Belgeleri

- Ferik Süleyman Paşa Layihası: BOA, YEE, 271/132, 21 S 1320.
 Mazhar Mühürlü Layihası: BOA, YEE, 9/8, 29 L 1297.
 Mehmet Paşa Layihası: BOA, YEE, 81/2, 5 Ağustos 1892.
 Mirliya Hüseyin Fahri Paşa Layihası: BOA, YEE, 271/1, 12 Z 1320.
 Müşir Nusret Paşa Layihası: BOA, YEE, 11/3, 06 R 1327.
 Süleyman Hüsnü Efendi Layihası: BOA, YEE, 9/34, 9 N 1309.

Araştırma, İnceleme

- AKKAN, Erdoğan, “Irak” maddesi, **İslam Ansiklopedisi**, C. 19, Türkiye Diyanet Vakfı Yay, İstanbul, 1999.
- ALTINAY, A.Refik, **Muhtasar Tarih-i Umumi**, C.4, Matbaa-i Hayriye Yay, İstanbul, 1914.
- AL-İSFAHANİ, İmadü’-din al-Kâtip, **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, Çev. Kivameddin Burslan, TTK Yay, Ankara, 1943.
- AKARLI, Engin “II. Abdülhamit: Hayatı ve İktidarı”, **Osmanlı**, C.2, Yeni Türkiye Yay, Ankara, 1999.
- BAZER, Gülay Ögün, “Selçuklular Zamanında Irak”, **Irak Dosyası I**, , Tatav Yay, İstanbul, 2003.
- BAYSUN, M. Cavit, “Bağdat” maddesi, **İslam Ansiklopedisi**, C.2, MEB Yay, İstanbul, 1961.
- CANATAN, Yaşar, **Türk-Irak Münasebetleri (1926-1958)**, Kültür Bakanlığı Yay, Ankara, 1996.
- ÇETİNSAYA, Gökhan, “Irak” maddesi, **İslam Ansiklopedisi**, C.19, Diyanet Vakfı Yay, İstanbul, 1999.
- DARKOT, Besim, “Irak” maddesi, **İslam Ansiklopedisi**, C.5, kısım 1, MEB Yay, İstanbul, 1950.
- DEMİRCİ, Güçlü, “Irak’taki Türkler”, **Irak Dosyası II**, Tatav Yay, İstanbul, 2003.
- DANIŞMEND, İ. Hami, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C.3, Türkiye Yayınevi Yay, İstanbul, 1972.
- EKREM, Reşat, **Osmanlı Muahedeleri**, M. Ahmet Halit Kitaphanesi Yay, İstanbul, 1934.
- EMECEN, Feridun, “Sultan Süleyman Çağı ve Cihan Devleti”, **Genel Türk Tarihi**, C.6, Yeni Türkiye Yay, Ankara, 2002.

- ET-TALİB, İmadüddin Halil, “Irak” maddesi, **İslam Ansiklopedisi**, C.19, Türkiye Diyanet Vakfı Yay, İstanbul, 1999.
- GROBBA, Fritz, **Irak**, Çev. Feridun Akkor, Genelkurmay Basımevi, Ankara,1951.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib, “Süleyman I”, **İslam Ansiklopedisi**, C.11, MEB Yay, İstanbul, 1970.
- HAMMER, B.J. Von, **Osmanlı Devleti Tarihi**, C. 5, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1984.
- HÜRMEZLÜ, Erşat, **Irak Türkleri**, Irak Milli Türkmen Partisi Bürosu Yay, Ankara, 1994.
- “IRAK” maddesi, **Türk Ansiklopedisi**, C.19, MEB Yay, Ankara, 1971.
- İMAMZADE, Meryem, **Irak Dosyası**, Akabe Yay, İstanbul, 1986.
- KAFALI, Mustafa, “Kerkük Türkleri”, **Töre**, yıl 4, Sayı:17, İstanbul Ekim 1972.
- KAFESOĞLU, İbrahim, “Selçuklular” maddesi, **İslam Ansiklopedisi**, C.10, MEB Yay, İstanbul, 1966.
- _____, **Selçuklu Tarihi**, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yay., İstanbul, 1972.
- KARPAT, Kemal H., “I. Meşrutiyet Dönemi ve II. Abdülhamid’in Saltanatı(1876-1909)”, **Türkler**, C.12, Yeni Türkiye Yay, Ankara, 2002.
- KAYHAN, Hüseyin, “Irak Selçukluları(1120-1194)”, **Genel Türk Tarihi**, C. 3, Yeni Türkiye Yay, Ankara, 2002.
- KODAMAN, Bayram, “II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1914)”, **Türkler**, C.13, Yeni Türkiye Yay, Ankara, 2002.
- KUNT, Metin, “Osmanlı Tarihi”, **Türkiye Tarihi**, C.2, Cem Yay, İstanbul, 1997.
- KURŞUN, Zekeriya, **Necid ve Ahsa’da Osmanlı Hakimiyeti, Vehhabi Hareketi ve Suud Devleti’nin Ortaya Çıkışı**, TTK Yay, Ankara, 1998.
- _____, “Osmanlı’dan Amerika’ya Tanımlanamayan Ülke: Irak”, **Irak Dosyası I**, Tatav Yay, İstanbul, 2003.
- KÜÇÜKAŞCI, Mustafa S., “Irak” maddesi, **İslam Ansiklopedisi**, C.19, Türkiye Diyanet Vakfı Yay, İstanbul, 1999.
- KÜÇÜK, Cevdet, “Abdülhamit II”, **İslam Ansiklopedisi**, C.1, Türkiye Diyanet Vakfı Yay, İstanbul, 1988.
- MANTRAN, Robert, “Irak” maddesi, **İslam Ansiklopedisi**, C.19, Türkiye Diyanet Vakfı Yay, İstanbul,1999.
- MARUFOĞLU, Sinan,“Osmanlı Döneminde Güney Irak’ta Devlet-Aşiret İlişkileri(1831-1914)”, **Irak Dosyası I**, Tatav Yay, İstanbul, 2003.
- _____, **Osmanlı Döneminde Kuzey Irak**, , Eren Yay, İstanbul, 1998.
- MİSİROĞLU, Kadir, **Musul Meselesi ve Irak Türkleri**, Sebil Yay, İstanbul, 1994.
- MUSTAFA, Naima, **Tarih-i Naima**, Çev: Zuhuri Danışman, C.2, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul, 1968.
- ONAY, Yaşar, **Neden Irak ?**, Babil Yay, Ankara, 2003.

- ORKUN, H. Namık, **Türk Tarihi**, C.3, Akba Kitabevi Yay, Ankara, 1946.
- ÖNGÖR, Sami, **Orta Doğu (Siyasi ve İktisadi Coğrafya)**, A.Ü.S.B.F. Yay, Ankara, 1965.
- ÖZ, Mehmet, “Osmanlı Siyasi Tarihi”, **Tarih El Kitabı**, Grafiker Yay, Ankara, 2004.
- ÖZCAN, Azmi, “Sultan II. Abdülhamit”, **Türkler**, C.12, Yeni Türkiye Yay, Ankara, 2002.
- ÖZTUNA, Yılmaz, **Büyük Türkiye Tarihi**, C.4, Ötüken Yay, İstanbul, 1983.
- PETROSYAN, Yuri A., “1876 Anayasası ve Türk Tarihindeki Rolü”, Çev. Damla Güney, **Türkler**, C.12, Yeni Türkiye Yay, Ankara, 2002.
- SAHİLLİOĞLU, Halil, “Osmanlı Döneminde Irak’ın İdari Taksimatı”, Çev. Mustafa Öztürk, **Bulleten**, C.LIV, Sayı: 211, TTK Yay, Ankara, 1991.
- SÜMER, Faruk, “Mes’ud b. Muhammed Tapar”, **İslam Ansiklopedisi**, C.8, MEB Yay, İstanbul, 1971.
- _____, **Oğuzlar(Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay, İstanbul, 1999.
- TURAN, Osman, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yay, Ankara, 1965.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, C.2, TTK Yay, Ankara, 1988.
- _____, **Osmanlı Tarihi**, C.3, kısım 1, 4. baskı, TTK Yay, Ankara, 1988.
- _____, **Osmanlı Tarihi**, C.4, bölüm 1, 4. baskı, TTK Yay, Ankara, 1988.
- YAVUZ, Kemal, **Türkiye-Irak İlişkilerinin Dünü, Bugünü, Yarını**, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 1994.
- YILMAZ, Ömer Faruk, “Kanuni Sultan Süleyman’ın Irakeyn ile IV. Murat’ın Bağdat Seferleri”, **Irak Dosyası I**, , Tatav Yay, İstanbul, 2003.

DİZİN**-A-**

Anze, 78, 81, 84, 93

Asur, 9, 11

-B-Basra, 1, 2, 3, 5, 6, 7, 13, 14, 17, 22, 34,
37, 38, 41, 42, 46, 47, 48, 51, 52, 53,
54, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 78, 79, 82,
86, 91, 94, 96, 97, 98, 108, 114**-C-**

Caf, 78, 114

Celayir, 26

-Ç-

Çerkezler, 4

-E-

el-Cezire, 2, 3, 5, 19, 83, 84, 85

Emeviler, 3

Erbil, 4, 12, 23, 24, 25, 28, 46

-H-

Hamidiye, 77, 78, 82

-I-

Irakeyn, 26, 27, 31, 34, 35, 38, 46, 121

-İ-

İbn-i Reşid, 92, 93, 94, 113

-K-

Kerbela, 4, 5, 13, 33, 52, 78

-L-

Lurlar, 4

-M-

Mezopotamya, 1, 2, 9, 10, 12

Mithat Paşa, 48, 51, 52, 57, 59, 77

-N-

Nasturi, 75

Nasturiler, 4

Nusret Paşa, 71, 90, 91, 92, 93, 94, 95,
96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104,
105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112,
113, 114, 117, 119**-O-**

Olama, 30, 31, 32, 50

-R-

Rakka, 3, 46, 83

-S-Safevi, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 34, 36,
37, 46

Süleymaniye, 4, 5, 47, 78, 94, 96, 114

-Ş-

Şah İsmail, 28, 29

Şah Tahmasb, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 36

Şammar, 78, 83, 84, 93, 94, 113

Şattü'l-Arap, 1, 2, 7

Şeref Han, 31

Şii, 4, 5, 16, 26, 31, 76, 78

-Ü-

Ürdün, 1, 2

-Y-

Yezidiler, 4